

Hojamyrat Goçmyradow

TÜRKMEN HALK DÖREDIJILIGI

Türkmenistanyň ýokary mekdepleriniň
türkmen dili we edebiýaty hünäri üçin okuw kitaby

Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
okuw kitaby hökmünde hödurlenildi

Aşgabat-2010
Türkmen döwlet neşirýat gullugy

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow:

***-Halk döredijiliginiň baý mirasyny öwrenip,
ylmy taýdan seljermek, türkmen halkynyň
taryhy,medeni mirasy boýunça ylmy
barlaglary alyp barmak öňde duran
möhüm wezipeleriň biridir.***

Giriş

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow Döwlet baştutanynyň belent wezipesine işe başlanyndan soň jemgyýetiň ykdysady, sosial-medeni durmuşynda özgertmeler, täze milli galkynyşlar döwri başlandy. Türkmenistan bilim ulgamynda düýpli özgertmeleri geçirmegiň ýoluna batly gadam urdy. Ylma, bilime üns berilmeginiň özi ýöne ýerden däl. Bilim döwletiň ykbalyny, onuň sazlaşykly we üstünlikli öňe gitmegini kesgitleýär. Islendik ýurdyň ykdysady, syýasy we medeni ösüşi hünärine ökde işgärleriň taýýarlanylyşyna, döwrüň ruhuna laýyk derejede pikirlenip bilýän ýaş nesliň terbielenilişine baglydyr.

Türkmen medeni hem edebi mirasa örän baý halk. Ýurt Garaşsyzlygynyň geçen ýyllarynda türkmeniň köp mün ýyllyk taryhynda toplanan medeni hem edebi baýlygyny öwrenmek, halka ýetirmek häzirki ýaşlarymyzy geçmişdäki ruhy baýlyklarymyzyň esasynda terbiýeläp, olary lebzi halal, ynsanperwer, zähmetsöýer, watansöýüji adamlar edip ýetişdirmekde ep-esli işler durmuşa geçirilýär.

Edebi mirasymyz bolan halk döredijiligimiz türkmen halkynyň köp mün ýyllyk taryhynda jemlenen akyl-paýhasynyň, edim-gylymynyň, dāp-dessurynyň, niýet-pāliniň, etsem-goýsamynyň jemidir. Ol biziň taryhdan edinen ýagşy sapaklarymyzyň üstüni dolduryp, geljekki nesillere goýjak mirasymyzdyr. Ýurduň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň nygtaýşy ýaly, ”halk döredijiliginiň baý mirasyny öwrenip, ylmy taýdan seljermek we asyl nusgasyny halka ýetirmek, türkmen halkynyň taryhy, medeni mirasy boýunça ylmy barlaglary alyp barmak öňde duran möhüm wezipeleriň biridir.”¹.

Türkmen halk döredijiligi milli edebi baýlygymyzyň köp taraplaryny özünde jemleýär. Ýurt Garaşsyz bolansoň, türkmen halk döredijiligi dersi boýunça ýazylan okuw gollanmalary hökmünde hrestomatiýanyň 1-nji kitabyny (1992ý.) hem-de 2-nji kitabyny (1994ý.), G. Geldiýewiň 2003-nji ýylda çap edilen “Türkmen şaýrana halk döredijiligi” kitabyny görkezmek bolar.

Garaşsyz hem baky Bitarap ýurdumyzda bilim ulgamynda başlanan täze özgertmeler bilen baglanyşykda ýokary okuw mekdeplerinde hem talyplara bilim bermegi täzeçe guramak, ähli okuw dersleri boýunça okuw gollanmalaryny, kitaplaryny döretmek zerurlygy ýüze çykdy.

Eliňizdäki şu okuw kitaby häzirki döwürde ylym-bilim ulgamyndaky täze özgertmelere, Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň edebi mirasymyzy öwrenmek baradaky önünde goýan wezipelerine esaslanyp ýazyldy. Okuw kitaby ýazylanda “Türkmen halk döredijiligi dersi boýunça okuw maksatnamasy”(Aşgabat, - Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2005.ý.) göz önünde tutuldy. Kitaba halk döredijiliginiň şahyrana hem-de kyssa toparlarynyň žanrlary girizildi. Žanrlaryň hersiniň tematikasy, many-mazmuny barada aýratynlykda gürrüň berilýär. Halk döredijiliginiň žanrlarynda çeperçilik serişdeleriniň ulanylyşyna gyşgajyk ser salynýar. Kitapda türkmen alymlaryndan B. Garryýewiň, S. Garryýewiň, M. Kösäýewiň, K. Berkeliýewiň, A. Baýmyradowyň, A. Bekmyradowyň, B. Mämmedýazowyň, Ş. Halmuhammedowyň, P. Kiçigulowyň, G. Geldiýewiň, A. Durdyýewanyň, G. Ylýasowanyň, A. Öwezowyň ylmy işlerinden, eposlar hem-de dessanlar baradaky teswirlemelerden, alymlaryň halk döredijiligine degişli ýygyndylardaky makalalaryndan (“Türkmen halk döredijiligi boýunça oçerk.- Aşgabat, 1967ý.,” Gorkut ata”-1500.- Aşgabat, 1999ý.), tekstlerden, metbugat materiallaryndan peýdalanlyndy.

Bu okuw kitabynda alymlar Ýe. E. Bertelsiň, A. N. Samoýlowiçiň, A. P. Poseluýewskiniň, W. M. Žirmunskiniň, E. M. Meletinskiniň, M. A. Sakaliniň, H. T. Zarifowyň, N. F. Lebedewiň, H. Göroglynyň ylmy işlerine-de salgylanyldy.

Okuw kitaby ýurdumyzyň ýokary okuw mekdeplerinde türkmen dili we edebiýaty hünäri boýunça bilim alýan talyplar üçin niýetlenýär. Şeýle hem bu okuw kitabyndan orta hünär okuw mekdepleriniň talyplary, mugallymlar, ylmy işgärler, mekdep okuwçylary we türkmen halk döredijiligi bilen gyzyklanýanlar peýdalanyp bilerler.

Dersiň maksady hem wezipesi. Türkmen halk döredijiligini okatmak arkaly halky eserleriň çeper söz sungaty hökmündäki gymmatyny, terbiýeçilik ähmiýetini, esasy aýratynlygyny düşündirmek bilen talyplara ýeterlik düşünje bermeklik maksat edinilýär. Okuw dersiň wezipesi ata-babalarymyzyň taryhy gatlarynda galan medeni hem edebi baýlyklarymyzy öwrenmekden, olary täzeden janlandyrmakdan ybaratdyr.

Okuw kitabyň esasy wezipeleriniň biri türkmen halk döredijiliginiň milli dilimiziň baý çeşmesini, geçmiş taryhymyzy, däp-dessurymyzy, galyberse-de türkmeniň milli häsiýetini öwrenmekdäki hyzmatyny düşündirmekden we giň düşünje bermekden ybaratdyr.

Beýik Galkynyş eýýamynda talyplara ýokary hilli bilim bermek we kämil hünärmenleri taýýarlamak barada önünde goýlan wezipeleri üstünlikli çözmek üçin, edebi mirasy öwrenmek baradaky taglymata esaslanyp, halk

döredijiliginiň şahyrana hem-de kyssa eserleriniň üsti bilen talyplarda Watana, il-güne söýgi, ynsanperwerlik, ahlak päkligi, halal zähmet çekmek ýaly asyly häsiýetleri terbiýelemek wezipesi öňde goýulýar.

Halk döredijiligi hakynda maglumat. Döreden adamyň kimdigi belli bolmadyk, emma halk arasynda giňden meşhur bolup, asyrlarboýy halk köpçüligi arasynda dilden-dile, nesilden-nesle geçip, ýatdan aýdylýan edebi döredijilige halk döredijiligi (folklor) diýilýär. Halk döredijiligine degişli bolan eserleriň belli bir awtory bolmaýar. Eserleriň haýsy birini alsak-da, ol ussat, zehinli adamlar tarapyndan döredilipdir. Emma wagtyň geçmegi bilen ony döreden adamyň ady unudylypdyr. Eser halkyň diline geçip, il içine ýaýransoň, onuň awtoryna ähmiýet berilmeýär.

Onsoňam halk döredijiligi hiç bir halatda-da, köpçülik bolnup döredilmeýär. Ilkibaşda bir adam tarapyndan döredilýär. Soňra ol eser il içine ýaýraýar we gitdigiçe kämilleşdirilýär. Halk çeper sözleri-ruhy gymmatlyklary döretmekden başga, maddy gymmatlyklary-da (haly, keşde, bezegli ýadygärlik) döredipdir. Diýmek, halk köpçüligi ruhy hem maddy gymmatlyklary döredýän esasy çeşmedir.

Halk döredijiligi has gadymy döwürlerde, heniz hat-sowadyň ýok döwründe dörap ugrapdyr. Has takygy, ýazuwly edebiýatdan öň ýüze çykypdyr. Halk döredijiliginiň döremegi zähmet, tebigat täsinlikleri bilen bagly. Halk durmuşyndan alnan edebi döredijilik halk köpçüliginiň ygtyýaryna geçensoň, olar halky eserler hasaplanylýar. Şonuň üçinem halky eserleriň taryhylygy, çeperçiligi, terbiýeçilik ähmiýeti uly. Iň bärkisi, halk taryhyny, dāp-dessuryny, häsiýetini öwrenmek üçin halk döredijiligini bilāýmeli.

Halky eserlerde çeperçilik we obrazlar ulgamy özboluşly. Halk döredijiliginiň döreýşi durmuş hem-de halkyň aň-düşünjesi bilenem baglanyşyklydyr. “Garry mama sanajyn kakýar” diýen aňlatmany alyp göreliň. Aňlatmada gögüň gürlemegi sanajyň kakylmagyna meňzedilýär. Görşümüz ýaly, meňzetme halk durmuşyndan alnypdyr.

Halk döredijiliginiň gymmaty:

- a) köplügi bilen dāl-de, çeperçiliginiň kämilligi, durmuşa ýakynlygy, sadalygy, halkylygy;
- b) aşaky gatlagyň goldawyny tapýanlygy;
- c) toplan mal-dünýäsi üçin öwülýän edebi obrazlaryň ýoklugy;
- d) göwnükiçiligi, sabyr-kanagatlylygy, rehimdarlygy ündeýanlygi;
- e) gahrymanlaryň bir maksat, bir duýgy bilen hereket edýänligi;
- f) men-menligi, ulumsylygy, gedemliligi ýazgarýanlygy

bilen ölçenilýär.

Türkmen halkynda owadanlyga, gőzellige őzboluşly garaýyş bolupdyr. Şol garaýyş durmuş tejribesi esasynda dőrăn garaýyşdyr. Şu aşakdaky goşgy bendini okap göreliň:

**Barmagyň gamyşa meňzär,
Dyrnagyň kümüşe meňzär.
Oturşyň torguşa meňzär,
Seniň gözleriň, gözleriň.**

Görnüş i ýaly, goşgy bendinde gelin-gyzlaryň barmagy gamyşa, dyrnagy kümüşe, oturşy hem torguşa meňzedilip, olaryň owadanlygy wasp edilýär. Meňzedilýän zatlar durmuşdan alnan, häli-şindi görüp ýörlen zatlar.

Halk dőredijiliginiň häsiýetli aýratynlyklaram bar. Olar, esasan, şu aşakylardan ybarat:

1.Eseri dőreden adamyň ýuwaş-ýuwaşdan unudylmagy. Folklor eserleri őz dőreýiş çeşmesi nukdaýnazaryndan ýeke-täk şahsdan ugur alýan bolsa-da, ýaýraýşy, kämilleşişi, jähetden köpçülikleýin häsiýete eýedir.

2.Durnukly tekstiň ýoklugy. Eser dőredilensoň, halk arasyndaky dilewar adamlar, aýdyjylar ony őz ygtyýaryna geçirip, birgiden őzgerişligi girizýär. Täze çeperçilik serişdelerini ulanýar, wakany has gyzykly edip timarlaýar, gepleşik dilindäki sözler köpeliýär. Şeýlelikde, eser çeper görnüşe girýär, ýatda galyjylygy artýar.

Eýsem-de, tekstiň durnukly bolmazlygynyň sebäbi nämede. Esasy sebäbi dilewar adamlaryň, aýdyjylaryň, bagşylaryň, ertekiçileriň ukyby bilen baglanyşykly. Her aýdyjynyň dilewarlyk ukyby bar. Şol bir eser (erteki, şorta söz we ş.m) halk arasyna şol bir wakaly eser bolup ýaýrasa-da, onuň tekstinde käbir őzgerişlikler, üýtgeşikler gabat geliýär. Teksiň erkin häsiýete eýe bolmagy, esasan, halky eserleriň kyssa bilen aýdylýan toparynyň janrlaryna degişlidir. Şahyrana toparynyň eserleri erkin häsiýete eýe däldir hem-de känbir üýtgeşiklere sezewar bolmaýar. Onuňam esasy sebäbi şahyrana eserlerde setirleriň özara kapiýalaşmagy hem sazlaşmagydyr.

3.Halky eserler nesilden-nesle geçip gelse-de, dőrăn dőwründäki taryhy alamatlary özünde saklaýar. Häzirki dőwre gelip ýeten ertekilerden halkyň dürli taryhy dőwürde başdan geçirenlerini, dāp-dessurlarynyň, ahlak gatnaşyklarynyň alamatlaryny görüp bolýar. Halk dőredijiliginiň käbir žanry gadymy otparazlyk dőwrüne, käbiri orta asyrlara, käbiri XV11-XV111 asyrlara degişli bolsa-da, eserlerde şol dőwrüň durmuşy beýan edilýär.

4.Halk dőredijiligi her bir dőwrüň ykdysady, syýasy talaplaryna, ahlak kadalaryna laýyklykda üýtgāp durýar. Şol dőwürde halkyň durmuşy nämāni talap eden bolsa, eserleriň many-mazmuny şoňa laýyk getirilipdir. Halky eserlerde köplenç gün-güzeran, adamkärçilik gatnaşyklary hakdaky oý-pikirler beýanyny tapypdyr. Ýagdaýdan çykalga gözlenilipdir. Halky eserler ruhy goldaw bolup, dőwrüň ruhuny özüne siňdiripdir.

5. Halky eserleriň serhedi bolmaýar. Täjirler, jahankeşde syýahatçylar, derwüşler halk döredijiligini ýaýradypdyrlar. Diňlenilen gürrüňler beýleki halkyň arasyna düşüp, şol halkyň milli eserine öwürilipdir. Eserler haýsy halka, haýsy döwre degişlidigine garamazdan, şol halkyň döp-dessuryny, durmuş şertlerini özüne siňdiripdir, milli häsiýete eýe bolupdyr. Käbiri bolsa ozalky bar bolan eserleriň düzümine girýär, ony baýlaşdyrýar. Türkmen halk döredijilik eserlerinde gadymy arap, grek, pars, hindi halklarynyň edebi mirasyna meňzeşligiň bolmagy-da, şolar ýaly gatnaşyklar bilen baglanyşyklydyr.

6. Türkmen halk döredijiliginiň eserlerinde azerbaýjan, özbek halklarynyň medeniýetiniň täsiri-de uly bolan. Soltansöýün (Soltan Hüseyin Baýgara), Myraly (Alyşir Nowaýy) bilen baglanyşykly döredilen ertekiler, şorta sözler az däl. Halk döredijiligi ähli halka degişli. Şonuň üçinem dünýä halklarynyň ruhy baýlygyna öwürülen halk döredijiligine halk kitaby hem diýilýär.

7. Halk döredijilik eserleri haýsy halkyň arasyna aralaşan bolsa, şol halkyň gepleşik dilinde bolup, çeperçilik serişdeleri bilen bezelipdir.

8. Emma zamanasyna garamazdan, üýtgemeyän eserlerem bar. Olar hemişelik eserlerdir. Sebäbi şol eserler umumadamzat meselesini gozgaýar. Ýöne welin halk döredijilik eserleriniň täzedan döredip durmak, ýitip gitmek häsiýeti-de güýçli. Döwrüň meselesini gozgap bilýändigini üçinem eserler gymmatlydyr. Döwrüň üýtgemegi bilen eserleriň käbiri ähmiýetini-de ýitirýär. Onuň derejine täzeleri (Beýik Galkynyş eýýamynda döredýän halky eserler) döredýär ýa-da gadymy nusgalaryň täze şekilleri peýda bolýar.

9. Ýazuwly edebiýat halky eserleriň esasynda döredýär. Halky eserler ýazuwly edebiýatyň ilkinji çeşmesi. Çeper dil we ýazuwly edebiýat şol çeşmeden başlanýar. “Müň bir gije” arap ertekiler ýygyndysy esasynda birnäçe dessanlar (“Seýpelmelek-Methaljemal”, “Gül-Bilbil”, “Gül-Senuber”) döredidi. Andalyp, Magtymguly, Magrupy, Şabende, Seýdi, Kemine, Mollanepes ýaly şahyrlaryň-da, beýleki ýazyjy-şahyrlaryň-da halypasy – halk döredijiligi.

Türkmen halk döredijiligi esasan şahyran hem-de kyssa toparlaryna bölünýär.

Halky drama topary özbaşdak görnüşe eýe bolup bilmedi. Emma ertekilerdäki, rowaýatlardaky, eposlardaky, dessanlardaky janly sahnalar, garşylykly söhbetdeşlikler, çagalar döredijiligindäki (sanawaçlar, ýaňyltmaçlar) käbir oýun-drama elementleri halky dramanyň özboluşly nusgasydyr.

Edebi miras hakyndaky taglymat

Türkmen gadymy halklaryň biri bolşy ýaly, medeni hem edebi mirasda baý halk. Taryhyň gatlaryna siňen ruhy baýlygymyz diňe ýurdumyzda däl, daşary ýurtlarda-da giň ýaýrapdyr. Emma sowet döwrüniň 70 ýylynda din bilen baglanyşykly edebi mirasymyzy öwrenmek gadagan edildi. Oňa köne, peýdasyz, dini wagyz ediji, ilaty zäherleýji edebiýat hökmünde garaldy.

Şol döwürde halky aslyndan üzme üçin dürli usullar ulanyldy. Kommunistik ideologiýa edebi mirasa garşy goýuldy. Onuň maksady milli medeniýetiň üstüne gum sürüp, diňe sowet medeniýetini wagyz etmekdi. Has dogrusy, millilik milletçilik hasaplanyldy.

Entek üsti açylmadyk, öwrenilmedik edebi mirasymyz hakynda-ha, gürrüňem ýok, geçişimizi wagyz edýän neşirlerem “tussag” edildi.

Geçen asyryň 40-nji ýyllarynyň ahyrynda “Horezm,”soňra “Soltan Sanjar” drama eserleri tankyt astyna alyndy we öwrenmek gadagan edildi. 50-nji ýyllaryň başlarynda 20 müň nusgalykda neşir edilen “Gorkut ata” eposy zyýanly eser hasaplanylyp okyjylar köpçüligine ýetirilmedi.

Türkmeniň edebi mirasynyň üstüne yglan edilen hüjüm sebäpli “Oguznama” eposyndan başlap, köp sanly dessanlarymyz, halk döredijiliginiň şahyrana toparynyň birnäçe žanry dini eserler hasaplanylyp öwrenilmekden galdyryldy.

Geçen asyryň 80-nji ýyllarynyň ahyrynda türkmeniň edebi mirasyna üns berlip başlandy. 1989-njy ýylyň başynda edebi mirasy öwrenmek hakynda Karar kabul edildi.Şol karar esasynda 1990-njy ýylda “Gorkut ata” eposy täzeden neşir edilip, okyjylar köpçüligine ýetirildi.

Edebî miras hakyndaky taglymatyň durmuşa geçirilmeginde Dünýä türkmenleriň ynsanperwerlik birleşiginiň (1991ý.) döredilmeginiň uly ähmiýeti boldy.Daşary ýurtlarda ýaşayan türkmenler bize hazine çenli nämälim bolan edebi gymmatlyklarymyzy tapmaga hem öwrenmäge kömek etdiler.Ýurt Garaşsyzlygynyň gazanylmagy edebi mirasymyzy öwrenmäge doly hukuk we giň mümkinçilik berdi.

Türkmenistanyň Milli golýazmalar institutynyň (1993ý.) döredilmegi bilen edebi mirasymyzy toplamak, öwrenmek hem-de neşir etmek isleri ýaýbaňlandyryldy. Ýurt Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllarynda türkmen dessanlaryny, taryhy-edebi, dini kitaplary çap etmek ýola goýuldy. Sowet ýyllarynda öwrenilmegi gadagan edilen eserler çap edilip okyjylara ýetirildi.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda döredilen ylmy-medeni ojaklaryň biri hökmünde Milli golýazmalar instituty tarapyndan Angliýanyň, Germaniýanyň, Orsyýetiň, Turkiýäniň, Eýranyň, Hindistanyň, Ermenistanyň, Päkistanyň we beýleki ýurtlaryň ylmy merkezlerindäki, kitaphanalaryndaky, arhiwlerindäki taryhymyza, medeniýetimize, edebiýatymyza dahylly gymmatly golýazma çeşmeleri ýurdumyza getirildi.

Halkymyzyň milli baýlygy bolan golýazmalaryň sany häzirki wagtda has köpeldi. Bu ummasyz medeni hem edebi baýlyk diňe bir türkmen halkynyň däl, eýsem bütün Gündogaryň taryhyny, medeni hem edebi ösüşini göz önüne getirmekde, ony öwrenmekde gymmatly ýazuw ýadygärligidir. Şol golýazmalaryň gatlarynda türkmen halkynyň köp müň ýyllyk edebi-medeni taryhy ýatyr. Geçmişin ýazuw ýadygärlikleri esasynda kitaplaryň

(“Oguznamalar,” “Gorkut atanyň kitaby”, Salar Babanyň taryhy, Baýram hanyň (türkmen,türk,pars dillerinde), Seýitmuhammet Saýýadynyň, Ýunus Emräniň, Gul Suleýmanyň we ş. m.)köp sanlysy taýýarlanyldy.

2004-nji ýylda Türkmenistanyň Milli medeniýet “Miras” merkeziniň döredilmegi bilen ruhy we medeni mirasy toplamak, öwrenmek, neşir etmek işleri has-da ýaýbaňlandyryldy.Häzire çenli dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyna giren kitaplaryň 50-den gowragy çap edildi.

Türkmenistanyň Milli medeniýet “Miras” merkezi Milli golýazmalar instituty bilen birlikde golýazmalary neşir etmek işini iki ugur boýunça alyp barýar.

Birinji ugur- Milli golýazmalar institutynyň gaznasynda dürli ýyllarda etnografik toparlara gatnaşyjylar tarapyndan toplanýan resminamalar bilen üstüni ýetirip, ozalky kitaplary, sowet döwründe zyýanly hasaplanylyp çap edilmegine rugsat berilmedik çeşmeleri, **ikinci ugur** hem daşary ýurtlardan getirilen golýazmalary neşir etmekden ybaratdyr. Neşir etmegiň birinji ugry boýunça dürli tematika, şol sanda halk döredijiligine degişli edebiýatlar çap edilýär.

Halk dessanlaryndan”Asly-Kerem”, “Şasenem - Garyp”, “Warka-Gülşa”, “Emir Arslan” ýaly eserler täze maglumatlar bilen üsti ýetirilip çap edilen işlerdir. “Türkmen halk matallary”, “Türkmen halk nakyllary” kitaplary hem halk döredijiliginiň dürli žanrlary bilen okyjylary tanyş etmek maksadyndan ugur alnyp çykaryldy. Bu kitaplary Milli golýazmalar institutynyň gaznasynda saklanylýan resminamalar esasynda taýarlanyldy.”Türkmen halk yrym-ynançlary”diýen kitap okyjylara ilkinji gezek ýetirildi.

Milli golýazmalar institutynyň gaznasy esasynda çap edilen işleriň ýene biri-de “Türkmen şorta sözleridir”. Bu ýygymda halkymyzyň durmuşy bilen gönüden-göni baglanyşykly bolan şorta sözler girizilipdir.

Türkmenistanyň milli medeniýet “Miras” merkeziniň halk döredijiliginiň kyssa toparyna degişli işleriniň biri-de “Türkmen halk ertekileridir”. Iki tomdan ybarat bu ertekiler ýygymdysy 2000 –nji ýyldan soň ilkinji gezek neşir edildi. Kitaba girizilen ertekiler Milli golýazmalar institutynyň golýazmalar gaznasyndaky iň kämil nusgalardan we ozal neşir edilen käbir kitaplardan saýlanyp alyndy.

Milli medeniýet “Miras” merkeziniň döredilmegi bilen neşir etmegiň ikinji ugry giň gerime eýe boldy. Daşary ýurtlara ylmy saparlar özüniň oňat netijesini berýär.Türkmen hünärmenleri 10-a golaý ýurtda bolup, häzire çenli bize mälüm bolmadyk ýa-da entek doly öwrenilmedik golýazmalaryň nusgalaryny getirdiler.

Getirilen golýazmalar dürli asyrlara, köpüsi bolsa X11-X111 asyrlara dahylly bolup, olar ylymlaryň dürli pudaklaryna degişlidir. Daşary ýurtlarda ylmy saparlarda bolnup getirilen golýazmalaryň nusgasynyň umumy sany

400 töweregidir. Edebi çeşmeler esasan arap, pars, türki dillerindäki golýazmalardyr.

Dünýä edebiýatynyň genji-hazynasy hasaplanylýan şol golýazmalaryň arasynda Muhammet Awfynyň “Hekaýatlar ýygındysy”, Abylwepa Reýhan ibn Abdylwahyt Horezminiň “Mertebeler we kemlikler”, “Ajaýyplyklaryň düri”, Nasyreddin Rabguzynyň “Kysasy Rabguzy”, Muhammet Münewweriň “Mäne babanyň keramatlaryndan we halatlaryndan hekaýatlary” we başga-da örän köp eserler bar. Bu kitaplar çeper pikirlenişe göz ýetirmekde, halk döredijiligini, edebiýaty, umumy adamzat pelsepesini öwrenmekde uly ähmiýete eýedir.

Beýik Galkynyş eýýamynda alymlaryň önünde ylmy barlaglary gadymy çeşmeler esasynda alyp barmak, edebi gymmatlyklaryň dünýä derejesindäki ornuny we ähmiýetini kesgitletmek ýaly wezipeler durýar. Çünki türkmen geçmişte baý edebi ýadygärlikleri döredip, dünýä medeniýetine uly goşant goşan halk. Köp asyrlaryň dowamynda döredilen edebi ýadygärliklerimizi toplamak, öwrenmek, okyjylar köpçüligine ýetirmek edebi miras hakyndaky taglymatyň baş wezipeleriniň biridir.

Türkmen halk döredijiliginiň öwrenilişi

Dürli žanrlardan ybarat bolan halk döredijiligi egsilmez çeşme. Halk köpçüligi özüniň döredijilik ylhamyny, ruhy dünýäsini, gam-gussasyny, şatlygyny, arzuw-islegini folklor eserlerinde şöhlelendiripdir. Halk döredijiligini gowy öwrenmezden, halkyň taryhyny bilmek mümkin däl. Halky eserleriň çeperçiligi, terbiýeçilik gymmaty, şeýlelikde ony öwrenmegiň zerurlygy irki döwürlerde-de ýiti duýlupdyr. Folklor eserleri taryhçylaryň, edebiýatçylaryň ünsüni çekipdir.

Türkmen folklorynyň halkyň köp ýyllar dowamyndaky taryhy tejribesini, ösüşini, dürli döwürlerdäki dünýägaraýşyny şöhlelendirendigi, halkyň iň oňat milli häsiýetini özünde jemleýändigigi üçinem gymmaty ýokary. Türkmen halk döredijiliginde çeperçilik serişdeleriniň ulanylyşy, obrazlar ulgamynyň berlişide özboluşly bir mekdepdur.

Türkmen halk döredijiligi özüniň gözbaşyny gadymyýetden alyp gaýdýar. Ýöne welin sowet ýyllarynda halk döredijiligi eserleriniň köpüsi halka ýetmän galdy. Sebäbi olaryň birnäçesi könäniň zyýanly galyndysyny ündeýändigigi üçin aýyplansa, birnäçesi dini äheňde ýazylandygy üçin ýazgarylypdy.

Türkmen halky özüniň baş mün ýyllyk taryhynda agzeki hem ýazuwly edebiýata degişli köp eserleri döredipdir. Olar halkymyzyň baý edebi mirasydyr. Agzeki eserleriň ýazuwa geçmedikleri-de, ýazuwa geçenleriň

aglabasynyň häzirki günlere çenli saklanyp galmadyklary-da bar. Bize gelip ýetenleriň hem ýoýuşlara, gysgaltmalara sezewar bolanlary köp.

Bir ýarym-iki müň ýýldan aňyrky döwre degişli ýazuw ýadygärliklerini tapmak gaty çetin. Eger tapylaýsa-da, käbirinden az sanly maglumat, bölekler ýa-da gykyndylar saklanyp galypdyr.

Oguz han eýamynyň edebiýaty üç ýarym müňden gowrak ýyly öz içine alýar. Oguz döwründe gahrymançylykly hekaýatlar we rowaýatlar birleşip, bitewi esere öwrüldi. Gadymy

“Oguznamalar” hat üsti bilen ýazuwly edebiýata berkidildi. Soňra ýiten gadymy “Oguznamalara” derek, orta asyrlara degişli ýazuw çeşmeleri saklanyp galypdyr.

Türkmen halkynyň biziň eýýamymyzdan öňki on ikinji ýüz ýyllykdan gözbaş alyp gaýdýan Awesta edebiýatynda-da, baş ýüz ýyllyk taryhy bolan Parfiýa medeniýetinde-de paýy bar. Alymlar Oguz-Orhon ýazgylaryny hem harby-gahrymançylykly poema hasaplap, onuň edebi eserleriň ajaýyp nusgalarynyň biridigini nygtaýarlar.

Ýurdumyzda edebi miras hakyndaky taglymatyň kabul edilmegi bilen häzire çenli käbir belli bolmadyk edebi baýlygy öwrenmäge giň mümkinçilik açyldy. Alym J. Annaorazow “Parlaryň parlak ýyldyzy” (“Edebiýat we sungat”gazeti,2006ý., 28 iýul) makalasynda “Wis we Ramin” eseri barada ylmy maglumatlary getirýär. Eseriň esasyňy halk döredijiliginiň iň gadymy nusgalary düzýär. Ol türkmen şahyry Fahreddin Gürzeni tarapyndan pehlewî (orta pars) dilinden pars diline (1048ý.) geçirilýär.

Eserde b.e. birinji asyrynda bolan waka beýan edilýär. “Wis we Ramin” dünýäde söýgi temasyndan ýazylan ilkinji işdir. Bu eser diňe bir Ferdowsiniň “Şanama”, Nyzamynyň “Hysrow we Şirin”, Jeýli- Mejnun” eserleri däl, “Don-Kihot”, “Romeo we Žulýetta” ýaly orta asyr söýgi poemalarynyň ýüze çykmagyna-da täsirini ýetiripdir. Şunuň bilen birlikde, poemanyň türkmen dessanlarynyň döremeginde-de roly bolandyr diýen ylmy çaklamalar bar.

Merwde döredilen “Wis we Ramin” eseri barada käbir maglumat alym A. Meredowyň Seljuklar döwrüniň edebiýaty hakyndaky makalasynda-da agzalýar. Emma bu eser häzire çenli öwrenilmän gelindi.

Alym K. Babaýewiň “Müň ýyllyk möhürli edebiýat” (“Edebiýat we sungat”gazeti, 2005ý.,16 dekabır) makalasynda “Urk bitig” eseri hakynda gyzykly maglumatlar getirilýär. Awtory näbelli bolan bu golýazma XI asyr mundan ozal gadymy türkmen dilinde ýazylypdyr. Golýazmany A. Steýn diýen alym demirgazyk –günorta Hytaýdaky “1000 buddaly gowak” ybadathanasynyň gullukçysyndan satyn alyp, özüniň Londondaky kolleksiasyna goşýar. Ony daniýaly alym, professor W. Tomson iňlis diline geçirýär we 1912-nji ýylda neşir etdirýär.

Alym S. Malow “Yrk bitig” (“Yrk”- yrymlar, “bitig”- bitewleşme, ýagny kitapça diýmek) eserini “Palçylyk kitapçasy” diýip atlandyrsa-da, onuň palçylyk bilen hiç hili dahyly ýok. Goşgy bilen ýazylan bu çeper eseriň 65 sany hekaýatynda guşlaryň hem haýwanlaryň özlerini alyp baryşlary dini rowaýatlardyr ertekiler bilen baglanyşdyrylýar. Olaryň hereketlerine baha berilýär, netije çykarylýar. “Yrk bitig” eseri basnýa žanrynyň ilkinji nusgasydyr.

“Arzy-Gambar” dessany-da türkmen ylmynda kän öwrenilmedik eserleriň biri. Alym R. Mustakowyň “Arzy-Gambar”(“Edebiýat we sungat” gazet, 1989ý., 21aprel) dessany hakyndaky ylmy makalasynda eseriň sýužetiniň türki halklaryň arasyna ýaýrandygy aýdylýar. Dessanyň Yrak-

Kerkuk (Yrakdaky welaýat) nusgasy 1964-nji ýylda çykýar. Dessan hakyndaky maglumatlar soňra Tähranda (1967ý.), Bakuwda (1971ý.) neşir edilýär.

Azerbaýjan alymy S. Ýakubowa “Türki halklarynda “Arzy-Gambar” sýužeti (folklor, literatura i istoriya Wostoka, Taşkent, 1984g.) hakynda ylmy işini ýazdy.

“Arzy-Gambar” dessany XV11-XV111 asyr türkmen klassyk edebiýatynda, folklor eserlerinde agzalýar. Milli golýazmalar institutynda dessanyň sýužetiniň birnäçe görnüşi saklanylýar. “Arzy-Gambar” eseriniň başlanyşy-da, eseriň gahrymanlarynyň atlary-da beýleki türkmen dessanlarynyňka meňzeş. Bu dessanyň öwrenilmegi halk döredijilik eserleriniň özara baýlaşmagyna getirer.

Orhon-Eniseý ýazgylarynyň (VI-VIII asyrlar) türkmenlere degişlidigi, Mahmyt Kaşgarlynyň (XI asyr) “Duwany lugat at- türk” (“Türki dilleriň diwany”) atly meşhur işi hem ýazuwly edebiýatyň irki döwürlerde dörandigini subut edýär. “Türki dilleriň diwanynda” 7 ýarym mün çemesi türkmen sözi bolup, baý edebi döredijiliginiň nusgalary-da bu kitapda jemlenipdir.

Kitap arap halifi Mugtadi Willaha sowgat berilýär. Mahmyt Kaşgarlynyň “Duwany lugat at- türk” eserinde türkmen halk döredijiligine, esasan-da nakyllar we atalar sözüne degişli 300 töweregi şygry bölekleri bar. Beýik Galkynyş eýýamynda Diwan ilkinji gezek asyl nusgasyndan, ýagny arapçadan türkmen diline terjime edildi.

Polýak syýahatçysy A. Hodzko-Boreýkonyň “Görogly” eposynyň birnäçe şahasyny 1842-nji ýylda ilkinji gezek inlis dilinde neşir etdirmegi hem eposy öwrenmegiň başlangyjydyr.

Türkmen halk döredijiligini öwrenmekde XIX-XX asyrlarda bitirilen işler hem köp. XIX asyrdan türkmen folkloryna degişli makalalar ýörite ýygyndylarda, žurnallarda çap edilipdir. 1871-1875-nji ýyllarda Tbiliside çykan ýygyndylarda, 1888-1895-nji ýyllarda Daşkentde, Moskwada, Sankt-Peterburgda

neşir edilen kitaplarda türkmen halk döredijiligine degişli makalalara, tekstologik işlere gabat gelinýär.

Tbiliside neşir edilen “Sbornik swedeniý kawkazskih gorsah” (1875g.) diýen kitapda maňgyslak türkmenleriniň ertekileriniň 8-si çap edilýär. Şonuň ýaly ýagdaýy ýygnaýan hem-de terjime edilen “Poslowisy tuzemnogo naseleniýa Turkestanskogo kraýa” (Daşkent, 1888g.) diýen ýygynyda hem görmek bolýar.

M.S. Agabekowyň “Uçebnik turkmenskogo nareçiya s priloženiýem sbornika poslowis i pogoworok turkmen Zakaspiýskoý oblasti” (1904g.) diýen kitabynda-da türkmen folkloryndan bölekler çap edilýär.

Kitapda nakyllaryň 160-dan gowragy türkmen we rus dillerinde berilýär. Neşir edilen kitaplarda halk döredijiligine degişli makalalar, eserleriň aýry-aýry meselelerine bagyşlanylan pikirler –de bar.

Alym I.A. Belýaýewiň “Grammatika turkmenskogo ýazyka” (1915g.) kitabynda nakyllaryň 150-si berlipdir. Kitapda dil materiallaryny-faktlaryny öwrenmek maksady bilen birnäçe ertekiniň teksti, käbir nakyllar mysal getirilipdir. I.A. Belýaýewiň folklor eserlerine degişli işlerinde ýaremezan aýdymly barada-da anyk pikir ýöredilýär. Mysallar türkmen we rus dillerinde berilýär.

Türkmen folklor materiallaryny çap etmekde “Zakaspiýskaýa tuzemnaýa gazetiniň” ähmiýeti uly. I.A. Belýaýew gazetiniň türkmen bölümüne redaktorlyk edipdir. Gazetiniň habarçysy A.S. Alyýew folklor materiallaryny toplam, olary neşir etmek baradaky çykyşlaryny beripdir. Şol gazetde Hojaly molla Myratberdi oglunyň edebi mirasa degişli hyzmaty-da uly.

Türkmen folklory bilen içgin gyzyklananyň biri-de alym A.P. Samoýlowiçdir. Ol Isgender Jahangir ady bilen türkmen topragynda birnäçe gezek bolýar. A.P. Samoýlowiç 1902-nji ýylda Hazar deňziniň ýakalarynda bolup, edebi mirasyň bir şahasy bolan halk döredijiligini - köp sanly ertekileri, nakyllary toplaýar. Ol döredijilik saparyny 1906-njy, 1909-njy, 1927-nji ýyllarda-da gaýtalaýar hem-de türkmen folkloryna degişli materiallaryň köp sanlysyny ýygnaýar.

A.P. Samoýlowiçiň “Zagadki Zakaspiýskih turkmenow w russkom perewode”, “Tri turkmenskikh skazok w russkom perewode”, “Oçerki po istorii turkmenskoý literatury” diýen işlerinde türkmen halk döredijiligine ýokary baha berilýär. A.P. Samoýlowiçiň we beýleki Gündogarşynaslaryň türkmen folklory boýunça ýazan ylmy işleriniň käbiri halk döredijiliginiň žanrlary öwrenilende-de ýatlanylýp geçiler.

1925-njy ýylda Türkmenistan Magaryf halk komissarlygynyň garamagyndaky medeniýet bölümi türkmen folklory bilen meşgullanýar. Soňra bu iş Türkmen medeniýeti institutynyň degişli bölümlerinde öwrenilýär.

1925-1931-nji ýyllarda türkmen folklor eserlerini ýygnamak maksady bilen obalara ylmy saparlaryň 11-si guralýar we 3700-den gowrak halky eserler ýazylyp alynýar.

Obalara guralan ylmy saparlara alym A.P.Poseluýewskiý işeňňir gatnaşýar. Türkmen folklor eserlerini toplaýar we öwrenýär. Onuň ýazyp alan halky eserleriniň 80-si fonografda (aýdyjynyň aýdyşy ýaly transkripsiýada) bolupdyr. Ol

Garrygala (häzirki Magtymguly) etrabyňa guralan ylmy saparda gökleňlerden halky eserleri toplaýar we öwrenýär. A.P.Poseluýewskiý 1935-nji ýyldan kürtleriň we buluçlaryň folklor eserlerini ýygnamaga girişýär. Onuň “Türkmen folkloryny dernäp öwreniş” ylmy işinde halky eserlerde çeper diliň, milliligiň esasy aýratynlyklary görkezilýär. Beýleki halklardan geçen folklorýň ýerli şertlere, döp-dessurlara uýgunlaşyşy barada pikir ýöredilýär.

A.P.Poseluýewskiý “Türkmen aýal-gyzlarynyň läleleri we goşgulary” ýygnyndysyny neşire taýýarlaýar. Türkmen saz folkloryna üns berýär. Onuň “Türkmen halk döredijiligi” diýen ylmy işi hem türkmen folkloryny ösdürmekde uly goşantdyr.

Alym N.K. Dmitriýewiň ýolbaşçylygynda O.I. Şaskaýa, N.F. Lebedew dagy Mary etrabynda ylmy saparda bolup, läle, hüwdi, nakyl, atalar sözi, ýaňyltmaç, folklor prozasy ýaly folklor eserlerini toplaýar. N.F. Lebedew toplanýan ertekileri rus diline terjime edýär. Ýygnyndy “Mary raýony boýunça türkmen halk ertekileri” (“Türkmenske narodnye skazki po Maryýskogo raýona”, M., 1954g.) diýen at bilen neşir edilýär.

Türkmen folkloryny öwrenmäge işeňňir gatnaşanlaryň biri-de alym M.A. Sakalidir. Ol ömrüniň soňky on ýyla (1939-1948ýý.) golaýyny türkmen ertekilerini derňemäge bagyşlady. Ertekiçileriň (Durdy Gylyç, Ata Salyh, Ogulgerek eje we ş.m.) repertuar aýratynlygyny, folklorýň ýerine ýetiriliş usulyny öwrendi. Beýleki halklaryň ertekileri bilen türkmen ertekileriniň arabaglanyşygyny, ösüşini derňedi.

M.A. Sakali “Sowet Türkmenistanyň halk döredijiligi”, “Türkmen folklorýnda aýal-gyzlaryň obrazy,” “Türkmen çeper folklorý” ylmy işlerini ýazdy. M. A. Sakaliniň “Türkmen erteki eposy” (“Turkmenski skazoçnyý epos”, Aşgabat, 1966g.) monografiýasy türkmen halk döredijiligini ösdürmekde uly goşantdyr.

A. Gulmuhammedow hem halk döredijiligine degişli golýazmalary öwrenýär. Ol “Orta Aziýa edebi ýadygärlikleri boýunça materiallar”, “Gadymy Türkmenistanyň şahyrlarynyň we ýazyjylarynyň terjimehal sözlügi” ylmy işlerini-de ýazýar.

Alym H. Görogly “Şasenem-garyp” dessanyny öwrenýär. Eseriň gelip çykyşyny, häsiýetli aýratynlygyny yzarlaýar. Gadymy oguz eposy, Gündogarda epiki döppleriň emele gelşi, ýaýraýşy, eposlaryň taryhylygy

hakynda ylmy işleri ýazýar. Ol “Oguz gahrymançylyk eposy”(“Oguzskiý geroiçeskiý epos”, M.,1976g.),”Orta Aziýa, Eýran we Azerbaýjan halklarynyň eposlarynyň özara baglanyşygy”(“Wzaimoswýazi eposa narodow Sredneý Azii, Irana i Azerbaýjana”, M.,1983g.) diýen uly göwrümlü ylmy işleriň awtorydyr.

B. Garryýew alymlar W.A. Gordlewskiniň, Ýe.E. Bertelsiň, A.P.Poseluýewskiniň ylmy tälimini alan uly alym. Ol ilkinji bolup talyplar üçin “Türkmen folkloryndan usuly gollanmasyny”(1947ý.) ýazýar. Halk döredijilik eserlerini ýygnamakda, öwrenmekde hem-de neşir etmekde köp işleri bitirýär. Alym B.Garryýew dürli ýyllarda türkmen aýdymalaryny, monjugatdylaryny, hüwdülerini, nakyllaryny, “Gülälek”, “Altyn däneler” ýaly folklor ýygyndylaryny, “Asly-Kerem”, “Hüýrlukga-Hemra”halk dessanlaryny neşire taýýarlaýar. “Görogly” eposy we onuň nusgalary barada düýpli ylmy işlerini alyp barýar.

Türkmen zenan alymlarynyň hem halk döredijiligini öwrenmekde bitiren we bitirýän hyzmatlary uly. S.Annanurowa (“Läleler”), A.Durdyýewa (“Türkmen folklorynda sanawaçlar we ýaňyltmaçlar žanrlarynyň aýratynlyklary”), G.Ylýasowa (“Alkyş-dilegler,doga-töwürler halk döredijiliginiň bir görnüşidir”) dagy şahyrana folklor eserlerini öwrenmäge uly goşant goşdylar. Alymlar M.Kösäýew (“Edebiýat barada söhbet”), S.Gutlyýewa (“Türkmen halk dessany “Nejeboglan”), A.Baýmyradow (“Türkmen folklor prozasynyň taryhy ewolüsiýasy”), A.Bekmyradow (“Andalyp hem oguznamaçylyk däbi”), K.Berkeliýew (“Halk döredijiliginde döp-dessur poeziýasy”), S. Garryýew (“Türkmen eposy,desanlary we Gündogar halklarynyň epiki döredijiligi”), Ş.Halmammedow (“Türkmen halk ýumorynyň we satirasynyň žanr özboluşlylygy”), P. Kiçigulow (“Görogly hakynda söhbet”), B. Mämmedýazow (“Görogly eposynyň döreýşi hakynda”), R.Rejebow (“Gadym türkmen edebiýaty”),B.Weliýew (“Türkmen folklorynda durmuşy ertekileriň gelip çykyşy”) dagynyň hem folklor prozasyny öwrenmekdäki hyzmaty uly.

Üçinji müň ýyllykda täze Galkynys eýýamynyň başlanmagy bilen alymlaryň önünde halk döredijilik eserlerini toplamakda, öwrenmekde hem-de neşir etmekde uly wezipeler goýuldy.

Türkmen halk döredijiliginiň şahyrana topary

Türkmeniň gadymy hem baý halk döredijiliginiň şahyrana topary özüniň gözbaşyny nesilbaşymyz Oguz han eýýamyndan (biziň eýýamymyzdan öňki V müň ýyllykdan biziň eýýamymyzyň 650-nji ýylyna çenli) alyp gaýdýar. Adam ata, How eneden soň folklor eserlerinden

hüwdüller, aýdymlyar, läleler dörap ugrandyr diýen çaklama bar. Ýuwaş-ýuwaşdan sanawaçlar, matallar, nakyllar, alkyş-dilegler-de ýüze çykýar.

Oguz han eýýamynyň edebiýatynyň üç ýarym müňden gowrak döwründe folklor eserleri kämilleşýär. Forma hem mazmun taýyndan baýlaşýar. Porhançylyk, dogra-jadylary, dessur aýdymlyary-da döreýär. Oguz handan başlanýan wesýetler, soňra Gorkut ata tarapyndan dowam etdirilýär.

Emma bir ýarym-iki müň ýyldan aňyrky döwre degişli folklor ýazuw ýadygärligini tapmak kyndy. Ýurt Garaşsyz bolansoň, edebi gözlegler dowam etdirilip, biziň eramyzyň birinji asyrynda bolan wakany beýan edýän “Wis we Ramin”, XI asyr mundan ozal döredilen “Yrk bitig” eserleriniň ýazuwly edebiýata degişli bolandygy subut edildi. Alymlaryň pikirine görä, bu eserleriň ikisi hem gözbaşyny şahyrana folklordan alyp gaýdypdyr.

XI asyr alymy M. Kaşgarlynyň “Diwany lugat at-türk” (“Türki dilleriň diwany”) eserinde şahyrana toparynyň žanrlarynyň ulanylandygyny alymlar geçen asyryda subut etdiler.

XIX asyryň ahyryndan başlanylýp, folklor eserleriniň žanrlary Gündogarşynaslar hem-de türkmen alymlary tarapyndan yzygiderli öwrenilýär. Bu möhüm işde A.P.Samoýlowiçiň, I.A.Belýaýewiň, A.P.Poseluýewskiniň, B.Garryýewiň, S.Garryýewiň, K.Berkeliýewiň ylmy işleri uly ähmiýete eýedir.

Sahyrana folklor eserleri möçberi, bogun sanlarynyň azlygy, labyzly aýdylyşy, ýeňil ýerine ýetirilişi boýunça tapawutlanýar. Olar özboluşly çün many-mazmuna eýedir. Folklor eserlerinde çeperçilik serişdeleriniň ulanylyşy-da özboluşlydyr. Meňzetmeler köplenç halk durmuşyndan alynýar. Şygryrlarda owadanlyga, gозellige garaýyş durmuş hem tebigat tejribesi esasynda döredilipdir.

Folklor döwürlere bölüp öwrenmekde dürli pikirler dörapdir.

Gündogarşynas A.P.Poseluýewskiý synpy taýdan çemeleşip folklor dört döwre bölüpdir:

1. Feodolizmden öňki folklor. 2. Feodolizm döwriň folklor. 3. Kolonial döwriň folklor. 4. Proletar döwriň folklor.

A.P.Poseluýewskiý mallar höreleninde aýdylýan aýdymlyary, agylary, otparazçylyk bilen baglanyşykly sanawaçlary feodalizmden öňki döwürde döredilen folklor hasaplapdyr. Şahyrana toparynyň beýleki žanrlaryny ondan soňky döwürlere degişli edilipdir.

Mundan 2,5 müň ýyl ozal Ermenistana göçüp baran şumerleriň, massagetleriň, sak taýpalarynyň täsiri bilen döran ermeni halkynyň folklorunda hüwdüler, toý aýdymlyary, dini aýdymlyar, zikirler ýaly žanrlar bolupdyr. Türkmeniň şol döwürden 3 müň ýyl aňyryda döran folklor eserlerinde-de bu žanrlaryň dörandigi hakykata ýakyndyr.

Türkmen halk döredijiliginiň şahyrana toparynyň halky poeziýa, talhynlar, halky drama görnüşlerine bölünen döwürlerem bolupdyr. Ýöne welin

talhynlar (ýigitleriň-gyzlaryň söýgi hakyndaky bentleri), halky drama (sanawaçlardaky, aýdymlardaky oýun elementleri), zikir aýdymlary özbaşadk forma eýe bolup bilmänsoň, olar žanr hökmünde öwrenmekden galdyrylypdyr.

Ýokary okuw mekdeplerinde şahyrana toparynyň agylar, ýaremezanlar, yrymlar žanrlary ýurt Garaşsyzlygyna çenli öwrenilmedi. Häzirki wagtda ýokary okuw mekdeplerinde halk döredijiliginiň şahyrana toparynyň aýdymlar, toý aýdymlary, läleler, monjugatdylar, hüwdüler, küştdepdiler, sanawaçlar, ýaňltmaçlar, ýomaklar, alkyş-dilegler, agylar, yrymlar, ýaremezanlar, matallar, nakyllar we atalar sözi ýaly žanrlary öwrenilýär.

Aýdymlar

Türkmen halkynyň şahyrana döredijiliginiň iň köp ýaýran žanrlarynyň biri-de aýdymlardyr. Ýörite heň bilen aýdylýan goşgulara aýdym diýilýär. Her bir aýdymyň özüne mahsus heňi bolýar. Aýdym-bagşylara, hiňlenmek hemmelere degişlidir. Heňe laýyklykda aýdym sazly hem sazсыz aýdylýp bilner.

Aýdym-halk döredijiliginiň sazly žanry. Ol milli özboluşlylygy orta çykarýar. Halkyň döp-dessuryndan, ruhy dünýäsinden, aň- düşünjesinden kemala gelýär. Möwç alýan duýgy (şatlyk, gamgyn) aýdym-sazyň üsti bilen berilýär.

Türkmen aýdymlary gadymylygy bilen tapawutlanýar. Ene hüwdüsinden başlanýan aýdym ynsan döräli bäri onuň hemrasy, ýürek owazy, gamly gününde derdini egisýän, şatlykly gününe şatlyk goşýan gudratly sungatdyr.

Türkmeniň geçmiş taryhynda ajaýyp aýdym-sazlary döreden, halka ýetiren bagşylaryň bolandygyny ylmy maglumatlar tassyklaýar. VI asyrdan bagşy Berbat Merwezi 360 mukamy, 30 sany saz toplumyny, 7 sany hem aýdym toplumyny döredipdir.

Aýdymlary şirin owazly adamlar-bagşylar aýdýarlar. Bagşy aýdymyň sözlerini owaz-äheňde ýetirýärler. Taryhda şirin owazy bilen tapawutlanan bagşylar az bolmandyr.

Bagşylar halkyň baý döredijiligini saklaýjylar, baýlaşdyrjylar hem-de ýaýradyjylardyr. Olar diňe bir aýdymlary däl, dessanlary-da ýerine ýetirýärler. Aýdym sungatynda tirmеçi hem-de dessançy bagşylar bolýarlar. Tirmеçi bagşylar türkmen şahyrlarynyň goşgularyndan, eposdyr dessanlardan dörän aýdymlary aýdýar.

Halk aýdymlarynyň il içinde meşhurlygynyň, ýürekden söýlüp diňlenilýändiginiň sebäbi, goşgular sada we ýeňil, çeperçiligi, many-mazmun yzygiderliligi erkin bolup, gepleşik diline has ýakynlygydyr. Goşgular bogun ölçeginde düzülip, heňe, saza, aýdyma laýyk gelýär.

Halk aýdymlarynyň esasy çeçmesi halk dessanlary, “Görogly” eposy, klassyk şahyrlarymyzyň goşgularydyr. Halk aýdymlaryna köp temalylyk mahsusdyr. Ýeke-täk temaly halk aýdymy ýok diýen ýalydyr.

Halk aýdymlarynda gozgalýan meseleler-de dürli-dürlüdür. Olarda esasan Watan, agzybirlik, doganlyk-dostluk, mertlik-gahrymançylyk, ene-ata, il-gün hormaty, söýgi-muhabbet, ahlak-äht ýaly meseleler beýanyny tapýar. Ýöne welin söýgi-muhabbet halk aýdymlarynyň esasy bölegini tutýar. Halk dessanlaryndan, “Görogly” eposyndan, Mollanepesiň goşgularyndan alnan tirme aýdymlaryň ep-esli bölegi yşk-söýgi, wepalylyk hakyndadyr. Bu temadaky aýdymlarda gelin-gyzlaryň edep-ekramy, gозelligi wasp edilýär.

Halk aýdymlary aýdylyş äheňi boýunça-da tapawutlanýar. Olar dürli-dürli heňlerde aýdylýar. Gadymyýetden gözbaş alyp gaýdýan nowaýydyr şirwan perdeleri ýaly heňleriň sanawyna “sere perdeden”, “alty perdeden” gopan sazlary goşmak bolar.

Türkmeniň geçmişde özboluşly aýdym-saz ýollary-da bar. Meşrep, daraýy, ylgar ýoly, ürgenç ýoly, tirme ýoly ýaly aýdym-saz ýollaryna “Görogly” eposyndaky aýdymlarda duş gelmek bolýar. “Göroglynyň” Stawropol nusgasynda şeýle ýollaryň 20=si bar. Türkmen aýdym-saz sungatynda gadymy ýomut-göklen, salyr-saryk, ahal-teke, alili, damana, çowdur ýollary ulanylýar.

Türkmen halk aýdymlarynyň kábiri taryhylygy bilenem tapawutlanýar. Bagşylar aýdymlarynda taryhda bolup geçen wakalary, aýry-aýry adamlary wasp edipdirler. XV111 asyrdan ýaşan şahyr zenan “Akmeňli”, XX asyryň başynda gökleň türkmenlerinden bolan owadan, baý aýal “Akjagül” aýdymlarynda taryplanylýar.

Amangeldi Gönübeğiň “Ybraýym şadilli” sazy ýesir düşen türkmenleri boşatmak maksady bilen Ybraýym hana bagyşlap, “Gökdepe mukamy” hem Gökdepe söweşi hakynda döreden sazlardyr.

“Çykdyň güller” sazy aýdym üçin döredilýär. Rowaýata görä, Aly bagşyny garyp görüp, onuň söýen gyzyny bermändirler. Bagşy Umsagülün ýekeje oglunyň toýunda:

**Çykdyň güller seýran edip,
Görmeýen bikarar oldum –**

diýen setirler bilen başlanýan aýdymy aýdýar.

Türkmen bagşylarynyň halk aýdymlaryny aýtmakdaky özboluşlylygy daşary ýurt alymlarynyň-da ünsüni çekipdir. Syýahatçy A. Wamberi 1863-nji ýylda Etrek- Gürgende türkmen-aýdym sazlaryny diňleýär. Soňra ol 1874-nji ýylda “Orta Aziýa boýunça syýahat” kitabyny neşir etdirýär. A.Wamberi kitabynda: “In ýokary lezzet, haçan-da, bagşy eline iki kirişli dutaryny alyp, Görogludan ýa-da Magtymgulydan aýdym aýdanda, türkmenе şondan ýokary lezzet ýok ekeni” diýip ýazýar.

Fransuz alymy Genri de Blok wil, rus alymy W.A.Uspenskiý dagy hem türkmen aýdym-sazyna uly sarpa goýupdyr. W. A.Uspenskiý Şükür bagşynyň

“Uçradym” sazyny diňläp gözyaş edipdir-de,”Saz bilen pajygaly waka alyp bardyň” diýenmiş.

Bagşylaryň käbiri diňe tirme aýdymyny aýtmak bilen çäklenmän, dessany saza goşup aýtmaga-da türgenleşýär. Şeýdip, halk arasynda dessançy bagşylar meşhurlyga eýe bolup başlar.

Bagşylar rowaýatlary, “Görogly” eposyndan şahalary, dessanlary ýerine ýetirýär. Dessançy bagşylar eserlerdäki hereket edýän gahrymanlaryň ahlak aýratynlygyny, olaryň daşky keşbini, içki duýgularyny dürli hereketler bilen açyp görkezýär. Şol döwürlerde köp taraply hyzmaty (bagşy, artist, suratkeş, kompozitor we ş. m.) diňe bir adam ýerine ýetiripdir. Sebäbi sungatyň häzirki döwürdäki ýaly dürli pudagy bolmandyr.

Dessançy bagşylaryň ussatlygy saz öwreniji W.A. Uspenskä güýçli täsir edýär. Ol: “Gündogar halklarynda teatr ýokdur öýdüp ýördüm. Teatryň gowsy-ha türkmenlerde bar ekeni” diýip aýdypdyr.

Daşoguzly Ata bagşy “Görogly” eposyndan aýtmakda özüniň ussatlygyny görkezýär. Ol eposyň 44 şahasyny bilipdir diýlen maglumat bar. Ata bagşy ogly Pälwana-da eposdan aýtmagy öwredýär. Netijede Pälwan bagşy eposyň 20 şahasyny aýdypdyr.

Nazar бага, onuň şägirdi Baýar bagşy “Görogly” eposynyň käbir şahasynydan başga, “Şasenem-Garyp”, “Hüýrlukga-Hemra” dessanlaryny-da saza goşup aýdýar.

Dessançylygyň ýoly bilen ýöräp, halk içinde uly abraýa eýe bolan bagşylaryň hataryna Magtymguly Garlyýewi, Palta bagşyny, Bally Mätgeldiýewi, Ilaman Annaýewi, Akjagül Myradowany, Mustak Aýmedowy, Gurt Ýakubowy goşmak bolar. Olar “Görogly” eposynyň käbir şahasyny, dessanlary saza goşup aýtmakda uly ussatlyk görkezdi.

Kyssaçylar irki döwürde “Isgendernama”, “Rüstem zal”, “Hezreti Aly” eserlerini aýdan bolsalar, soňabaka ozanlaryň sungaty ýüze çykýar. Ozançylyk sungaty eposlardyr dessanlara aralaşýar. Bu sungat ilki başda “Gorkut ata” eposynyň dörän döwründe ýüze çykypdyr diýlen çaklama bar. Gorkut ata, Babagammar, Aşyk Aýdyň ozançylyk sungatyny ýerine ýetirijilerdir. Dessanlaryň bagşy nusgasynda ozançylyga köp üns berilýär.

Taryhy şahs bolan Abu Sahyt Abulhaýyr (Mäne baba) öz goşgularyny heňlere salyp aýdýar. Ol sopusylygyň käbir düzgünini aýdymyň, sazyň, tansyň üsti bilen ýerine ýetirýär.

Şahyrlaryň birnäçesi bagşylaryň gadymdan bäri dowam edip gelýän sungatyna eýerip, edebi döredijiliginiň ýany bilen aýdym-saz bilenem meşgullanýar. Olar öz goşgularyny saza goşup, aýdym aýdypdyr.

Meşhur ozanlaryň arasynda Abdyrahman Jamy, Alyşir Nowaýy dagy bilen birlikde, türkmen şahyrlary Magrupy, Şabende, Mollanepes, Garajaoglan ýaly şahyrlar bar.

Köp bolmasa-da, aýdym üçin ýörite döredilen (“Ýelpeselendi” (“Nar agajy”), “Bibijan”, “Nergyz” we ş.m.) goşgular bar. Awtory näbelli bolan bu goşgular ýaly wagtynda ýazga geçirilmänsoň, biziň günlerimize gelip ýetmedikleriniň-de bolmagy mümkin.

“Ýelpeselendi” örän irki döwürde döredilen aýdymdyr. Ol beýleki halklara-da giň ýaýraýar. Her halk “Ýelpeselendä” öz sazyny döredip, dürli hili atlandyrypdyr. Türkmenlerde “Nar agajy” sazy diýilse, özbeklerde “Isgender han marşy”, Horezmde “Buhara marşy”, Azerbeýjanda “Olmaz”, Ermenlerde “Hasrat”, Garagalpakda “Elpeselendi”, Gürjülerde hem “Gürji heňi” diýlipdir.

“Ýelpeselendi” (“Nar agajy”) sazy Ewropada Italiýanyň, Gresiyanyň teatrlarynda ýaňlanýar. “Nar agajy” sazyna dünýä belli kompozitor Glinka hem ýüzlenýär. Bu saz “Ruslan we Lýüdmila” operasynda aýallar horunyň sazyna hem ulanylýar. “Nar agajyny” Isgender Zülkarnaýyn (Aleksandr Makedonskiý) dabaraly ýörişde çaldyrypdyr diýlen çaklama-da bar.

Aýdym üçin ýörite döredilen goşgularyň dili ýeňil, çeperçilik serişdeleri-de durmuşdyr. Şonuň üçin şol hili aýdymlar ýörite ýerine ýetirijilik ussatlygy-da talap etmeýär. Ony islendik adam heňe salyp bilýär.

“Ýelpeselendi”, “Nergiz” goşgularynyň her bendinde bir pursadyň, ýagdaýyň teswirlenilýändigine garamazdan, bularda-da esasan yşk-söýgi şöhlendirilýär. Söýgi-muhabbet “Bibijan”, “Alaram” ýaly halky goşgulara has-da mahsus.

Halk aýdymlarynyň dürli heňlerde, dürli ýollarda aýdylyşy ýaly, olaryň dürli görnüşleri-de bar. Olaryň hataryna talhynlary, dönem, ýareýjan, lollujan, kân salamlary, haraý sanawaç aýdymlaryny goşmak bolar. Bu aýdymlar pikir-duýguny aňlatmakda özboluşlylygy, şiwе аýратынлыгyny saklamak bilen, liriki duýguny, degişme-ýaňsyny, başdan geçirilýän ahwalaty beýan etmekde özara tapawutlanýar.

Talhynlarda şeýle diýilýär:

**Akar suw boýunda durasym gelýär,
Ýar bilen saz –söhbet gurasym gelýär,
Näzli ýarym aýra düşse ýanymdan-
Yzynda sergezdan bolasym gelýär.**

Haraý aýdymlary ýurdumyzyň käbir etraplarynda ýerine ýetirilýär. Olar kiçijik aýdymlardan ybarat bolup, aýal-gyzlar tarapyndan düzülýär hem aýdylýar. Haraý aýdymlary käte şadyýan, käte-de gamgyn äheňindäki aýdymlardyr:

**Daňdan oýanan horaz,
Teňňä boýalan horaz,
Sesim sesiňe gurban
Ýarym oýadan horaz.**

Görnüşi ýaly, bu aýdymlar aýal-gyzlaryň söýgi hakyndaky bentlerdir.

Dönem, ýareýjan, lollujan aýdymlary kaka etrabynda meşhurdyr. Olar ogul öýerilende, gyz çykarylanda, çaga dogulanda, toýlarda aýdylýar. Dönem hem ýareýjan aýdymlarynyň bentleri biri-birine ýakyn.

Dönem aýdymynda:

**Erik bolup eýwanyňda güllesem, dönem,
Bilbil bolup şahasynda saýrasam, dönem,
Özüm halap, şeýle oglana barsam, dönem,
Haý dönem, aý dönem, ala göz ýara, dönem.**

Ýareýjan aýdymynda:

**Akar bolup bagyňyzdan akaly, ýareýjan,
Aşyk bolup köçäňizden bakaly, ýareýjan,
Duşmanlaryň için-bagryn ýakaly, ýareýjan,
Oýan-oýan, ýar gözüňe döneýin, ýareýjan.**

Dönem hem ýareýjan aýdym äheňli bentler bolup, öleňlere, lälelere, monjugatdylara, küştdepdilere meňzeşdir. Olar köplenç yşk-söýgi temasyndaky aýdymlar.

Lollujan aýdymynda hem yşky mesele gozgalýar:

**Bu depe almalydyr, lollujan,
Almasyny tirmelidir, lollujan,
Bir agaçda baş almadyr, lollujan,
Ýara göndermişdir-eý, lollujan.**

Ýöne bu aýdymda söýgi söhbetiniň çäginde durmuşyň beýleki meselesi-de gozgalýar.

Dönem, ýareýjan, lollujan aýdymlarynyň asly halky goşgulardyr. Olara aýdym sanawaçlary hem diýilýär. Şiwe alamatyny özünde saklaýandygy üçin, gepleşik aýratynlyklary-da bar.

Gadymy döwürde ýaşlar içki joşgunyny, söýgüsini, arzuwyny goşgy setirlerine salyp, gudratly Biribardan haraý isläpdir, derdini ýeňledipdir. Şonuň üçin olara haraý aýdymlary diýilýär. Haraý sanawaç aýdymlary sazsyz ýerine ýetirilýär.

Bu aýdymlar uzak ýyllaryň dowamyndaky durmuşy wakalary, dăp-dessurlary, özüne siňdiripdir.

Aýdyşyk aýdymlary-da (“Bergin bilezigim”, “Hoş imdi” (Hüýrlukga bilen Hemranyň aýdyşygy), “Suw ber içeli” (Görogly bilen Harmandäliniň aýdyşygy) özüne çekijidir. Şu hili aýdymlarda ýigit bilen gyzyň wepalylygy, yşgy duýgulary berilýär. Aýdyşyk aýdymlarynda biri-birini bilmek, tanamak üçin degişme manydaky şertler-de orta atylýar.

Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda aýrallyk bilen bagly “kän salam” aýdymlary ýörgünli boldy. Bu aýdymlar halk şygryýetiniň irki görnüşleriniň biri.

“Kän salam” aýdymlary ýazuwly edebiýata ýakyn halky eserlerdir. Olar şahsy häsiýetde bolup, salam hatlarynyň mazmunyna mahsuslylygy saklaýar. “Kän salamlaryň”- mazmunynda giňişlik ýatyr, ýagny bir ýerdäki ahwalaty başga bir ýere ýetirýär. Dili ýeňil, şıwe elementini özünde saklaýan “kän salamlar” gadymy aýdymlaryň biri. Magtymgulynyň “Habar ber – şeýlediri,” Zeliliniň “Salam, Seýdisi” “kän salamlardan” täsirlenip döredilen goşgulardyr.

“Kän salamlaryň” taryhy wakalar bilen tanyşmakdaky, ýaşlary türkmençilik ruhunda terbiýelemekdäki ähmiýeti uly.

Dessur aýdymy has gadymylygy bilen tapawutlanýar. Aýdymyň bu görnüşinde türkmeniň irki döwürdäki milli dessury hem ynanjy bar. Aýal-gyzlar mallary söýende, hörelände, süýt saganda mylaýym owaz bilen hiňlenýar. Bu aýdym mallara bolan söýgüni ösdürýär.

Belli bir döwürde giň ýaýran aýdymlaryň biri-de dini aýdymlardyr. Zikir belli bir möwsümde däl-de, hemme wagt ýerine ýetirilipdir.

Porhançylyk bilen meşgullanan adamlar hem bolupdyr. Olar täsin galdyryjy hereketler, sözler arkaly adama jadygöýlik bilen täsir edip keselini bejeripdir.

Halk aýdym-sazyny toplamakda hem ýaýratmakda 1925-nji ýylda döredilen türkmen ylmy-edebiýat jemgyýetiniň uly ähmiýeti bolupdyr. W.A.Uspenskiý bilen Muhammetmyrat Nepesliýew 1925-nji ýylyň ahyrynda, 1926-njy ýylyň ýazynda hem-de 1927-nji ýylyň güýzünde türkmen halk saz sungatyna degişli maglumatlary toplamak maksady bilen Türkmenistanyň günorta we demirgazyk etraplarynda ylmy saparlarda bolýar. Şol saparlarda W.A. Uspenskiý 63 sany aýdymy ýazga geçirýär, halk aýdymlarynyň taryhyna degişli köp sanly maglumaty toplaýar. Netijede 1928-nji ýylda W.A. Uspenskiý bilen W.M. Belýaýewiň “Türkmen sazy” kitabyňyň 1-nji tomy Moskwada rus dilinde neşir edilýär.

Kitapda milli saz sungaty, türkmen sazandalary hem bagşylary, olaryň ömri we döredijiligi, aýdym-saz repertuary hakynda täsin we gyzykly maglumat berilýär.

Kitabyň 2-nji tomy hem 1936-nji ýylda Moskwada rus dilinde neşir edilýär. Kitabyň bu neşirinde W.A.Uspenskiniň türkmen aýdym-sazyny öwrenmekdäki hyzmaty görkezilýär. “Türkmen sazy” kitaby 1979-nji ýylda Aşgabatda neşir edilip türkmen okyjylaryna ýetirildi. Türkmen aýdymlary 1944-nji hem 1960-nji ýyllarda ýörite ýygindy bolup neşir edildi.

Türkmen aýdym-sazynyň taryhyny öwrenmekde bagşyşynas A.Aşyrowyň, saz öwreniji Ö. Gandymowyň hyzmaty uly. Olar halk aýdymlarynyň baý repertuaryna folklor eserleriniň egsilmez çeşme bolup hyzmat edýändigini ýene-de bir gezek bellediler.

Ýurt Garaşsyzlyga eýe bolansoň, esasan-da häzirki beýik Galkynyş eýýamymyzda türkmen bagşy-sazandalaryna berilýän üns güýçlendirildi. Olara goýulýan hormat artdy.

Sowet döwründe ady tutulmadyk, hormat-sylag edilmedik bagşylara uly hormat goýulýar. Olara hormatly atlar dakylýar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda aýdylmagy ozalky döwürde gadagan edilen dini aýdymlar dikeldildi. Halk aýdymlary temasy, hili, labyzlylygy taýdan baýlaşýar.

Toý aýdymlary

Nika toýy bilen baglanyşykly döp-dessurlara aýdymlar döredilipdir. Olara toý aýdymlary (öleňler) diýilýär. Toý aýdymlary toý tutulyşynyň hemmesini öz içine alýan döp-dessury ýüze çykarýar. Olarda maşgala durmuşyny gurmak baradaky garaýyşlar-gyz çykarmak, gelin edinmek bilen baglanyşykly döp-dessurlar, yrymlar şöhlendirilýär. Toý aýdymlary halk döredijiliginiň şahyrana toparynyň beýleki žanrlaryndan belli bir wagtda, ýagny toý wagtynda aýdylýandygy bilen tapawutlanýar.

Toý aýdymlary halk döredijiliginiň özboluşly žanrydyr. Ol ýurdumyzyň hemme etraplarynda gabat gelmeýär. Munuň üstesine, toý aýdymlary etraplarda dürlüçe-de atlandyrylýar. Lebap sebitlerinde “öleň”, “üleň”, “haý, öleň”, “ýar-ýar”, Daşoguzda “heşelle” diýen at bilen ýaýrapdyr. Ahal sebitlerinde toý aýdymlary “Leeran”, “Ýareýjan”, “Ýar-ýar” ady bilen bellidir. Emma dürli atlar bilen ýaýran bu aýdymlaryň tekstleri biri-birine meňzeşdir. Hemmesi-de toýa bagyşlanylan aýdymlardyr.

Toý aýdymlary gadymy döwürlerde durmuşa çykarylýan gyzyň boýdaşlarynyň, onuň hossarlarynyň, gelin edinýänleriň dilinden aýdylypdyr. Gyzyň dilinden aýdylýan aýdymlaryň bentleriniň 2-nji we 4-nji setirleriniň soňunda “Ene jan”, “Eje jan” sözleri getirilýär. Şu setirleriň soňunda köplenç “Haý, öleň”, “Ýar-ýar”, “Leeran” sözleri gaýtalanýar.

Toý aýdymlary özüniň görnüşi, temasy, ýerine ýetirilişi boýunça tapawutlanýar. Olar aýal-gyzlar tarapyndan ýerine ýetirilip, toýy edilýän gyza hem ýigide, olaryň hossarlaryna bagyşlanýar.

Bu aýdymlary durmuşa çykýan gyz heniz atasy öýündekä, onuň deňduşlary aýdýar. Ilkibaşda köplenç gepe çeper aýal aýdyp başlaýar. Toý gyzansoň, gyzyň töweregine ýygananlar, gyzyň özi, hem hossarlary aýdyma goşulýar. Öleňleri gudalar-da, durmuşa çykýan gyzyň aýal dogany-da, gelnejesi-de, deňduşlary-da ýerine ýetirýärler.

Gelnalyjy gelensoň, şagalaňyň üstüne täze gelenler- gelnajylar hem goşulýar. Öleňler köp halatda iki tarap bolup, garşyma-garşy bolubam aýdylýar.

Toý aýdymlarynda gelin edinmek, gyz çykarmak däbi bilen baglanyşykda, her hili adatlar-ýigidi synlamakdan başlap, tä toý gutarýança döp-dessurlar azda-kände beýanyňy tapýar:

Çar tarapdan dost gelsin,

Toýdur bu gün, leeran.

Ýa-da

Iller mübäreketse,

Toýdur bu gün, ýar-ýar.-

diýlip, toý aýdymlarynda aýdylýar.

Dowam edip gelen däbe görä, gyzy we ýigidi synlaýarlar. Ýigit synlanylanda, görk-görmegi, oturyp-turşy, ata-enesiniň oňsugy, ýaşasysy gözden geçirilýär. Şu meselede öleňler degişme äheňinde döredilipdir:

Toýhananyň oduny,

Tal bolmasyn, ýar-ýar.

Körekeniň bajysy,

Ýamandamak, ýar-ýar.

Toý aýdymlary degişme äheňinde aýdylanda, biraz utandyrmak, tolgundyrmak, toýa gelenleri gülüşdirmek, şowhunlandyrmak maksat edinilýär.

Guda taraplarynyň arasynda hem degişme, söz bäsdeşligi dowam edipdir. Gudalaryň adyndan dili çeper, dilewar adamlar degişme toý aýdymlaryny aýdypdyr:

Ýa bolmasa ýüzleri,

Bagyrmydyr, ýar-ýar.

Uşbi gyzyň ýeňňesi,

Sygyrmydyr, ýar-ýar.

Geçmişde söýgüsiz nika az bolmandy. Toý aýdymlarynda gyz tarapyndan närazylyk bildirilipdi:

Asmandaky ýyldyzy,

Atan atam, ýar-ýar.

Öz gyzyny ýat ýere,

Satan atam, ýar-ýar.

Gyzlar durmuşa çykanda närazylyk bildirmegi, gynanyp aglamagy ata-enesini, hossarlaryny sylaýandygy, olardan aýrylmaly pursadyň gelendigine gynanýandygy bilen baglanyşyklydyr. Sebäbi gyz öz ýaşlygyny geçiren mähriban öýünden, deň-duşlaryndan, galyberse-de ata-enesinden aýrylyp, başga maşgala düşjekdigine gynanýar. Şeýle ýagdaýda gyza göwünlik berilýär:

Aglama gyz, aglama,

Toý seniňki, ýar-ýar.

Bosagasy altyndan,

Öý seniňki, ýar-ýar.

Durmuşa çykarylýan gyzy gelnalyjylar alyp ugranda, diňe gyz däl, eýsem onuň ejesi hem aglaýar. Toý aýdymalarynda beýan edilişine görä, gyzyň ejesi aglamasa, geň hem görnüpdir:

**Ýüke söýenip duran,
Eneňmidi, ýar-ýar.
Gözünden ýaş çykmady,
Öweýmidi, ýar-ýar.**

Gelnalyjy gelensoň , gyz oturan öýünden çykarylyp, palasyň üstünde oturdylýar. Gelnalyjylar soňra gyzy alyp ugraýar:

**Gat-gat gatlamalary,
Gatlanadyr, haý, öleň.
Gyzy alyp ýeňňeler,
Atlanadyr, haý, öleň.**

Beýleki halklarda bolşy ýaly, türkmeniň toý aýdymalarynda-da, gelniň gaýyn tarapy, aýratynam gaýyn enesi yzgytsyz, doňbagyr aýal hökmünde görkezilýär:

**Täze gaýyn işigi,
Çeti-tiken, leeran.
Girip çyksaň saçlaryň,
Üter eken, leeran.**

Halklaryň ösüş taryhynda durmuşyň belli bir öwrümleri gaýtalanandygy sebäpli, gaýyn enelere şeýle garaýyş döräpdir. Edil şu pikir rus halkynyň toý aýdymalarynda-da bar.

Toý aýdymlyary hemme etraba deň ýaýramandyr. Depe-daýra goşulyp aýdylýandygy üçin käbir etrapda oňa “daýra aýdymlyaram” diýilýär.

Toý aýdymalarynyň dili sada, köpçülik üçin düşnükli. Dört setirli goşgy bentlerinde meňzetme köp ulanylýar. Esasy many köplenç her bendiň soňky iki setirinde berilýär. Goşgy bentleri köplenç 6-8 bogundan ybarat. Bentleriň 2-nji hem 4-nji setirleri kapyýalaşýar. Goşgularyň her bendinde gutarnykly pikir aňladylýar.

Türkmen halkynyň durmuşyny, taryhyny, döp-dessuryny öwrenmekde toý aýdymalarynyň ähmiýeti uly. Olar türkmen toýunyň dowamyndaky dürli döp-dessular, yrymlar bilen tanyşmaga mümkinçilik berýär.

Toý aýdymalarynyň ýygyndysy “Türkmen toý aýdymlyary” ady bilen 1985-nji ýylda neşir edildi.

Ýurt Garaşsyz bolansoň, türkmeniň milli toýlary dikeldildi. Şunuň bilen birlikde, täze toý-baýramlaram döredildi. Şeýlelikde, toý aýdymalarynyň gerimi giňelýär, temasy baýlaşýar. Indi toý aýdymlyary diňe durmuş toýlarynda däl, milli toý-baýramlarda, dabaralarda hem ýerine ýetirilýär. Munuň üstesine-de,

toý aýdymlary ozalkylary ýaly, bir heňde, bir labyzda aýdylman, köp dürli saz gurallarynyň kömegi bilen-de aýdylýar.

Häzirki wagtda küştdepdileriň heňi bilen folklor çykyşlarynda-da ýerine ýetirilýär. Aýdymlaryň temasy baý mazmuna eýe bolýar. Toý aýdymlarynda esasan söýgi, bagtly durmuş arzuw edilýär.

Läleler

Hoja Ahmet Ýasawynyň “Hikmetlerinde”: “Lälä aýdyp yşk dükanyn gursammykam” diýen setir bar. Setirdäki lälä (“Lä ilähäniň” gysgaldylyp aýdylyşy) sözi sopuçylyk adalgasy bolup, ondaky “ä” sesleriniň ikisi-de uzyn aýdylýar. Sopuçylykdaky läläni sopular aýdýan bolsa, halk döredijiliginiň adalgasy bolan läläni ýaş gelin –gyzlar kakýarlar.

Läle adalgasy çaganyň sagdyn terbiýesi bilen baglanyşyklykda ulanylypdyr. Şonuň üçinem bu adalga çalymdaş birtopar sözler bar. Mysal üçin, irki wagtlarda lälä (ýa-da la-la) pars dilinde şazadalaryň, jemgyýetiň ýokary gatlagyna degişli bolan adamlaryň çagalaryny terbiýeleýän, hat-sowat öwredýän, tälim berýän terbiýeçileri aňladypdyr. Täjik dilindäki “Lo-lo” sözi hem asylzadalaryň oglanjyklarynyň terbiýeçisi (ýagny, erkek adam) diýen manyny beripdir.

Läle we lälä-i (La-la-i) wagtyň geçmegi bilen manylaryny özgertse-de, çaga terbiýesiniň çygryndan çykmandyr. Şeýlelikde, sopuçylyk taglymatynyň, däpleriniň jemgyýetçilik aňynda ornaşmagy bilen, zikirde belli bolan “hüwdiý” (hüwdi) aňlatmasynyň läläniň ornuny eýeländigini we ýaş çagany uklatmak üçin pessaý heňli aýdylýan aýdymjyklary aňladyp başlandygyny, läläniň bolsa gelin-gyzlaryň aýdýan aýdymjyklarynyň ady bolup galandygyny çaklamak bolar.

Läleler – şahyrana goşgy bentleri. Olar gelin-gyzlar tarapyndan döredilýär hem-de ýerine ýetirilýär. Halk döredijiliginiň bu žanry gelin-gyzlaryň üýşüp ýa-da ýekelikde aýdýan aýdymdyr. Üýşüp ýerine ýetirilende hor aýdymyna meňzeýär. Läleler dürli temada döredilýär.

Läleler hem türkmen halkynyň başdan geçiren syýasy-ykdysady ýagdaýy, gelin-gyzlaryň durmuşy bilen baglanyşykda ýüze çykypdyr. Şonuň üçin hem olaryň mazmuny, ýöredilýän pikir läleleriň ýüze çykan döwrüniň durmuş meselesinden üzňe däldir.

Lälelerde gelin-gyzlaryň maşgalada tutýan orny, olaryň ýagdaýy görkezilýär. Halk döredijiliginiň bu žanrynda gelin-gyzlaryň durmuşy, dürli taryhy wakalar, zähmet, söýgi, ahlak arassalygy wasp edilýär. Läle aýtmaklyk

gelin-gyzlaryň gaýgy-hasratyny egismäge, olaryň arzuw-niýetini ýüze çykarmaga teselli beripdir:

**Gyzlar daga çykalyň,
Gülüp-oýnap bökeliň.
Derdini egismek üçin,
Geliň, läle kakalyň!-**

diýen setirler munuň şeýledigini subut edýär.

Läleler öz aýdylyş usullary taýdan birmeňzeş däldir. Eger-de, läleleriň käbir bendi başam barmak bilen damaga çalaja kakylýp aýdylýan bolsa, birnäçe bentleri eginleri, aýaklary bilen läleleriň heňine laýyklykda, hereket arkaly ýerine ýetirilýär. Käbir bentler bolsa barmaklar dodaga, eňege kakylýp aýdylýar. Şonuň üçin hem olar damak lälesi, dodak lälesi, eňek lälesi, hymmyl lälesi ýaly görnüşlere bölünýär. Gelin-gyzlaryň hymmyl lälesinde (egin, aýak, el hereketiniň utgaşmagy) milli tansyň käbir görnüşi duýulýar.

Ozalky döwürde onçakly köp bolmasa-da, zähmet ýagdaýyny görkezýän aýry-aýry läleler döredilipdir. Olarda geçmişde türkmen halkynyň durmuşynda uly orun tutan maldarçylyk, ekerançylyk öz yzyny galdyrypdyr:

**Çykdyň dagyň pessine,
Dogan gördüm dessine.
Dogan orak orýança,
Saýa boldum üstüne.**

Ýa-da

**Gaýra-gaýra bakar men,
Sary gawun eker men.**

Türkmen gelin-gyzlary maşgalada el işlerieri bilen meşgullanypdyr. Olar berkligi, owadanlygy bilen tapawutlanýan haly, palas, kilim dokapdyrlar:

**Gaýra-gaýra bakar men,
Dokma-darak kakar men.**

Ýa-da

**Inçe egrid ýüplügi,
Ýarymyň köýnekligi.-**

diýen ýaly setirlerde dokma-darak kakylýşy, ýüpek egrid, tara dokalyşy beýan edilýär.

Gyzlar läleleriň köpüsini doganyna, gelnejesine, boýdaşlaryna, atanesine bagyşlapdyr. Läle bentlerinde doganyna, gelnejesine bolan söýgüsi, birek-birege söýgi, sylag-hormat beýan edilýär. Gyzlaryň erkek doganyna bagyşlan lälelerinde, olaryň batyr ýigit bolup ýetişmegi, öz halanyna oýlenip, bagtly ýaşamagy arzuw edilýär:

**Erik üstünde bişer,
Alma düýbüne düşer.
Meniň eziz doganma,
Gyzyň ýagşysy duşar.**

Gyzlar ata-eneleri bilen her bir zat barada maslahatlaşmakdan çekinendigi üçin, gelnejesini ähli hossaryndan ýakyn görüp, gizlin syryny onuň bilen paýlaşypdyr. Goldaw-delalat isläpdir. Gelnejesi-de öz baldyzyna kömek beripdir. Gyzyň tolgundyrýan zatlar barada gelnejesi bilen maslahatlaşmagy tötänden däl. Sebäbi gelnejesi hem şol gyzyň ýagdaýyny bir wagt öz başyndan geçiripdir. Gyz gelnejesine ýüzlenip, şeýle diýýär:

**Ýapa-ýapa ýaz ýagşy,
Ýagar boldy, ýeňňe jan.
Ýapynjasyz ýaş oglan,
Buýar boldy, ýeňňe jan.**

Gelnejesi-de jogap berýär:

**Ýapa-ýapa ýaz ýagşy,
Ýagsa ýagsyn, baldyzym.
Ýapynjasyz ýaş oglan,
Öýe girsin, baldyzym.**

Gyzlaryň aýal doganyňa, boýdaşlaryna bagyşlan läleleri gelnejesine bagyşlanylanlar bilen many taýdan meňzeşdir. Emma läleleriň aýal doganyňa, boýdaşlaryna deňişlilerinde köplenç aýralykdan zeýrenilipdir. Salam ýollap, habarlaşmak islenilýär:

**Ilerimiz dagmydyr,
Üsti kese bagmydyr.
Uçup barýan ak guşlar,
Meniň joram sagmydyr.**

Läleleriň köpüsi diýen ýaly söýgä bagyşlanylýar. Gyzlar näzik duýgusyny çuň manyly lälelerinde duýdurýar. Söýgä wepalylyk, päk ýüreklilik wasp edilýär:

**Göğüň ýüzi gök çüýşe,
Dograp düzseler çişe.
Şonda-da dönmen senden,
Etme ýarym endişe.**

Ýa-da

**Kim halanna barmasa,
Gül ömri, ýaşy ýanar.-**

diýen setirlerde, gyzlar halamadyk adamlaryna berilmegine garşy durupdyr.

Il-ýurt, Watan hakyndaky, türkmen halkynyň durmuşynda bolup geçen wakalara bagyşlanylan läleler-de az däl. Olarda halkyň erkinlik ugrundaky alyp baran taryhy söweşleri beýan edilýär. Beýik Watançylyk urşunda gahrymançylyk temasy has belende galdy:

**Gyzlar, läle kakalyň,
Gitler için ýakalyň.
Hem frontlarda, hem tylda,**

Ýeňip üstün çykalyň.

Läleleriň her bir bendinde gutarnykly pikir berilýär. Esasy many köplenç soňky iki setirde aňladylýar. Läleleriň her bendi dört setirdir. Her setirem 7-8 bogundan ybarat. Emma alty ýa-da sekiz setirden döredilen läle bentlerem bar.

Läleler rubagy görnüşinde döredilip, her bendiň 1-nji,2-nji,4-nji setirleri (aaba) kapyýalaşýar. Emma setirleriň aabb, abab, aaab ýa-da aaaa şekilinde kapyýalaşýanlaram bar. Läleleriň her bir bentden soň, “lä-lä” bogunlary birnäçe gezek gaýtalanýar, heňe getirilip aýdylýar.

Lälelerde çeperçilik serişdelerinden janlandyrma köp ulanylýar. Tebigat hadysalaryna, daglara, derýalara ýüzlenilýär. Salam iberilýär, kömek soralýar:

Etmekçidim patrak,

Boldy bary çetrek.

Ýaryma gowşur meni,

Däli derýa Etrek.

Türkmen läleleriniň ýörite ýygyndylary 1941-nji hem-de 1960-njy ýyllarda neşir edildi.

Ýurt Garaşsyzlyga eýe bolansoň, dikeldilen milli toý-baýramlarymyz, täze dörän döp-dessurlarymyz läleleriň temasyny baýlaşdyrdy, gerimini giňeltdi. Garaşsyzlyga, Bitaraplyga, ýurduň özgerişine, milli baýramçylyklara bagyşlanylan läleleriň sanawy artýar.

Monjugatdylar

Monjugatdylar – halk döredijiliginiň şahyrana žanrlarynyň biri. Olar köplenç bahar aýlarynda, esasan-da Nowruzda – ýyl çalşygynda gelin-gyzlar tarapyndan döredilýän hem-de ýerine ýetirilýän yşky-söýgi häsiýetli bentlerdir. Monjugatdy – gelin-gyzlaryň öz bagtlaryny synamak üçin oýnaýan sanawaçly oýny. Monjugatdylar ýylyň belli bir paslynda aýdylany üçin oňa kalendar aýdymy hem diýilýär. Kalendar aýdymy köplenç Nowruz baýramçylygynda (Mart aýynyň 21-inde) ýerine ýetirilýär.

Monjugatdylar gelin-gyzlaryň gadymy oýunlarynyň biri. Monjuk atyşma däbi ýaşlaryň arasynda gadymdan bäri dowam edip gelipdir. Oňa köpçülik bolnup gatnaşylýar. Monjugatdylary aýtmak, oýnamak bilen gelin-gyzlar öz ykbalyny aňşyrmak isläpdir.

Monjugatdylary oýnamak üçin gelin-gyzlar ilkaşamdan bir öýe ýygnanýar. Oňa kämahallar oglanlar hem gatnaşýar. Oýun oýnalanda bir gaba suw guýlup, oňa her kim öz monjugyny atýar. Ýygmanyşanlaryň arasyndan ekabyrragy, monjugatda ökdesi goşgy bendini sanaýar. Oýun şeýle setirler bilen başlanýar:

Geliň, gyzlar, üýşeliň,

Bagtymyzdan diýşeliň.

Ol barýan ýigit kimkä?

Ýagşy-ýaman gülşeliň!

Oýna taýýarlyk işleri görülensoň, dilewar aýallaryň ýa-da gyzlaryň biri monjugatdy bendini sanaýar we her bentden soň, monjuk çykarýan çaga: “Çykar, monjugy” diýip ýüzlenýär. Monjuk çykarylansoň, onuň kimiň monjugydygy kesgitlenýär we bent şoňa degişli edilýär. Bendiň mazmunyna görä, monjuk eýesine dürli ýomaklar atylyp gülşülýär.

Monjugatdylaryň ýüze çykmagy ýaşlaryň durmuşy, arzuw-islegi bilen bagly. Monjuk atyşyp, gyzlar nähili ýigide durmuşa çykjakdygyna, gaýtarmalar ykbalynyň nähili boljakdygyna synanyşyk edipdir. Gelin-gyzlar monjugatda Nowruz gijesinde bije hökmünde garapdyr, oňa şeýle seslenipdir:

Nowruz geldi bu gije,

Gyzlar atarlar bije.

Kimiň bijesi çyksa,

Baýragy horaz-jüýje.

Oýunda monjugatdylaryň iň oňat nusgalary bilen birlikde, ýaramazrak mazmunly bentler-de aýdylýar. Eger şeýdilmese, oýun gyzykly bolup bilmez. Oýun gyzykly alnyp barlanda, her bentden soň, monjuk çykarylanda, gyzlar gülüşýärler, ýomak atyşýarlar. Maňlaýlaryna gowy mazmunly bentler çykaýsa, oňa guwanylýar, ýaramazrak mazmunly bentlere gynanylýar.

Monjugatdy oýnunda oňa gatnaşmakdan saklanýanlar hem bolýar. Sebäbi käbir gyz monjugatdy bentleriniň mazmunyndan çekinýar. Eger ýaramazrak mazmunly bent çykaýsa, şol mazmuna laýyk bolan ýigit, durmuş-hamana ýazgydynda bolaýjak ýaly bolup görünýär. Şonuň üçinem şeýle ýazgytdan howatyr edýär.

Monjugatdy oýnunda Nowruz gijesi bilen baglanyşykly bent düşäýse, ol gyz özüni bagtly hasaplaýar. Çünki, ol özüne duş geljek ýigidiň bahar pasly ýaly mylaýym, ýumşak bolmagyny arzuwlaýar.

Monjugatdynyň temasy köptaraplydyr. Esasy temasy söýgi meselesidir. Söýgi gyzyň erkek dogany, jigosine ýa-da boýdaşlaryna gönükdirilýär. Şeýle hem ýigitleriň adamsöýüşi, görk-görmegi, gaýrat-kuwwaty, söýgüsi, isleg-arzuwy beýan edilýär:

Gyrmyz donuň biçeýin,

Üste teňňe seçeýin.

Atam-enem görmänkä,

Ogryn saňa gaçaýyn.

Päk söýgi hem şeýle wasp edilýär:

Iki öýüň arasy,

Gün görünmez parasy.

Göz görse, göwün söýse,

Asla bolmaz çäresi.

Şu hili bentde göwün söýeniňe ýetmek üçin kynçylykdan gaçmazlyk öwüt-nesihat edilýär:

**Ýar-ýaryň otagynda,
Saýrar gül pudagynda.
Derlese burçak-burçak,
Ýar-ýaryň gujagynda.**

Şu bentde täze çatynjalaryň agzybirlikde ýaşamagyna, biri-biriniň sarpasyny tutmaklyga çagyrylýar.

Monjugatdyda bentleriň ýaňsylama, tankydy görnüşinde düzülenleri-de bar. Azda-kände duş gelýän gaýratsyzlyk, ýalançylyk, wepasyzlyk, horanlyk, açgözlülük ýaly nogsanlyklar tankyt edilýär:

**Hersene jan, hersene,
Elim urdum kersene.
Iýdim-içdim doýmadym,
Yene bolsa bersene.**

Şu bentde maşgalada garnynyň ugrunda selpäp ýörenler ýazgarylýar.

Monjugatdylarda daýhançylyk temasy-da beýanyny tapýar. Söýülýän ýigidiň diňe daşky görki däl, eýsem onuň işeňňirligi, ekin ekip, hasyl almaga ezberligi, umuman zähmetsöýerligi gelin-gyzlaryň ünsüni çekipdir. Işe çulum, daýhan ýigide söýgi-muhabbetini bagyşlaýandygy bentlerde nygtalýar.

Ýigitler monjugatdy oýnuna känbir gatnaşmaýar. Eger gatnaşaýsalar-da, başdanaýak gatnaşman, köplenç gapdalyndan syn edip oturýar. Kämahal bolsa oýna gatnaşyp, öz ykbalyny barlaýar:

**Bagyňyzdan bakaýyn,
Galam gaşy kakaýyn.
Seniň syýa zülpüňi,
Tamdyrama dakaýyn.**

Ýa-da

**Baga girdim yzyňdan,
Gara saçyň dyzyňdan.
Ýakma meni, gara göz,
Öldüm seniň näziňden.**

Oýunda bagtyna şeýle bentler çykaýsa welin, ýigitleriň begenjiniň çägi bolmaýar.

Monjugatdylaryň dili örän sada we çeper. Bentlerde setirleriň sazlaşygy, many-mazmun çüňlügi saklanylýar. Olar düzülişi taýdan lälelere meňzeş. Bentler rubagy formasynda düzülýär. Ýagny, 1-nji, 2-nji, 4-nji setirler özara kapyýalaşyp, 3-nji setir kapyýalaşmaýar. Bogun jähtinde-de monjugatdylar läleler ýaly ýedi, ýek-ýarymy sekiz bogundan ybarat. Kähalat on bir bogundan ybarat monjugatdy bendine hem duşmak bolýar. Emma şeýle bent monjugatdy üçin mahsus görnüş däldir.

Monjugatdylar kănbir ösmeýan žanr. Emma şeýle-de bolsa, olar obrazlar, peýzaž baýlygy, diliniň ýönekeýden ýitiligi bilen hem tapawutlanýar.

Türkmen monjugatdy bentleriniň türki halklaryň (meselem, azerbaýjanlylaryň dessur aýdymyna) monjugatdy bentlerine meňzeşleri bar. Munuň özi türki halklaryň taryhy gelip çykyşy, dil, dăp-dessur, durmuş-ykdysady, medeni taýdan ýakynlygyny aňladýar.

Monjugatdy bentleriniň ýygyny 1948-nji ýylda neşir edildi.

Garaşsyz hem baky Bitarap ýurdumyzda edebi mirasymyz, şol sanda monjugatdylar hem dolulygyna öwrenilýär hem-de olaryň temasy baýlaşdyrylýar. Çeper höwesjeňleriň aýdym-saz folklorynda ýerine ýetirilýär.

Hüwdüler

Allatagalanyň sopusylykda giň ýaýran atlarynyň biri-de Huw ýa-da Hüwdür. Ýa huw zikirde ýa Alla, ýa Hak diýlip gaýtalanýar. Zikire mahsus bolan bu gäbiň alamatlaryny türkmenleriň hüwdüsinde görmek bolýar. Alla, Alla-Alla, Alla (**H**)- Alla (**H**) bilen birlikde, Huw, Huwwa, Huwwa-Huwwa, huwwalamak, hüwdülemek kimin adalga öwrülen sözler aýal-gyzlaryň arasynda giň ýaýrady. Çaga ýatrylandan soň wagtynda uklamasa, hüwdüleýän aýal-gyzlaryň “Alla bol” ýa-da “Huwwa-bol” diýýän pursatlary köp bolýar.

Çaganyň rahat ýatmagy, sagdyn ösmegi we terbiýe almagy üçin aýdylýan aýdymlarda (Hüwdüde) Allatagalanyň atlarynyň gaýtalanyp gelmeginiň çuň manysy bar we öz köklerini gadymy zikirden alyp gaýdýar. Şonuň üçinem Allanyň adynyň (Huw ýa-da Hüw) bu aýdymlaryň (Hüwdiniň) umumy adynda ornaşmagy kanunalaýyk ýagdaýdyr. Gadymky Huw-Hüw diýlen aňlatma soňra türkmen halk döredijiliginde hüwdi görnüşinde aýratyn bir žanryň ady bolup galdy. Şeýlelikde, zikiriň adalgasy bolan hüwdi (Hüw diý) ýuwaş-ýuwaşdan täze görnüşe, mazmuna eýe bolýar.

Çagalary ýatyrmak ýa-da güýmemek üçin olary söýüp, sallançak ýanynda aýdylýan bentlere hüwdi diýilýär. Hüwdüler köplenç garry eneler, mamalar, çaganyň ejesi, gyz doganlary tarapyndan döredilýär hem-de ýerine ýetirilýär. Hüwdi aýal-gyzlar tarapyndan pessaý heňde owaz bilen ýerine ýetirilýän aýdymjykdyr, ýaş çagany hüwdi bilen allalap ýatyrmaýdyr, hüwdi bilen güýmemekdir. Hüwdüde perzende bolan söýgi ýaňlanýar. Olar ene mährinden döreýär we özbaşadk ýerine ýetirilýär.

Hüwdüler görnüşü taýyndan lälelere kybapdaş bolsalar-da, ýerine ýetiriliş we heňi taýyndan tapawutlanýar. Halk döredijiliginiň beýleki žanrlary ýaly, hüwdüleriniň hem temalary taryhy şertler esasynda üýtgäp, özgerip durýar.

Hüwdüler sada mazmunda, ýönekeý dilde döredilip, her bir bendi gutarnykly many aňladýar. Ene hüwdüsünde sena häsiýeti bar. Eneler

perzentleriniň batyr, adamsakçilikli, çeper, bagtly bolmagyny arzuwlap, sena häsiýetli hüwdüleri aýdýarlar.

Halkyň çaga bolan söýgüsi, guwanjy hüwdüler ýaly özboluşly, terbiýeçilik ähmiýeti uly bolan folklor žanrynyň döremegine sebäp bolupdyr:

**Allaý-allaý allançak,
Akar suwlar bulançak.
Altmyş başly ak öýüň,
Gelişigi sallançak-**

diýlip, hüwdüleriň ähmiýetine uly üns berilýär.

Hüwdi örän irki döwürde – Oguz han döwründe dörändir diýlip çaklanylýar. Onuň döreýiş taryhy- adamzat taryhynyň uzynlygyna bara-bardyr.

Çagany kimiň hüwdüleýändigini onuň mazmunyndan aňlap bolýar. Hüwdüleriň köpüsinde ulaltma (giperbola), meňzetme (metafora) ulanylýar. Bendiň soňunda “Huwwa-huw”, “Huwwa, balam”, “Huwwa, jigim”, “Hüwdi-hüw” ýaly sözler gaýtalanýar.

Çagany hüwdülemegiň esasy maksady ony mähire ýugrulan mylaýym, ýakymly owazyň täsiri bilen meýmiredip, rahat uklatmakdan ybarat. Sözlerine çaganyň düşüňändigine ýa-da düşünmeýändigine garamazdan, hüwdüleriň çaga terbiýesiniň belli-belli taraplaryna gönükdirilmegi, olarda gowy gylyk-häsiýetleriň teswirlenmegi uly ähmiýete eýedir.

Hüwdüleriň ýaş nesilde zähmet endigini, Watana bolan söýgüni, batyrlygy, gahrymançylygy terbiýelemekde hyzmaty uly. Çaga hüwdülenende onuň töweregindäki ýaşlara-da täsir edýär.

Hüwdüler temalary taýyndan çäklidir. Köplenç ejäniň öz çagasyna, enäniň öz agtygyna, gyzyň öz jigisine bolan arzuw-islegleri berilýär. Aýdylyşyna hem aňladýan mazmunyna esaslanyp, hüwdüleri esasan iki topara bölmek mümkin:

1.Çagany uklatmak maksady bilen sallançak ýanynda aýdylýan bentler.

2.Çagany söýmek, ony güýmemek maksady bilen aýdylýan bentler.

Hüwdüleriň sallançak ýanynda aýdylýan bentleri köplenç çagany ýatyrmak maksady bilen aýdylýar:

**Allaý-allasy geler,
Ýatsa ukusy geler,
Uzak-uzak ýollardan,
Daýza-daýysy geler.
Huwwa-huw.**

Çagany hüwdüleýän adamyň kimdigine görä, olaryň ýerine ýetirilişi dürli-dürlüdür. Eger çagany ejesi hüwdüleýän bolsa, “balym”, “guzym” sözleri köp ulanylýar. Enesi ýa-da mamasy hüwdülese, bendiň iň soňky setirinde: “hüwdülesin enesi”, “hüwdülesin mamasy” diýlen sözler ulanylýar, olaryň mazmunynda hem üýtgeşikler bolýar.

Gyzlar jigilerini hüwdülände, bentleriň mazmuny ejesiniňkiden, enesiniňkiden, mamasynyňkydan biraz tapawutlanýar. Bendiň soňunda hem “jigim” diýen sözler getirilýär:

**Jigim jan-a ýaşynda,
Ýaşyl tahýa başynda.
Gümmürdeşer ak öýi,
Agalarynyň duşunda.
Hüwdüläýin jigimi,
Hüwwä, jigim, hüwwä-hüw.**

Ýakymly aýdylýan hüwdüniň we sallançagyň yrgyldysynyň täsiri astynda çaga rahatlanýar we uka gidýär.

Mamasy, enesi agtygyny hüwdülände özleriniň çowluk-ýuwluklaryna-da ýetmeklerini arzuw edýärler:

**Allaý, oglum, ataýyn,
Ogluň oglna ýeteýin.
Sen gül bolup ýetişseň,
Men saýaňda ýataýyn.
Hüwdi, balam, huwwa-huw,
Hüwdülesin enesi.**

Çaganyň ejesiniň hüwdüsinde hem özboluşlylyk duýulýar:

**Allaý-allaý, janym sen,
Köýnek biçsem, ýanym sen,
Toýda tumar bagym sen,
Günde gülüstanyň sen.**

Hüwdüleriň ikinji topary çaganyň ýaş aýratynlygy bilen baglanyşyklydyr. Bu topardaky hüwdi bentleri çagany güýmemek maksady bilen aýdylýar. Hüwdi bentleri çagalaryň dürli hereketinde, dil açyp ugran, durak-durak wagtynda, ele alnyp, hopba edilip göterilýän döwründe aýdylýar. Bentlerde köplenç çagalarda päklige, arassalyga, zähmete bolan meýilleri ösdürmek bilen baglanyşykly arzuwlar edilýär. Halk arasynda hüwdüleriň bu toparyna çaga söýgüsi hem diýilýär:

**Dagdan dişli daragym,
Arkadagym, gereğim.
Şu balamy söýmesem,
Çatlap barýar ýüregim.**

Hüwdüleriň mazmunyndan olaryň gyza ýa-da oglana degişlidigi derrew aýan bolýar. Oglanlaryň edermen, batyr, mergen, gerçek ýigit bolup ýetişmegi arzuw edilýär. Gyzlaryň eliniň işli, çeper, bagtly bolmagy islenilýär:

**Meniň jigim gül ýaly,
Aýda dokar bir haly.
Halysynyň bitimi,**

Ýüz ellidir çitimi.

Hüwdülerde myhmansöýerlik, ýoldaşyňa, ulus-iliňe wepalylyk ýaly däpler hem beýan edilýär:

**Atly gelsin toýuňa,
Myhman gelsin öýüňe,
Bile gezen deň-duşlaň,
Gatanç bersin toýuňa.
Göreşsin märekeler,
Oýnasyn gelin-gyzlar.**

Hüwdi bentlerinde maldarçylyk, ekerançylyk temalary-da uly orun tutýar:

**Oglanym owlak bakar,
Owlagnyň alny sakar,
Günortan sürüp gelip,
Çeşmeden suwa ýakar.**

Çagalaryň mergen bolup ýetişmegi-de arzuw edilýär. Awçylyk-mergençilik halk döredijiliginiň beýleki žanrlaryna garanda, hüwdülerde has giň beýan edilýär. Şeýle temanyň Watan goragy üçin harby hünärleriň wagyz edilmeginde ähmiýeti uly. Hüwdi bentlerinde çagalar watançylyk-gahrymançylyk ruhunda terbiýelenilýär. Watançylyk bilen baglanyşykda hüwdi bentlerinde at meselesem gozgalýar:

**Meniň jigim yşansyn,
Turup, bilin guşansyn.
Müň tümenlik aty bar,
Duşman ondan üýşensin.**

Hüwdi bentlerinde geljekde ýakyn garyndaşlary bilen saçakly gatnaşmak hem arzuw edilýär:

**Goltugy giň saçakly,
Mamasy gelsin toýna.
Boýny öýme seçekli,
Daýzasy gelsin toýna,
Alagöz giň gujakly,
Ýeňňesi gelsin toýna.**

Çaga sallançagy adamzat durmuşyna dahylly bolup, türkmeniň ýaşayşynda özge halklaryňka meňzemeýän orny bar. Sallançak çaganyň rahat ýatmagy, sagdyn ösmegi üçin zerur bolup durýar.

Sallançak diňe çagalaryň däl, hatda garry adamlaryň-da göwresine rahatlyk, janyna aram-teselli berýär. Gadym döwürlerde gaty garran adamlar-da sallançaga salnyp:

**Saňa kuwwat diläýin,
Iman baýlyk diläýin,
Her egniňde perişde,
Kalbyňa nur diläýin-**

-diýen ýaly bentler bilen rahatlandyrylypdyr diýlen maglumatlar bar.

Hüwdüleri döreden gelin-gyzlara wenger syýahatçysy A.Wamberi uly baha beripdir. Ol: “Türkmen aýallary ýaly görelde, ýagşylygy isleýan, maşgala eşreti üçin, hatda özleriniň janyndan hem geçýän, şolar ýaly armazak aýallary men Gündogaryň hiç bir ýerinde-de gören dälde” diýip ýazýar.

Türkmen hüwdüleriniň ýörite ýygyny 1947-nji ýylda Aşgabatda, 1948-nji ýylda-da Türkmenbaşyda (ozalky Krasnowodsk) neşir edildi.

Ýurt Garaşsyzlygy halk döredijiliginiň hüwdi žanrynyň kämilleşmegine giň ýol açdy. Häzirki hüwdülerde aýal-gyzlar bagtly we şatlykly durmuşy wasp edip, çaganyň oňat döwürde ösüp-ulalýandygyna, ýaýnaýandygyna guwanýar.

Küştdepdiler

Zikir-halk döredijiliginiň bir görnüşidir. Alym A. Öwezowyň ýazyşy ýaly, Gurhany şerifiň “Bakara” süresiniň 152-nji aýatynda “Fezkuruwni Ezkürküt” diýen aňlatma bar. Onuň terjimesi “Meni tagat bilen ýatlaň, men hem sizi sogap we razylyk bilen ýatlaryň” diýmekdir. Bu aýat sopusylygyň ýaýran ýerlerinde zikiriň ýalkym saçmagy üçin hyzmat edipdir.

Küştdepdiniň hem (hüwdülerde, lälelerde bolşy ýaly) ýüze çykyşy belli bir derejede şu aýat bilen baglanyşyklydyr. Mälim bolşy ýaly, zikir anyk taryhy şertlerde ýüze çykypdyr. Wagtlaryny ybadat bilen geçirýän adamlar Muhammet pygamberiň: “Alla unudylanda jemgyýetde agzalalyk, dawa-jenjeller başlanar, hemişe Allany ýatlap duruň” diýen sargydyň, wesýetini musulmanlara düşündiripdir, olary boş wagtlarynda Allany ýatlap durmaga, ybadat etmäge çagyrypdyr.

Şeýlelikde, sopusylyk pelsepesinde orun eýelän zikiriň (zikir-“ýatlama, ýat etme”) düýbi tutulýar. Emma zikiriň ýaýran ýerlerinde, ol birmeňzeş ýerine ýetirilmändir, mazmunynda, görnüşinde tapawut bolupdyr.

Sopular hem derwüşler zikire senany (senany saza goşup, aýdym edip aýtma) girizýärler. Soňra zikirde raks (tans) hem peýda bolýar. Ruhanylaryň garşylyk görkezmegine garamazdan, raks-senan-da, Gurhany labyzly okamak-da yslam dini döranden soň, giň ýaýrap başlaýar.

Zikir türkmenlerde-de irki wagtlerden bäri bellidir. Türkmen sopulary (Baezit Bistamy, Hoja Ahmet Ýasawy, Mäne baba-Abu Sahyt Abulhaýyr) zikiri goldapdyrlar. Zikir özüniň mün ýyldan hem gowrak taryhynda köp synaglara duçar bolýar. Ol soňky ýüzýyllykda öňki mazmunyny bütinleý özgertdi. Zikir täze at, ýagny “Küştdepdi” diýen at bilen ilatyň arasynda dabaralarda täze mazmunda-täze döp görnüşinde ýaýrap başlaýar.

Zikiriň “Küşdepdi” diýen ady “hüş” we “dep” sözlerinden ybaratdyr. Goşma adyň birinji bölegi haýwanlary, guşlary, şeýle hem kakyn-silkini kowmak, ürküzmek üçin ulanylýan “küş” ümlük sözüdir. Bu sözüň ahyrynda “t” çekimsiz sesiň artdyrylmagy bilen emele gelen “küş” hem “bermek” kömekçi işligi bilen utgaşyp gelende (küş bermek ýa-da küşdüňi bermek) “birini kowmagy” aňladýar.

“Küşdepdi” diýen sözüň ikinji bölegi (dep) Hoja Ahmet Ýasawynyň “Hikmetlerinde” köp duş gelýär. Has takygy, “depmek” işligi “kowmak” manysynda (nebsiňi depmek, nebis itini depmek we ş.m) ulanylýar. “Dep” sözüniň “küş” bilen tirkeşip gelmegi umumy kanunalaýykdyr. Sebäbi “küşdepdi” sözi “küş, dep diý” böleklerinden ybaratdyr.

Küşdepdi aýdylyşy we ýerine ýetirilişi boýunça musulmanlaryň şaýy böleginiň ymamlary, Muhammet pygamberiň doganoglany hem giýewsi Hezreti Alynyň ogullary Hasan bilen Hüseyiniň ölümi bilen bagly geçirilýän dini däp bolan şahseý – wahseýe meñzeşräk diýlen käbir çaklamalar hem bar. Emma küşdepdi şahseý – wahseý bilen dahylly däl. Olar ýas bilen bagly däl-de, häzirki wagtda şagalaň bilen bagly aýdylýar, ýerine ýetirilýär.

Türkmen halk döredijiliginiň bu žanry häzirki wagtda toýuň bezegi. Küşdepdiler ilki başda döwletimiziň günbatar topar etraplarynda döreýär. Ol esasanam ýomut-göklen türkmenleriniň arasynda meşhurlyga eýe bolýar.

Küşdepdileriň bentleri mazmun taýyndan toý aýdymalaryndan (öleňlerden), monjugatdylardan, lälelerden käbir tapawutlanmaýar. Emma küşdepdiler gözelligi, çüňňür duýgyny döredýändigini, has täsirliidigi, köpçülikleýin ýerine ýetirilýändigini bilen halk döredijiliginiň şahyryna toparynyň beýleki žanrlaryndan parhlydyr. Läleleri, monjugatdylary diňe gelin-gyzlar aýtsalar, küşdepdileri dürli ýaşdaky aýal-gyzlar erkek adamlar bilen bilelikde ýerine ýetirýär.

Küşdepdi bentleri-de mydama durnuklylygyny saklamaýar. Toý dabarasynyň haýsy obada geçirilýändigine garap, bentleriň mazmunyna üýtgetmeler girizilip durulýar.

Küşdepdiler tans hereketleri bilen utgaşdyrylyp aýdylýar. Küşdepdi başlanmanka, adamlar töwerek gurap durýarlar. Içinde biri küşdepdiniň bentlerini pessaý äheň bilen sanap başlaýar. Ýaş yetginjeklerden iki sanysy orta çykýar-da, ilki haýal (üç depim), soňra gitdigiçe çaltlanýan (bir depim) hereketler bilen bentleriň owazyna aýak goşup, küşdepdiniň tans şekilli hereketini ýerine ýetirýär. Sowhun gyzyşdygyça, bentleri aýdyjynyň sany artýar, köpçülikleýin bolnup aýtmaga durulýar.

Tansa çykýanlar hem köpeliýär. Orta çykýanlar aýaklaryny sazlaşyga goşup, öňküleriň hereketine uýgunlaşyp küş depýärler. Küşdepdide her kime başaran hereketini etmek bolmaýar. Umumy köpçüligiň düzgün-tertipli hereketine sazlaşykda küş depilýär.

Küştdepdi başlananda, köplenç “haý, küşt, küşt” diýlen sözler belli bir äheňde birnäçe gezek gaýtalanýar. Bu sözler bentleriň arasynda-da ulanylýar. Küştdepdide aýak bilen ýer depilýär, ol belli bir ädimlerden soň gaýtalanyp, sazlaşykly owaz döredýär.

Küştdepdiler aýdylanda, adaty saz gurallaryndan peýdalanylmaýar. Olar äheňleri boýunça şol bir meňzeş hereketde ýerine ýetirilýär.

Küştdepdä aýratyn ökde adamlar bolýar. Olar kän pikirlenmän, şahyrana setirleri ýüzugra täze mazmun bilen doldurmaga ýa-da täze bentleri aýtmaga ukyply adamlardyr.

Küştdepdileriň temasy giň. Bentlerde esasan Watan, dostluk, söýgi, ýaşlaryň bagtly geljegi, beýleki meseleler beýan edilýär:

**Haýrany haýran etjek,
Jahany seýran etjek,
Gerek bolsa Watanma,
Janymy gurban etjek.**

Küştdepdiniň şu bendinde Watana çüňňur söýgi bildirilýän bolsa,

**Gözeliň görki gerek,
Özüne erki gerek,
Öz dostumyň toýunda,
Şadyýan gülki gerek.-**

-diýen bentde dostluga sarpa goýulýar.

Halk döredijiliginiň şahyrana toparynyň beýleki žanrlarynda bolşy ýaly, küştdepdilerde-de söýgi meselesi giň orun alýar:

**Bir şahada iki alma,
Men almasam, sen alma,
Eger söýýäniň çyn bolsa,
Men gaýdamda sen galma.**

Küştdepdiler, ýokarda belläp geçişimiz ýaly, köplenç şadyýan mazmunly bentlerdir. Olarda gaýgy-gussaly bentler aýdylmaýar diýen ýalydyr. Onuň hem sebäbi küştdepdileriň toý-dabara, şagalaň üçin döredilenligidir, olara şowhun bermek üçin ýerine ýetirilýänligidir.

Küştdepdiler dört setirli bentler bolup, köplenç rubagy (aaba) görnüşinde kapyýalaşýar. Olarda esasy mazmun üçünji we dördünji setirlerde jemlenýär. Başky iki setir mazmunyň düşündirişi ýa-da ony aýtmaga taýynlyk bolup hyzmat edýär.

Küştdepdileriň dili ýeňil, akgynly, ýatda galyjy. Lälelerdäki ýaly, olarda-da dürli çeperçilik serişdeleri, dürli aňlatmalar köp gabat gelýär. Şeýlelikde, türkmen toýlaryna millilik ruhuny berýär.

Küştdepdiler Garaşsyzlyk ýyllarynda kämilleşdi we tema taýyndan baýlaşdy. Olaryň ýerine ýetirilýän ýerleriniň çägi giňedi. Ozallar döwletimiziň

diňe günbatar etraplarynda ýerine ýetirilen bolsa, häzirki wagtda küştdepdiler ýurdumyzyň ähli etraplaryna-da ýaýrady. Olar baýramçylyk günlerinde, toý-tomaşalarda, hasyl toýlarynda ýerine ýetirilýär.

Garaşsyzlyk döwründe küştdepdi bentlerini toplam neşir etmäge-de üns berilýär. 1998-nji ýylda küştdepdileriň 1971-nji ýyldaky neşiriniň üsti doldyrylyp täzeden çap edildi.

Sanawaçlar

Sanawaçlar goşgy formasynda uly bolmadyk şygrylar, gepleşikler, sahnajyklar görnüşinde döredilýär. Olarda belli bir ideýa giň hem-de hertaraplaýyn beýan edilmeýär. Sanawaçlar çagalar üçin ulular tarapyndan döredilen, dilden aýdylýan, çagalaryň özleri tarapyndan ýerine ýetirilýän žanrdyr. Alymlaryň bir topary olary din bilen baglanyşdyrsa, başga bir topary pal atmak bilen hem baglanyşdyrýar.

Sanawaçlara – oýun sanawaçlary hem diýilýär. Olar galapyn çagalar oýny bilen baglanyşyklydyr. Sanawaçlar halk döredijiliginiň kiçi (ownuk) žanrlarynyň biri. Halk döredijiliginiň bu žanrynyň adalgasy “Sanamak” sözünden bolup, tekstäki bentleri ýüzugra sanap çykmagy-aýtmagy aňladýar.

Sanawaçlar, esasan, çagalaryň ýetginjeklik döwrüne çenli döredilen setirlerdir. Olar kiçi hem uly ýaşly çagalaryň arasynda aýdylýan sadaja şygrylardyr.

Sanawaçlar göwrümi taýyndan uly hem kiçi bolup bilýärler. Az setirli gysgajyk sanawaçlar ýaş çagalara, göwrümi uly sanawaçlar uly ýaşly çagalara niýetlenilýär. Sanawaçlaryň köpçülik bolup ýerine ýetirilýäni-de bar. Käbiri bolsa ikibir-ikibir bolnup ýa-da ýekelikde ýerine ýetirilýär.

Sanawaçlar çagalar folkloryna degişli bolup, diliniň sada, ýatda galyjylygy bilen tapawutlanýar:

**Öw-öwek,
Towşan döwek,
Bilbil saýrar,
Sesi ýaýrar,
Derýa akar,
Suwun çeker,
Gökden ümür,
Çekdi kömür,
Sen çyk!**

(“Öw-öwek”)

Şu sanawaç, görşümüz ýaly, owazly, sazlaşykly setirlerden düzülipdir. Her bir setiriň başyndaky söz bilen şol setirleriň soňundaky ýa-da ondan soňky sözüň aýdylyşy we formasy taýyndan ýakyn bolan sesler bilen başlanýar. Şeýle setirler çagalar üçin has-da gyzyklydyr hem ýatda galyjydyr.

Aýdylyş aýratynlygy boýunça sanawaçlar iki topara bölünýär:

1. Bir ýerde oturyp aýdylýan sanawaçlar.

2. Ýörite oýun hereketinde aýdylýan sanawaçlar.

Oýun sanawaçlarynyň birinji toparynda oýnamak üçin çaganyň ýatkeş bolmagy zerurdyr. Oýna gatnaşýan çaga sanawaçlaryň birnäçesini (“Şakga-şakga bilezik”, “Ýumak tapdym“, “Gar ýagar-a, gar ýagar” we ş.m) ýatdan bilmeli bolýar.

Bu sanawaçlar örän ýönekeýdir. Olar çagalaryň düşünjesine laýyklykda, başaraýjak işlerine, gündelik görýän zatlaryna bagyşlanylyp döredilýär. Bu sanawaçlaryň öwredijilik ähmiýeti uly. “Ýumak tapdym” sanawajynda şeýle diýilýär:

**Ýumalanyp ýumak tapdym,
Içinden başdarak tapdym,
Daragy mamama berdim,
Mamam maňa köke berdi,
Kökäni çopana berdim,
Çopan maňa taýak berdi,
Taýagy daýyma berdim,
Daýym maňa gamçy berdi,
Gamçyny ýere urdum,
Ýer maňa jöwen berdi,
Jöweni derýa zyňdym,
Derýa maňa köpük berdi,
Köpügi derege çaldym,
Derek maňa ýaprak berdi,
Ýapragy sygryma berdim,
Sygyr maňa süýt berdi,
Süýdi bişirip otyrdym,
Garga geldi “gak” etdi,
Serçe geldi “jyk” etdi,
Uly agam ululyk etdi,
Kiçi agam kiçilik etdi,
Ýeňňem gaçalak etdi,
Gazandaky süýt dökülip gitdi.**

Şular ýaly sanawaçlar çagalar ýygnanyşyp otyrkalar aýdylýar. Mysaldaky “Garga geldi “gak” etdi”, “Serçe geldi “jyk” etdi” diýen setirler aýdylanda, ýanyndaky oturanlaryň gulagyna “gak”, “jyk” sözleri gatrak aýdylýar. Gulagyna bu sözler gatrak aýdylan oglan tisginip gidýär welin, beýleki oturanlar gülüşýär.

Çagalar sanawaçlarynyň “Öweleme-döweleme”, “Ekem- öwem” ýaly käbir görnüşleri-de oturyp oýnalanda, çagalar tegelenip, aýaklaryny orta uzadyp oturýarlar. Olaryň arasyndan biri sanawajy aýdyp başlaýar. Sanawajyň her setiri

aýdylanda, orta uzadylan aýaklaryň, haýsy-da bolsa birine çalaja kakylýar. Şeýlelikde, kimiň aýagyna gezek gelende, sanawajyň soňky setiri aýdylsa, şol oglan aýagyny çekip, oýundan çykýar:

**Ekem-öwem,
Arpa çekem,
Ýola bakam,
Gözüm dikem,
Gyzyl towuk,
Gyrma towuk,
Jyňňyrdawuk,
Çek aýak.**

(“Ekem-öwem”)

Bu toparda sanawaçlar aýdylanda, kim yza galsa, oýunda onuň utuldygy bolýar.

Oýun sanawaçlarynyň bu görnüşleri çalt aýdylýar hem-de birnäçe gezek gaýtalanýar.

Çagalar sanawaçlarynyň ikinji topary dürli oýunlar bilen baglanyşdyrylýar. “Ýaranym-a ýaranym”, “Bagym-bagym”, “Aýterek-Günterek” ýaly sanawaçlar gysgajyk oýun sanawaçlaryna ýa-da gepleşiklerine meňzeşdir.

Bu sanawaçlar oýnalanda, ýetginjekler iki topara bölünýär. Bir topardan ýetginjekleriň haýsam bolsa biri ýa-da köpçülik bolnup oýun sanawajy sanaýar. Garşylykly topar hem jogap berýär:

**Bagym-bagym,
Janym bagym,
Goýunlar nirede?
Otluk dagda.
Näme iýýär?
Ot iýýär.
Näme içýär?
Suw içýär. we ş.m.**

(“Bagym-bagym”)

Sanawaç sanalansoň, iki sany ýetginjek el tutuşyp ýa-da ellerini çilşirip, goýun kökerilen ýaly bolup durýar. Beýleki ýetginjekler olaryň elleriniň aşagyndan sümülip geçýär. Soňra ýetginjekleriň tahýalary bir ýerde üýşürilýär. Ýetginjekleriň gözleri daňlyp, üýşürilen tahýalaryň ýanyna eltilýär. Tahýasyny tanamadyk ýa-da tahýasyny çalşyp alana tans edip bermek buýulýar.

“Aýterek-Günterek” köp ýaýran oýunlaryň biridir. Oýun iki topara bölünip oýnalýar. Her toparyň arasy 25-30 metrdir. Bir toparyň wekili garşydaşyna garap sanawajyny sanaýar:

**Aýterek-Günterek,
Bizden size kim gerek!**

**Saýrap duran dil gerek.
Dillerden haýsy gerek!
Bize Maýsajyk gerek.**

Garşydaş toparyň wekili ylgap baryp, duranlaryň iki sanysynyň arasyndan geçmeli. Eger ellerini kesip geçip bilse, ol öz ýany bilen ady tutulany alyp gaýdýar. Eger ellerini kesip geçip bilmese, onuň özi şol hatarda durmaly bolýar.

“Aýterek-Günterek” oýun sanawajynda bolşy ýaly, kiçi ýaşly çagalaryň-da sanawaçlarynyň käbiriniň (“Herek maýa münjekmi?”) özi oýun bolup durýar. Bu oýunda başdanaýak sanawaç sanalýar. Bulardan başga-da, hekaýat-waka görkezilýän (“Hapyz agam”), sowal-jogap şekilinde döredilen (“Buşlugyma näm berjek?”, “Ýaranym”) oýun sanawaçlarynyň uly ähmiýeti bar.

Türkmenleriň “Bukuldym”, “Görüpgaçdy”, “Çilik”, “Ortada durmak” ýaly milli oýunlarynda, ilkibaşda “eşekçini” bellemek, oýnuň soňunda utulany “jezalandyrmak” üçin sanawaçlar ulanylýar:

**Halalaň- hapbaň,
Güleleň-güpbeň,
Yaryl-böwsül,
Tur sen çyk!
Ýa-da
Hütdi-hütdi,
Bilbil ütdi.
Çökdi kömür,
Çek aýak! we ş.m.**

Sanawaçlaryň yryma ýakynlaram bar:

**Eý, taýak,
Eziz taýak,
Suwda gaýygym,
Dagda keýigim,
Tutdum gola,
Çykdyň çöle,
Ýagşy-ýaman,
Etme güman,
Özüň saýla,
Ele almaly,
Bulap urmaly.**

(“Çopan taýak”)

Bu sanawajyň her setirini aýdanda, elini öňki eliniň yzyndan goýup, ýerini çalşyrýar. Şeýdip, taýagy gysymlap, beýleki ujuna ýetýär. Kimiň taýagy “Ele almaly” diýen setirde gutarsa, şol taýagyň oňat boldugy. Eger “Bulap urmaly” diýen setirde gutarsa, onda beýle taýak halanylmaýar. Bu sanawaçlara yrym sanawaçlaram diýilýär.

Çagalar sanawaçlarynyň bir toparý adamyň eliniň barmaklarynyň, sanlaryň atlary bilen baglanyşykly döredilipdir:

**Başam barmak-baş getir,
Süýem barmak-süýt getir,
Orta barmak – ot getir.
Ogulhajat ok atar,
Külembike – kül atar.**

Ýa-da

**Bäş diýenim böri,
Alty diýenim aşyk,
Ýedi diýenim ýelmik,
Sekiz diýenim serçe,
Dokuz diýenim torgaý,
On diýenim orak we ş.m.**

Mukdar we tertip sanlaryň getirilmegi bilen düzülen sanawaçlar çagalaryň aňyny ösdürýär. Çaganyň aňynyň ösüşiniň ilkinji başlangyjy barmaklaryň birnäçe gezek açylyp, ýumulyp hereketlenmegi, onda umuman san we söz baýlygynyň kem-kemden ösmegine ýardam edýär. Barmaklaryň sanalmagy netijesinde ozaly bilen-ä çaga san öwredilýär, galyberse-de barmaklaryň atlaryny ýat tutmaga ýardam berýär.

Şu sanawaçlaryň her bir setiriniň başyndaky söz bilen şol setiriň sonundaky ýa-da ondan soňky setirlerdäki sözüň aýdylyşy we formasy taýýndan, nähili bolsa-da, sazlaşygy bar. Setirler köplenç birmeňzeş ýa-da aýdylyş taýýndan has ýakyn bolan sesler bilen başlanýar. Sanawaçlaryň şeýle usul bilen döredilmegi, olaryň aýdylyşyny, ýatda galyjylygyny ýeňilleşdirýär. Çagalaryň eşidiş ukybynyň ösmegine kömek edýär.

Sanawaçlar oglanjyk hem gyzzagaz üçün aýratynlykda hem düzülýär.

**Çapak – çapak elleri,
Agyrmasyň gollary,
Agyrsa-da agyrsyn,
Güýçli bolsun billeri.**

Ýa-da

**Çapak – çapak elleri,
Agyrmasyň gollary,
Daýysynyň toýunda,
Çelpek ýaýsyn elleri.**

Bu sanawaçda oglanjygyň berk bedenli, gyzzagazyň hem eli işli bolmagy arzuw edilýär.

Sanawaçlaryň käbiri tebigat hadysalary, asman jisimleri, planetalar bilen baglanyşdyrylyp, çagalara olar hakda belli bir derejede ýönekeýje düşünje berilýär.

Günüň bulutdan çykmagyna şatlanylýp:

**Gün çykdy,
Gülälek çykdy,
Harman başyna,
Jäjek çykdy –**

diýilip sanawaç düzülen bolsa, ýazyň gelmegi bilen:

**Ýagyş ýagara geldi,
Saman suwara geldi,
Gyzlar oýnara geldi,
Heýjan elek-jan elek
Gyş gutaryp ýaz geldi –**

diýlip tebigat gözelligi başgaçarak suratlandyrylýar.

Ýedigenler barada,suwa düşülensoň ýa-da kömelek gözlenilende özbaşdak aýdylýan sanawaçlar hem bar.

Ýedigenler hakyndaky sanawaç:

**Ak at, boz at-iki ýyldyz,
Demirgazyk-ýeke ýyldyz,
Ýedigenim-ýedi ýyldyz,
Ýedi göçer, ýedi gonar,
Sanasaň sogaby bar.**

Kömelek gözlenilende, aýdylýan sanawaç:

**Höwür-höwür, kömelek,
Höwürin mende, kömelek,
Tapyl sen-de, kömelek.**

Suwa düşülensoň,aýdylýan sanawaç:

**Ak kebelek,
Gök kebelek,
Gulagymyň suwyny-
Sor kebelek!**

Özbaşdak aýdylýan bu sanawaçlar özboluşlylygy bilen tapawutlanyp,çagalarda tebigata,asman giňişligine bolan söýgünü terbiýelemekde, olaryň fiziki taýdan sagdyn ösmegindäki ähmiýeti uludyr.

Çagalar sanawaçlarynyň köp bölegi haýwanlaryň, guşlaryň hereketleri bilen baglanyşdyrylýar.

Pyşdyl hakyndaky sanawaç:

Pyşdyl, pyşdyl pyşbaga,

**Pyşdyllap çykar daga,
Iň ulusy Baýrammyrat,
Gider ol oýnamaga.**

Garga hakyndaky sanawaç:

**Gak, gak gargajyk,
Hany maňa çörejik,
Çörejigiň içi ýok,
Kel gyrnagyn saçy ýok.**

Jikjiki hakyndaky sanawaç:

**Jikjiki – hä, jikjiki,
Ýüwrüp çykdy ýandaga,
Aýagyna tiken urdy,
Oturdy aglamaga.**

Dürli haýwanlar hem guşlar, olaryň hereketleri hakyndaky sanawaçlar çagalaryň tebigat dünýäsine bolan söýgüsini ösdürýär.

Sanawaçlarda satira we ýumor elementleri-de aňladylýar. Ýöne olar çagalaryň tebigatyna laýyklykda (kel ýa-da şypar sary, gaharjaň we ş.m.) birek-biregiň göwnüne degmez ýaly ýumşak häsiýetde düzülýär:

**Kelim-kelim kelmek,
Kelläňe derman gerek,
Ol-it tezegi bilen ysmanak.**

Sanawaçlarda sözleriň sazlaşykly kapyýalaşmagy olaryň esasy aýratynlygydyr. Başda gelýän iki, dört ýa-da alty setir biri-biri bilen kapyýaşýar. Emma şol setirlerden soň kapyýalaşma berk saklanmaýar.

Çagalar sanawaçlarynyň belli bir bogun ölçegi ýok. Olar dürli bogun ölçeginde döredilýär.

Sanawaçlar çagalaryň, ýetginjekleriň dilini baylaşdyrmakdaky, düşüňjelerini giňeltmekdäki hyzmaty uly. Çagalaryň aňynyň täze düşüňjeler, täze sözler bilen baýlaşmagyna hemaýat berýär. Yat tutmak ukybyny ösdürýär. Çagalar kämillige ýetýänçä sanawaçlar bilen tanşyp, beden hem aň taýdan barha taplanýar.

Sanawaçlaryň türkmen folkloryndaky orny göz önünde tutulyp, bu barada (A. Durdyýewa. Türkmen folklorynda sanawaçlar we ýaňlytmaçlar žanrlarynyň aýratynlyklary. – Aşgabat, 1985ý.) ýörite ylmy iş çap edildi.

Ýürt Garaşsyz bolansoň, halk döredijiliginiň beýleki žanrlary bilen birlikde, sanawaçlaryň ulanylyşyna-da uly üns berilýär, folklor toparlarynda ýerine ýetirilýär.

Ýaňyltmaçlar

Ýaňyltmaçlar – halk döredijiliginiň şahyrana toparynyň žanrlarynyň biri. Onuň özüne mahsus bolan çalt aýdylmaklyk ýaly aýratynlygy bar. Ýaňyltmaçlaryň dili “ýençmekdäki” ähmiýeti uly. Ýaňyltmaçlar halk döredijiliginiň şahyrana žanry bolan sanawaçlara ýakyndyr. Ýöne ýaňyltmaçlar düzülişiniň çylşyrymlylygy hem-de çalt aýdylmagy bilen sanawaçlardan tapawutlanýar.

Ýaňyltmaçlar çalasyn aýtmasy kyn we uzyn düzülen bir ýa köp sözlemeden ybarat. Olary düzmekde k, p, t, ç ýaly dymyk sesler öwran-öwran ulanylýar. Ýaňyltmaçlar köplenç dilewar adamlar tarapyndan döredilýär we çagalar hem ýerine ýetirýär. Ýaňyltmaçlaryň ady “ýalňyşmak” işliginden gelip çykypdyr. Ýurduň käbir obalarynda “ýaňyltmaç” diýen sözüň deregine “ýalňyşdyrma” diýlip hem ulanylýar.

Ýaňyltmaçlar esasan iki maksat: birinjiden, dili “ýençdirip”, dürs geplemegi öwretmek; ikinjiden, ýaňyltmajy aýdýan adam sözi ýalnys aýdaýsa ya-da sözlemleri bulaşdyraýsa, gülki-ýumor döretmek üçin ulanylýar.

Ýaňyltmaçlar düzülende, sözleriň aýdylmasyny kynlaşdyrýan, sözlem içinde köp gaýtalanyp gelýän seslerden ybarat bolan sözler ulanylýar. Olaryň aýdylmasy kyn bolan sözler toplumyndan düzülmeginiň maksady hem uly bolmadyk teksti ýalňyşsyz, çalt aýtmak netijesinde, diliň arassa, dogry geplemäge türgenleşdirmekdir. Olar dili “ýenjip”, agyr sözleriň aýdylşyny ýeňletmek manysynda-da ulanylýar.

Ýaňyltmaçlar halk döredijiliginiň beýleki žanrlary ýaly, kän döredilmändir, halk arasyna-da giň ýaýramandyr. Emma diliň “ýenjilmeginde”, owadan hem dogry geplemäge türgenleşdirmekde ýaňyltmaçlaryň hyzmaty uly. Her ýaňyltmajy gaýtalaýan çaga tekstde gelýän sözleri diňleýjiler eşider we doly düşüner ýaly edip, yzly-yzyna birnäçe gezek gaýtalaýar. Tekstde gelýän sözler ýa-da sesler ýalňys aýdylaýsa, olaryň orny üýtgediläýse, ýaňyltmajyň teksti öňki aňladýan manysyny ýitirýär. Şonuň üçin ýalňyşlyk bolmaz ýaly, ýaňyltmajy aýdýan çaga her bir sözi, sözlemi pert-pert, düşnükli aýtmaga çalyşýar.

Ýaňyltmajy dogry we düşnükli aýtmagy başarmak netijesinde, çaganyň dili arassa hem düşnükli geplemäge türgenleşýär. Şeýlelikde, çaganyň sözleýiş ukyby kämilleşýär, eşidiş ukyby-da ýokarlanýar:

Böwürde bir ýaraly ýarganak, ýarygulak tazy ýatyr. Şol ýaraly ýarganak ýarygulak tazy bilen ýarygulaklaşsa-da, ýaraly ýarganak ýarygulaklaşmaly, ýaraly ýarganak ýarygulaklaşmasa-da ýaraly ýarganak ýarygulaklaşmaly.

Şeýle ýaňyltmaçlar söze çeper, dilewar adamlar tarapyndan döredilip, ýatda saklanylyp, şol durşuna gaýtalanypdyr. Olaryň teksti üýtgedilmän saklanypdyr.

**Ol ýerden bir towşan geçmekçimişin,
geçip gumalaklamakçymyşyn.**

**Ýaş pişigiň aýagyna ýaşyl ýüpek ýarmaşmazak bolarmyş,
ýarmaşsa-da çyrmaşmazak bolarmyş**

Birje çemçe şorta serçe çorbasy.

Şu ýaňyltmaçlar ýurdumyzyň obalarynyň köpüsinde aýdylýar, tekstleri hem birmeňzeş.

Ýaňyltmaçlaryň tekstleri bilgeşleýin hem agyrlaşdyrylýar:

**Şu gara ýeri tokmaklamaly, tokmaklamasaň-da
tokmaklamaly.tokmaklasaň-da tokmaklamaly.**

**O Tejen, bu Tejen – künjülüje Tejen, künjüsi
çüteje bitenje Tejen.**

Ýaňyltmaçlaryň dörän döwrüni, haýsy döwre degişlidigini subut etmek kyn. Sebäbi olar giň manyny, uly mazmuny öz içine almaýar, durmuş hadysalary bilen baglanyşykly döredilmeýär.

Ýaňyltmaçlar köplenç kyssada döredilýär. Emma käbir tekstlerde setirler kapyýalaşýar we şygryýete ýakynlaşýar:

**Sekin dagyň başynda,
Sakgaly sekil teke dur,
Sakgalyny suwa batyryp,
Silkip, sykyp bakadur.**

Ýaňyltmaçlar köplenç üýşmeleşmelerde, çagalar hem ýaş ýetginjekler bilen geçirilýän köpçülik işlerinde, agşam bir ýere ýygnanyşanlarynda aýdylýar.

Ýaňyltmaçlaryň tekstlerindäki sözler säginmezden çalt aýdylmaly. Çaganyň ýaşyna görä, sözler ilkibaşda möçber taýdan gysga bolup, iki-üç sözlemden, käbiri bir sözlemden ybaratdyr.

Ýaňyltmaçlar köplenç çagalara niýetlenilýär. Olara ýaňyltmaç aýtmak kiçi ýaşdan öwredilip başlanýar. Çagalar ulaldygyça ýaňyltmaçlaryň çylşyrymly görnüşlerini aýtmaga türgenleşýär.

Ýaňyltmaçlary ýetginjekler hem aýdýarlar. Ýöne welin olaryň aýdýan ýaňyltmaçlarynyň göwrümi uly bolmalydyr. Çagalaryň ýaşyna görä sanawaç ýaňyltmaçlarynyň tekstleriniň agyrlaşmagy ýaşlaryň sözleýiş endiginiň kem-kemden türgenleşmegine ýardam edýär.

Ýomaklar

Ýomaklar-degişmeler halk döredijiliginiň çaklaňja žanrlarynyň biridir. Ýomak – ýiti sözli degişme, ýiti sözli aýdyşyk, şorta sözdür.

Ýomaklar hemişe diýen ýaly toý-tomaşada, oturylyşyklarda gepe, ýomaga ökde iki adamyň garşy-garşy aýdyşmagy bilen başlanýar. Ýomagyň esasy aýratynlygy – köp oýlanyp oturmazdan, garşydaşyňa jogap hökmünde “şerebeli” sözleri tapmakdyr.

Ýomaklar ýaş ýetginjekleriň arasynda meşhurdyr. Biri-birini oňat tanaýan, deň-duş adamlaryň arasynda-da ýomak atyşylýar.

Ýomaklar şahsyýeti masgaralamak, üstünden gülmek üçin ulanylmaýar. Onuň esasy maksady degişmek, gülüşmek, çeper söze türgenleşmek, wagtyňy gyzykly geçirmekdir. Söz tapyjylyk, synçylyk, gepe çeperçilikde garşydaşyňdan üstün çykyp, gülki-şatlyk döretmekdir. Olar oýun –degişmelerdir. Has takygy, iki adamyň arasyndaky söz bäsleşigidir.

Ýomaklar bir zady beýleki bir zada meňzetmek esasynda döredilýär hem-de gysgadan manyly düzülýär. Meňzedilýän zat durmuşda hili-şindi göze ilip duran zatdyr.

Yomaklar köplenç sorag hem habar sözlemlerini özünde birleşdirýän goşma sözlemlerden düzülýär. Başky sözlemde sorag, ikinji sözlemde hem oňa jogap berilýär:

Burnuň nähili, ýerçilim ýaly.

Şu mysaldan görnüşi ýaly, başky sözlemde “Burnuň nähili?” diýlip sorag berilýär, ikinji sözlemde hem oňa “ Ýerçilim ýaly” diýlip jogap berilýär.

Ýomaklaryň soragsyz düzülen usulyna-da gabat gelinýär:

Dodagyň gursun, sowuk alan soganyň daşy ýaly.

Şu ýerde sorag berilmezden, dodak meňzetme arkaly häsiýetlendirilýär.

Iki adam garşy-garşy oturyp ýomak atyşýar. Birinji ýomakçy: “Gözüň nähili – çakgyň çüýi ýaly” diýip aýtsa, ikinji ýomakçy hem oňa: “Gözüň nähili – çala gaçan çör ýaly”diýýär. Her bir ýomak atyşma bir tema boýunça döredilýär.

Ýomaklaryň birnäçe görnüşi bar:

1. Adamyň daş-görnüşi, keşbi bilen baglanyşykly ýomaklar:

Agzyň nähili, ýyrtylan ýanlyk ýaly.

Boýnuň nähili, almanyň sapagy ýaly.

Ýüzüň nähili, petir çöregiň ýüzi ýaly.

Kelläň nähili, kesek gysan gawun ýaly.

Dişiň nähili, ýyl aşan süňk ýaly.

İnjigiň nähili, gyzylinjigiň aýagy ýaly.

2. Gylyk-häsiýet, adamyň özüni alyp barşy, işleýşi bilen baglanyşykly ýomaklar:

**Ýüzüň nähili, bazardan gaýdan öküziň ýüzi ýaly.
Sesiň nähili, turbadan çykýan ses ýaly.
Bolup durşuň nähili, gawunçynyň garantgasy ýaly.
Oturşyň nähili, doňňara daş ýaly.
Haýwatyň nähili, zemzeniň haýwaty ýaly.
Çörek iýşiň nähili, üç günüň aýy ýaly.
Işleýşiň nähili, hassalykdan galan ýaly.
Ýörişiň nähili, ýaňy aýak biten ýaly.
Bolup barşyň nähili, atylan sapan ýaly.
Sesiň nähili, göçden galan itiň sesi ýaly.**

3. Adamyň egin-eşigi bilen baglanyşykly ýomaklar:

**Telpegiň nähili, towugyň maslygy ýaly.
Tahýaň nähili, ýag golçasynyň dykysy ýaly.
Köýnegiň nähili, çyraň peltesi ýaly.
Aýagyňdaky ädigiň nähili, kündeli ýaly.**

Ýomaklarda dürli meňzetmeler, ýaňsylamalar getirilýär. Emma onuň üçin adamyň daş-görnüşiniň, gylyk-häsiýetiniň, gepleýşiniň, işleýşiniň ýomaklarda görkezilişi ýaly bolmagy hökman däldir

Ýomaklar iki adamyň söz bäsleşigini geçirmekde, çeper eserlerde meňzetme hökmünde ulanmakda oňaýlydyr. Ýomaklar dili baýlaşdyrýar, pikiriň täsirli bolmagyna ýardam berýär. Ýaş ýetginjekde dilewarlygy, ugurtapyjylyk ukyby taplaýar.

Ýomaklary toplan, olary öwrenmegiň ähmiýeti uly. Ýomaklaryň ýörite ýygýndysy “Ýomaklar we degişmeler” ady bilen 1964-nji ýylda neşir edildi.

Alkys-dilegler

Halk döredijiligi – adamzat ahlagynyň iň ýokary nusgalaryny özünde jemleýän tükeniksiz ruhy baýlykdyr. Halky eserleriň üsti bilen döp-dessurlar, adamkärçilik sypatlary şu döwre ýetirildi. Emma ýurt Garaşsyzlygyna çenli din bilen baglanyşykly halky eserler öwrenilmedi. Şeýle eserleriň biri hem alkys – dilegler, dogma – töwürlerdir.

Alkys – biriniň eden ýagşylygy üçin aýdylýan söz. Ýagşylyk üçin alkys okalýar, alkyslanylýar. Alkyslamak hususy ýa-da il bähbitli häsiýetde bolýar.

Dileg – adamyň isleg-arzuwydyr. Dileg diňe gowy hem-de ýagşy häsiýetde bolýar. Türkmenler milli häsiýetine görä, ýaman dileg etmeýär.

Alkys-dilegler ruhbelentligiň çeşmesidir. Olar adamlary ýagşylyga, haýyr işler bilen meşgullanmaga, ýaramaz endiklerden saplanmaga çagyryýar.

Alkyş-dilegler adam ömrüniň uzalmagyna, tutumly işiniň şowly bolmagyna, ruhabelent ýaşamagyna täsirini ýetirýar.

Alkyş-dilegler, doga-töwürler halky eserleriň iň gadymy görnüşleriniň biridir. Olar adamlar ekerançylyk, maldarçylyk bilen meşgullanyp başlan döwürlerinde ýüze çykyppdyr. Ekin ekende, awa gidende biri-birine gowy dilegleri edipdir.

Awa ugrap barýan awça: “Awuň ganly bolsun” diýlipdir. Ol hem “Awum janly” diýip, tüpeňini gazanyň içine aýlapdyr. Bu onuň “Awum şowly bolsun” diýip, yrym etdigi ekeni.

Ekin ekip başlanlarynda, “Tohumyň münlesin”, hasyl alanlarynda, “Harmanyňa bereket” diýen ýaly ýagşy niýetler edilipdir. Dileg edilýänler hem öz gezeginde “Ömrüňe bereket”, “Aýdanyň gelsin”, “Taňryýalkasyn, hern-ä şeýle bolsun-da” diýip jogap beripdir.

Alkyş-dilegleriň irki sadaja görnüşleri orta asyrlaryň gadymy şäherjiklerinden tapylan gap-gaçlaryň ýüzünde-de gabat gelýär.

Şol gap-gaçlarda: “Şu gapda nahar iýeniň işdäsi açyk bolsun”, “Bereketli bolsun”, “Şu gabyň eýesi uzak ýaşasyn” diýen ýaly dilegler ýazylypdyr.

Soňky döwürdäki alkyş-dilegler timarlanyp kämilleşýär. Aň-düşünje ösdügiçe, kämil halky eserler döreýär.

“Ýoluň ak bolsun, ýoldaşyň hak bolsun”, “Alnyňy hak açsyn”, “Alnyňyzdan ak gün dogsun”, “Alla beren umydyň üzülmesin”, “Taňryň ýakan çyragy öçmesin” diýen ýaly dilegler döredilýär.

Alkyş-dilegler soňabaka şygyr setirlerinde-de gabat gelýär:

**Şaman ot,
Boldum şat.
Parlap üstünden bökdüm,
Zarlap günämi dökdüm,
Sygyndym saňa zarlap,
Goýmagyn meni harlap,
Uzak ýaşat ýaşymy,
Ýetir rysgal-aşymy.**

Alkyş-dilegleriň köpüsi ýurdumyza yslam dini aralaşansoň döräpdir. Keramatly Gurhanyň her bir süresinde diýen ýaly Allatagalanyň adyna dilegler bar. Halk süreleri, aýatlary doga-töwürde okap gelýär.

Beýik Biribardan dileg edenlerinde, öz alkyş-dilegleriniň Allatagala tarapyndan kabul ediljekdigine umyt bildirilýär. Sebäbi “Ýagşy niýetli, pes pälli adamlaryň, agzy dogaly, arassa, halal adamlaryň dilegleri gudratly Taňrynyň dergähinde kabul bolarmyş” diýen ynam-ynanç ýaşap gelýär.

Türkmeniň alkyş-dilegleri halk döredijilik eserlerine-de siňdirilýär. “Gorkut ata” eposynda her boýuň yzynda Gorkut ata çagyrylýar. Ol öz iliniň edermen ýigitlerine alkyş-dileg edýär. Şol alkyş-dilegler häzirki döwürde hem ähmiýetini ýitirenok:

**Ýom bereýin, hanym, ýerli gara daglaryň ýykylmasyn,
kölegeli agaçlaryň kesilmesin, görkli akar suwuň
guramasyn, ganatlaryň ujy gyrylmasyn.**

Bu dilegleriň näsaga em-ýom eden ýaly peýdasy uly bolupdyr.

“Gorkut ata” eposynyň “Dirse han ogly Bugaç han boýny beýan eder” diýen boýunda Dirse hanyň aýalynyň maslahaty bilen açlary doýrandygy, ýalaňaja don berendigi, borçlulary bergi borjundan gutarandygy, nahardan soň el göterilendigi, hajat dilenendigi, onsoň bir agzy dogalynyň dilegi bilen Allatagalanyň bir ogul berendigi aýdylýar. Eposda şeýle mysallar başga-da köp.

Halk arasynda “Ýagmyr bilen ýer gögär, alkyş bilen är gögär” diýen pähim bar. “Gargyş alan baýnamaz” diýen ynanç hem halkyň aňyna berk ornaşypdyr.

“Görogly” eposynda, dessanlarda bolşy ýaly, klassyk şahyrlaýň eserlerinde-de alkyş-dileglere gabat gelmek bolýar.

Magtymguly Pyragy:

**Gargyşym daşlarny mum deý erider,
Pür-pudak ýaýradar alkyş kylanym.-**

diýip ýazýar.

Magtymguly Pyragy ýene şeýle diýip nygtaýar:

**Ömri-saly artar alkyş alanyň,
Gargyş galyndyrmaz, ýaşı syndyrar.**

Şu şygyr setirlerinden mälim bolşy ýaly, alkyş-dilegleriň halk durmuşyndaky ornuna uly ähmiýet berilýär.

Gyz çykarylanda, ogul öýerilende, çaga doglanda, maşgalada ýüze çykýan dürli dabaralarda şygyr derejesine çenli ýeten çeper alkyş-dilegler-de halk durmuşyna ornaşdy.

Gyz maşgala durmuşa çykandaky alkyş-dilegler:

**Baran ýeriňde bagtyň bolsun,
Tylladan tagtyň bolsun,
Tylladan tagtyň bolunça,
Iki barmak bagtyň bolsun.
Baran ýeriňde ýer tap,
Aýagyň ýer tutsun.**

Gelin edilendäki alkyş-dilegler:

**Ulyny uly bilgin,
Kiçini kiçi bilgin,
Ýüzüň aşak bolsun,
Göwnüň açyk bolsun!**

Ogul doglandaky alkyş-dilegler:

**Gurt tutupsyňyz, at tutarly, at çaparly,
öý dikerli, döwletbaşyly bolupsyňyz, uzak ýaşı,
akyl-huşy bilen, “berdim” diýip berildigi bolsun!**

Gyz doglandaky alkyş-dilegler:

**Don biçerli, keşde çekerli, haly dokarly bolupsyňyz,
hern-ä Hudaý, “berdim” diýip berildigi bolsun, uzak ýaşy
bilen berlen bolsun-da hern-ä!**

Din bilen baglanyşykly alkyş-dileglerde Biribara dilegler edilýär, tagamyň hormatyna töwür galdyrylýar. Adamlara hem alkyşlar okalýar. Alkyş-dilegleriň ählisinde-de rysgal-döwlet, agzybirlik, il abadançylygy, ýurt parahatçylygy, jan saglygy, uzak ýaş dilenilýär:

**Bissimillahi rahman-rahym,
Haýru – bereket,
Bereketiň gamyn et,
Bagt ber, tagt ber,
Näme berseň, nagt ber,
Abraý ber, at ber,
Şan ber, şöhrat ber
Hor etme, zar etme,
Namarda giriftar etme.**

Ämin!

Naharyň, her iýmitiň töwüri bar. Nahar iýlendäki töwür:

**Bissimillahi rahman-rahym,
Tagamyň hakyna, belañ depine,
Goýma namardyň gepine,
Eltsin rysgalyň köpüne,
Bereket bersin,
Hereket bersin,
Kast edenler pes bolsun,
Külli belalar dep bolsun,
Gazananyň ýaşy uzyn bolsun,
Çeşmesine bereket!**

Ämin!

Gawun-garpyz iýlendäki töwür:

**Şirin – nabat,
Mezit azat,
Pygamber, Hudaýa salawat,
Ekene, dikene,
Babadaýhana nagt barsyn,**

Ämin!

Tagam iýlip bolnansoň, galdyrylýan töwürlerde ýagşy dilegler edilýär. Şol dilegleriň Allatagalanyň dergähinde kabul boljakdygyna umyt baglanylýar.

Ýurt Garaşsyz bolansoň, dini baýramçylyklar dikeldilip, dini ynançlara ýol berildi. Baýramçylyklarda okalýan aýat-töwürlerde, namazlarda alkyş-

dilegler edilýär. Ýagşy dilegler bilen ynsan terbiýesi kämilleşdirilýär, ýaramaz gylyklardan saplanylýar.

Alkyş-dilegleriň ynsan terbiýesindeki hyzmaty göz önünde tutulyp, olar toplanylýar hem öwrenilýär. Şu maksat bilen alym S.Güjükowyň “Alkyşlar-dilegler sözlügi” (Aşgabat, 1997ý.) diýen kitaby çap edildi.

Agylar

Agylar – halk döredijiliginiň iň gadymy žanrlarynyň biri. Agy- ölüm-ýitimde gynanç bildirilip edilýän sesdir, ýas ýerinde başly-barat áydylýan bentdir.

Gadym zamanlarda biziň ata-babalarymyz Güne hudaý hökmünde garap, oňa çokunypdyr. Gün ýaşanda “Hudaý gitdi” diýip aglaýypdyr. Agy ýas tutmakdyr. Ýas sözi As (günüň ýaşmagy) sözi bilen baglanyşykly döräpdir.

Adam aradan çykanda aglamak dessury şol döwürden başlanýar. Ýas tutulanda gara geýnilipdir. Gara geýinmek Günüň ýaşmagy, tümlük bilen baglanyşdyrylýar.

Agylar ýuwaş-ýuwaşdan halk döredijilik eserlerine-de aralaşýar. Gadymy Oguz dessany “Alp Är Tungada” gahrymanyň ölümüne eşidip, halkyň ýaka ýyrtandygy, uly ahy-nala çekip, gözýaşynyň gurap galandygy áydylýar. “Gorkut ata”eposynda Banu Çeçegiň başga birine berilýändigini üçin kyrk ýigidiň hemmesiniň bögüre-bögüre aglaşandygy, zarlyk kylandygy teswirlenilýär.

“Görogly” eposynyň “Bezirgen” şahasyna Aýsoltanyň nalasy ýürekleri sarsdyryjy agylaryň biridir.

XI asyr alymy M. Kaşgarlynyň “Diwany lugat at-türk” (Türki dilleriň diwany”) eserinde hem agy bentlerine duş gelmek bolýar. Diwandaky bentleriň birnäçesinde adamlaryň ýaka ýyrtyp aglaýyşlary, böri ýaly uwlaýşlary, sygyryşyp ses edişleri hakda ýatlanylýar. Bentlerde merhumyň ile eden ýagşylyklary agzalýar. Çünki merhumy diňe ýagşylykda ýatlamak türk halklaryň ählisine-de häsiýetlidir.

Agylar ölüm-ýitim bilen baglanyşykly ýörite belleniýän günlerde (ölen günü, üçi, ýedisi,kyrky) merhumyň ýakyn hossarlary, esasan-da aýallar tarapyndan áydylýar.

Agylaryň halk döredijiliginiň beýleki žanrlaryndan tapawudy sanawaç şekilinde áydylýanlygydyr, ähli ýere ýaýrawynyň deňligidir, merhumyň kimdigi bilen baglylykda, käbiri dürli mazmuna eýe bolýarmy, az-kem sözleri üýtgedilen, köplenç şol bir meňzeş bentlerden ybaratdygydyr. Olaryň ýene-de esasy tapawudy mazmunynda ýüze çykýar. Agylaryň ýüze çykyşy ýas, ölüm-ýitim bilen baglanyşykly bolup, bir aýal tarapyndan ýerine ýetirilmän, ýasy tutulýan adamyň dogan – garyndaşlarynyň, hossarlarynyň aýal topary (ejesi, enesi, aýaly, aýal dogany, gelnejesi we ş.m.) tarapyndan aydylýar. Halk

döredijiliginiň agylar žanry – diňe aýallar şygryýetidir. Agylaryň “agy”, “ses”, “ses etmek” diýlip atlandyrylýan ýerlerem bar.

Agylaryň temasy köplenç maşgala çäginde daşlaşmaýar. Ýasy tutulýan adamyň özüniň, maşgalasynyň başyndan geçiren wakalaryna çenli maglumat berilýär. Ýasda aýdylýan agy bentlerinde çarwaçylyk, ekerançylyk, gahrymançylyk, durmuş ýagdaýy bilen baglanyşykly setirler bar.

Agylarda kim hakynda aýdylýandygyna garap, şol adamyň daş görünüş, gylyk-häsiýeti, dirikä bitiren işleri, edermenligi, maşgala durmuşyna degişli ýagdaýy bentlerde sanalýar. Eger agy garyp adama bagyşlanan bolsa, onuň kyn gününden zeýrenilýär.

Erkek adam barada aýdylýan agylarda onuň maşgalasynyň eýesiz-hossarsyz galandygy barada gynançly setirler bar:

**Oturan ýeriň oýuldy,
Gezen ýeriň gädildi,
Gelmedige meňzediň,
Dogmadyga ogşadyň,
Balalaryň aglasa,
Akar çeşmäň sil bolar,
Dulda gyzyň bozlasa,
Içim-bagrym ot alar,
Heý-waý, eý, eh-eh-eh!**

Maşgalanyň bar guwanjy ýeke çagasy aradan çykanda, agylarda sanalýan setirler has-da ýürek gyýyjy:

**Ogulsyz ýurdy,
Gury akan çaýa meňzär,
Deň-duşlaryň içinde,
Sowulan toýa neňzär-ow,
Diken öýi diregsiz,
Münen aty süýregsiz,
Atýatagy gazyksyz,
Ýola gitse azyksyz,
Ýurtlary oýulan,
Eý-waý, dünýäm garaňky,
Gan aglatdyň yzyňda e-eý... wah!**

Agylaryň maşgalaly adama ýa-da maşgalasyz adama degişlidigi olaryň mazmunyndan duýulýar. Maşgalaly adama degişli agy setirlerinde öleniň maşgalada tutan orny görünýär.

Maşgalanyň şol ýitgiden soňky ykbalynyň aladalary beýanyny tapýar.

Erkek adamlar hakynda sanalýan agy bentlerinde ýogalan adamyň köplenç dirilikdäki bitiren işleri has ulaldylyp, gylyk- häsiýetleri has timarlanyp görkezilýär. Bentlerde ulaltma, meňzetme we deňeşdirme ýaly çeperçilik serişdeleri ulanylýar:

**Münen aty dag towsan,
Geýen dony gül öwsen,
Ýumrygy ganlar döken,
Bilegi biller бүken,
Içi doly umytly,
Göwni uzak niýetli,
Umydyndan üzüldi,
Niýetinden kesildi.**

Dogana degişli aýdylýan agylaryň käbirinde, ýaşlykda başyndan geçiren wakalary, maşgaladaky ýaşlygy bilen baglanyşykly ýagdaýlar beýan edilýär:

**Dar goýunda ýatyşanym,
Datly süýtler emişenim,
Dartyşyp donlar geýenim,
Dalaşyp nanlar iýenim,
Eziz käbäm balasy,
Ýaşlykda ýanan dogan –eý!**

Aýal-gyzlara degişli agy bentlerinde, olaryň adamkärçiligi, iş başarjaňlygy, el işine nepisligi ulaldylyp görkezilýär:

**Iňňesi guýy gazan,
Nusgasy iller gezen,
Edenine el ýetmez,
Dokanyndan suw ötmez,
Eý, waý... bagtym garalan,
Ne gazapdy salanyň!...**

Türkmenlerde öleniň sarpasy saklanylýar. Halkyň arasynda ýaş çaga ölende köp, dowamly ses edilmeýän bolsa-da, gysga wagt dowamynda sanalýan bentler örän täsirli hem tolgundyryjy:

**Gül aýagy ýörände,
Gyzyl dili saýranda,
Barjak öýün bellände,
Öz gapysyn tananda,**

**Eli taýak tutanda,
Boýy kölge atanda,
Daňdan görülen düýş bolduň,
Agaja gonan guş bolduň!**

Hojalygyň baştutany, ýaşuly adamlar ölende aýdylýan bentleriň arasynda onuň yzynda galan ogluna, gelnine, olaryň iň ulusyna nesihat beriji mazmunly setirlere duş gelinýär:

**Berk guşagyn biliňi,
Gaýyn enem öldi diýip,
Dargatmagyn yzyny,
Aglatmagyn ogluny,
Saraltmagyn gyzyny,
Gapyňdan myhman gelse,
Gülüp garşy alawer,
Ile syryň bildirme,
Gaýratyňa galawer-ow,
Eý,eh-eh-eh-ow!**

Uruş ölüm-ýitimsiz bolmaýar. Gökdepe urşunda ähli perzendini aldyran maşgalalar boldy. Agy bendinde ene ýüreginiň nalasy has-da eýmenç berilýär:

**Gara daglam ýykyldy,
Çynarlarym çapyldy,
Bilimiň kuwwatlary,
Gözümiň göreçleri,
Alty balam aldyrdym,
Gelin-gyzy giderdim,
Agtyklarym gyrdylar,
Ýüregmi sogurdylar,
Ýetim ösen balalam,
Gitdi meniň çagalam.**

Ýasda ses edilende, sesi goýmazdan ýörite soňlama hökmünde gaýtalanýan käbir bentler bar:

**Aman, aman, Alla jan,
Eden işiň ne ýaman,
Aman,aman edeýin,
Toba tagsyr edeýin.**

Agylar köplenç gartaşan aýallar tarapyndan döredilýär. Adamzat üçin iň agyr, iň aýy zat - ölüm. Halkyň gynanýy, bagyr awusy agylarda beýan edilýär.

Agy bentleri 7-8 bogunly setirlerden ybaratdyr. Her bendi 4-6, kähalatda 8,10,14,18 setirden ybarat agy bentlerine duş gelinýär. 4 setirli bentler (a,b,a,b) başaşa ýa-da 2 setiri özara kapyýalaşýar. Bu ýagdaý köp setirli bentlerde-de şeýledir.

Türkmençilikde aglap ses edip oturmak känbir halanmaýar. Emma şeýle-de bolsa, ýas günlerinde bentler gysga wagtda aýdylýar.

Agylar her hili döp-adatlary öwrenmäge, halkyň durmuşy,ruhy dünýäsi bilen tanyşmaga kömek edýär.

Agylar ýurt Garaşsyz bolansoň öwrenilip hem-de ýokary okuw mekdeplerinde žanr hökmünde okadylyp başlandy.

Yrymlar

Yrymlar halk döredijiliginiň gadymy žanrlarynyň biri.Yrym – gadymdan gelýän döp-dessur, bir zat niýet edilip tutulan döp. Yrymlar has irki döwürde ýüze çykypdyr we adamzat ýaşayşy dörali bari dowam edip gelýär. Olar ilkibashda haýsydyr bir ynanjyň esasynda döreyär we gitdigiçe kämilleşip, halkyň ýaşayş durmuşyna ornaşýar. Halk yryma öwrülen ynanja görä hereket edýär.

Beýleki halklarda bolşy ýaly, türkmenler hem yryma ynanýar. Milli döp-dessurlarymyzda, ahlak ýörelgelerimizde yrymyň güýçli täsiri duýulýar. Halk yrym barada “Yrymly yrylmaz”, “Yrymsyzyň yrzy (ynsaby) ýok”, “Yrymlam bolma, yrymsyzam galma” diýen ýaly paýhasly sözleri döredýär.

Yrym-ynançlar ýüze çykyp başlan döwürlerinden, adamlar her bir zatda yrym edip, işiniň şowly bolmagyny arzuwlap başlayar. Eger yryma ynanmasa, işiniň şowly bolmajakdygy barada pikir döreyär.

Irki döwürlerden adamlaryň aň-düşünjesiniň,tejribesiniň artyp başlamagy bilen olaryň dini ynançlary-da ýüze çykýar. Halk Aýa, Güne, oda keramat hökmünde garaýar.Şunuň bilen birlikde, tebigat hadysalaryndan gorkulmagy (Aýyň, Günüň tutulmagy, ýangynyň döremegi) her hili yrym-ynançlary döredýär.

Otparazlyk dininiň wekilleri oda keramat hökmünde garap, ondan delalat isleýär. Agyr hasaplanylýan aýlarda “Şaman ot”diýlip atlandyrylýan ot ýakylyp, üstünden bökülip, günä dökülýär.Adamlarda, eger günäden saplansa, işiniň şowly boljakdygy barada yrym-ynanç döreyär.

Hudaýa ynanmak, söz bilen Biribara ýalbarmak we beýleki ýagdaýlarda yrym has-da güýçlenýär. Adamyny zäherli mör-möjekler çakanda, dälini açmakda, kesellini bejermekde yrymlar aýdylýar.

Okama-söz üsti bilen ýerine ýetirilýän yrymdyr. Olary ýörite sowatly mollalar ýerine ýetirýär. Bu hili yrymlar adamyň dini ynançlary bilen baglanyşykly dowam etdirilýär.

Türkmen halkynyň arasynda ýaýran yrymlar din üsti bilen geçýär, şeýle hem olaryň ýaýramagynda din wekilleriniň hyzmaty uly bolýar. Ýöne welin yrymlaryň käbiriniň tekstleri halk köpçüligine onçakly düşnükli bolmaýar.

Emma toýlarda, ýolagçy ýola salnanda aýdylýan yrymlaram köp. Şol yrymlar olary aýdýanlaryň isleg-arzuwyny beýan edýändigigi üçin halk köpçüliginiň arasynda giňden ýaýraýar:

**Ýoluňyz ak bolsun,
Ýoldaşyň hak bolsun,
Göwnüňiz päk bolsun,
Duşmanyň ýok bolsun.-**

diýen bent alkyş-dilege örän golaý bolsa-da, ak ýol arzuwlanan yrymlaryň bir görnüşidir.

Aýdylanda ýa-da okalanda, manysyna görä, her hili hereketler bilen aýdylýan yrymlaram bolýar. Keselli ýa-da däli okalanda porhanlar, owsunçylar her hili hereket edýärler. Nika gyýlanda hem “Ak-gök geýdirme” sanalanda, her setirden soň ýigidiň arkasyna çalarak kakylýar.

Şol döwürdäki düşünelere görä, kesellemeklige adamyň bedenine “al – arwahyň, zyýanly ruhuň” aralaşmagynyň netijesi diýlip düşünilipdir. Şonuň üçin adama zyýan berýän “ruhdan, al-arwahdan”dürli tärleriň-sözleriň, hereketleriň üsti bilen halas bolmak täsir edip, kesellän adamyň bedeninden olary aýyrmak islenilýär. Ylmy çeşmelerde - Türkmen sowet ensiklopediýasynda zikir “eňreme”diýlip düşündirilýär, onuň aýry-aýry şamanlar, porhanlar tarapyndan ýerine ýetirilýändigigi nygtalýar. Taryhy maglumatlara görä, şaman sanskritdäki sramana-şramana sözünden gelip çykyp, “budda ruhanysyny, butparazy” aňladýar. Buddizmi esaslandyran Buddha hem köne çeşmelerde Burhan-Furhan görnüşinde gabat gelýär. Bu adyň soňra türkmenlerde porhan şekiline geçendigini guman etmek bolar. Porhan - dürli hereketler, sözler arkaly keselli adama jadygöýlük bilen täsir edip, keseli bejerip bilýän tebip, jadygöý adam. Porhançylyk täsin galdyryjy hereketleriň we sözleriň jemidir.

Şamançylyk hem-de porhançylyk Gündogar halklarda bolşy ýaly, türkmenleriň arasynda-da ýaýraýar. Emma olara känbir pisint edilmeýär. Emma şeýle-de bolsa, tebipler hem-de porhanlar tarapyndan dürli yrymlar ýerine ýetirilipdir.

Tebip keselli adama seredensoň, aşakdaky bendi gaýtalaýar:

**Emiň-ýomuň şu bolsun,
Derdiň-gamyň dagasyn,
Derdiň daglara gitsin,**

Daşlara gitsin, küf-çüf!

Zäherli mör-möjekler, ýylan çakanda aýdylýan yrymly bentlerem özboluşlylygy bilen tapawutlanýar. Ýylan çakanda şu aşakdaky bent sanalýar:

**Süleýmanyň zynjyry,
Pygamberiň hasasy,
Uzyn guýrugy bent, bent,
Guýrugy uzyn bent, bent!**

Kimler tarapyndan aýdylýandygyna we nämä bagyşlanýandygyna seredilip, yrymlary esasan iki topara bölmek bolýar:

Birinji topar: ýörite adamlar, owsunçylar (owsun atmak, täsirine düşmek) tarapyndan aýdylýan yrymlar.

Ikinji topar: toý-tomaşada, ýolagçyny ýola salmakda, bir işe başlananda we beýleki ýagdaýlarda aýtmak üçin döredilen yrymlar.

Birinji topardaky yrymlar tebipler, owsunçylar tarapyndan ýerine ýetirilýär. Yrymlar ýörite dini kitaplardan okalýar ýa-da ýatdan aýdylýar. Bu yrymlaryň dili halk köpçüligine känbir düşnükli däl.

Ikinji topardaky yrymlar köplenç halkyň özi tarapyndan aýdylýar. Olar halk köpçüligine düşnükli, isleg-arzuwlaryny bildirýän yrymlardyr. Bu yrymlar diliniň sadalygy, bentleriň gurluşynyň ýönekeýligi bilen birinji topardaky yrymlardan tapawutlanýar:

**Ös saçym ös,
Ösmeseň kes,
Atyma duşak,
Bilime guşak.!**

Bu yrymy ýaş gyzlar saçlaryny ýuwanlarynda darap, örüp, onuň ösmegini arzuw edip sanaýarlar. Ýagşy niýet bilen aýdylýan bu yrymyň manysy hem dili örän ýönekeý.

Yrymlar köplenç ilhalar oba ýaşululary tarapyndan aýdylýar. Ýagşy niýet bilen täze bir işiň başy başlanýar, ak pata berilýär. “Ak zat alnyňa ýagşy” diýlip, ak zat mukaddes saýylýar: durmuşa çykyň gyzyň maňlaýyna ak ýaglyk daňylýar, pygamber ýaşyna baran zenanyň başyna ak ýaglyk atylýar, toýda ak goýun soýulýar, öýe getirilen gelnäniň iki eli ak una batyrylýar.

Täze jaýyň düýbi tutulanda ýa-da täze jaýa göçüp barlanda, gelnalyjy ugradylanda, birýana gitjek bolnanda sähetli günler bellänip yrym edilýär.

Otparazlyk döwrüniň Güne, Aýa çokunmak ýaly yrym – ynançlarynyň galyndysy häzirem käbir ýerde berjaý edilýär. Bagtly, düşümlü Aý bolsun diýlip, täze dogan Aý maňlaýa sylýňar.

Halkyň ýaşayyş-durmuşynda-da köp sanly yrym bar. Şolaryň esasysy çörek hem şaçak bilen baglanyşykly yrymlardyr. Ine, şolaryň käbiri: myhman gelende öňünden duz-çörek alyp çyksañ, mertebäň artar. Saçagy boş goýmaly däl. Boş goýlan şaçak gahatlyga garaşar. Saçakda çöregi düňderip goýsaň ýa-da bir eliň bilen döwüp alsaň, rysgalyň dökülýär. Tamdyr öwlüýädir, ony ýyksañ döwletniň gider we ş.m.

II içinde “Öňünden gara pişik kesip geçse, işiň şowsyz bolarmyş”, “Alaja ýa-da gözmonjuk daksañ, göz degmeýärmüş” diýen ýaly yrym bilen baglanyşdyrylýan ýönekeýje düşüňjeler hem dowam edip gelýär. Şunuň bilen birlikde, türkmen halky uzak ýyllaryň dowamynda tebigaty synlap, durmuş tejribesinden geçirip, ýylyň gelşini öňünden kesgitleýän yrym-ynançlary hem döredýär. Howanyň ýagdaýyna görä ekin ekip, hasyl almagy-da başarýar.

Ata-babalarymyz Aýyň, Günüň dogşyndan, suwuň akýşyndan, guşlaryň uçuşyndan, ösümlikleriň ýapragyndan neneňsi hasylyň alynjakdygy, haýwanlaryň (itler,pişikler) hereketinden nähili tebigy hadysanyň boljakdygy öňünden çaklanýan ynanja uýup gelýär.

Eger-de gyşlamaga barýan guşlar ýelpaýlap uçman, has ýokardan uça, onda gyşyň sowuk geljekdigi barada ynanç döreýär. Täze ýylda ýa-da gyşyň ahyrky aýlary, täze Aý demirgazykdan dogup, asman bulutly ýa-da ygally bolsa, baharyň ygally, ýylyň hasylly boljakdygyna ynam bildirilýär. Ynam-ynançdyr. Olaryň aňyrsynda durmuş tejribesiniň hakykaty ýatyr.

Halkyň asyrlarboýy döreden milli ynançlary ylmyň maglumatlary bilenem gabatlaşýar.

Türkmen yrymlary halk döredijiliginiň eposlarynda, dessanlarynda, beýleki žanrlarynda-da beýany tapýar.

Ýurt Garaşsyz bolansoň, yrymlary durmuşda ulanmaga doly mümkinçilik döredi. Häzirki wagtda yrymlar halky eserleriň bir žanry hökmünde toplanýlar we öwrenilýär. Edebiýatçy Arazbaý Öräýewiň “Yrymlar” (Aşgabat, 1993ý), alym G.Ylýasowanyň “Türkmen yrymlary”(Aşgabat, 2005ý.) kitaplary bu meselede ilkinji ylmy çeşmelerdir.

Ýaremezanlar

Milli baýramlarymyzyň biri-de Orazadyr. Hijri-kamary ýyl senesiniň 9-njy mukaddes aýynyň-Remezan (Oraza) aýynyň gelmegi bilen çagalar öýün-öýün aýlanyp, orazanyň başlanýandygyny buşlap, ol hakdaky goşgy bentlerini – ýaremezanlary uly höwes aýdýarlar.

Bu mübäreك aýynda Allatagalanyň dergähleri (gapylary) açylarmyş, musulmanlaryň ähli dilegleri kabul bolarmyş diýilýär. Şonuň üçin hem Remezan dilegler aýy hasaplanylýar. Bu aýda uludan kiça hemmeler ýagşy dilegler edýär.

Remezan aýyny Magtymguly Pyragy şeýleräk suratlandyrýar:

**Ýigrimi dört sagatda, on iki aýda,
Remezan diýerler aýyň ýagşysyn.**

Magtymguly Pyragy ýene-de:

**Roza hemdemiňdir, namazyň-çyrak,
Zekat-hasabyňdyr, imanyň-ýarag.-**

diýip, ýazmak bilen, mukaddes aýyň waspyny nesillere miras galdyrýar.

Ýaremezan bentleri iň sogaply, ýalkawly Oraz baýramy bilen baglanyşykda döredilýär. “Ýaremezan” sözi- “Ýa Remezan” diýlip, Remezan aýyna ýüzlenilip, şu iki sözüň goşulyp gelmeginden ýasalýar.

Remezan aýy doganda:

**Hakeý-hakeý telim baý,
Ýüzüňi ýüzüme sylam baý,
Yeneki aýlara, ýeneki günlere,
Baş-esen, bagry-bitin,
Özüň ýetir, jan Alla!-**

diýlip, täze dogan Aý ýüze sylýnýar.

Aý görmek däbi geçmişde ýörgünli bolupdyr. Mälik şa ilkinji bolup Aý göreinde, köşk şahyry Muhammet Muýzzi:

**Eý, Aý, sen söýgülimiň gaşyna meňzeş,
Ýa-da, ýok, sen patyşan ýaýyna meňzeş.
Sen-ä altyndan edilen nala meňzeş,
Asman gulagna asylan halka meňzeş.-**

diýip ýazypdyr.

Aý görülen agşam çagalaryň höwes bilen aýdýan ýaremezan bentleri ýaňlanyp başlaýar:

**Asmanda bir Aý bar,
Ujy gyzyl ýaý bar,
Pygamber saçagynda,
Bize goýlan paý bar.
Ýa Remezan!**

Ýaremezan bentleri-aýdymalary halk döredijiliginiň gadymy žanrlarynyň biridir. Olar çagalaryň dilinden aýdylýan halky eserler. Dilewar ata-eneler

çagalar üçin niýetläp, ýaremezan bentlerini döredýär. Bentleriň içinde has kämillerine-de duş gelmek bolýar. Kämil bentler şahyrlar tarapyndan düzülen bolmagy-da mümkin.

Çagalar hem ata-eneleriniň öwreden bentlerini ýat tutup, öz gezeginde, olar hem bentleri biri-birine öwredýär. Şeýdilip, ýaremezan bentleri halk köpçüligine ýaýradylýar.

Ýaremezan bentlerinde ilki bilen Allatagalanyň oraza tutmak baradaky buýrugyny berjaý etmegiň parzdygy nygtalýar:

**Essalawmaleýkim, gümmezli çatma,
Nesip etsin saňa içinde ýatma,
Bir çanak unuňy myzaýyk etme,
Ber Muhammet ymmatyna,
Ýa Remezan!**

Oraza tutmadyklar bentlerde tankytlanylýar:

**Oraza tutmadygyň nädürsdür işi,
Iýeni haramdyr, myrdardyr dişi,
Biziň aýdýanymyz Gurhanyň diýşi,
Muhammet ymmatyna, ýa Remezan!**

Ýaremezan bentleriniň temasy dürli-dürlüdür. Olarda ýagşy niýetler, umyt-arzuwlar dileg edilýär. Sanawaçlaryň setirlerindäki sözleriň täsiri-de uly.Çünki, söz – beýik Allatagalanyň ynsana eçilen iň keramatly peşgeşidir:

**Gapyňyzy Hydyr açsyn,
Duluňyza gelin geçsin,
Ojaňyzda palaw bişsin,
Ýa Remezan, ýa Alla!**

Hydyr atany görmek, duluňa gelin geçirmek, ojagynyň alawlap durmagy her bir ynsanyň arzuwy.

Bentlerde türkmeniň milli tagamy wasp edilip, ony içeniň dert – beladan saplanjagyna umyt bildirilýär:

**Aş içiň-ä, aş içiň,
Aşy içen derlesin,
Size geljek belalar,
Daga – daşa ornasyn.**

Ýa Remezan!

Cagalar topar – topar bolup, öýün-öýün ýaremezan gezende, her öýe gelnende:

-Ak öýe bereket – diýip, ilki bilen rysgal – döwlet dileýär:

**Kiçi çatmaň öý bolsun,
Işigiňde koý bolsun,
Gazanyňda gaýnaýan,
Lokgül-lokgül maý bolsun,
Köp bereniň ogly bolsun,
Az bereniň gyzy bolsun.
Ýa Remezan!**

Göwün baýlygy dünýäniň ähli genji – hazynasyndan ýokarda durýar.
Yaremezançy çagalar öý eýesiniň göwün baýlygyna umyt baglaýar:

**Biz-ä sizi baý gördük,
Tüýnügiňden Aý gördük,
Altyn bilen apardyň,
Kümüş bilen gopardyň.
Ýa Remezan!**

Ýaremezançy çagalaryň sanawajynda öýe perzent arzuw edilýär:

**Ekin ekdim ýumşajyk,
Bogunlary gowşajyk,
Hudaýym ogul bersin,
Gyzyl gülden ýumşajyk.
Ýa Remezan!**

Ýaremezan bentlerinde jomartlyk islenilýär:

**Saçakda egsilmesin bugdaý nany,
Hudaýym ogul bersin musulmany,
Bildirki göreniň bu ýylda hany!
Muhammet ymmatyna, ýa Remezan!**

Gysgançlyk tankyt edilýär:

**Ýeňňe jan-a, ýeňňe jan,
Iki gözüň teňňe jan,**

**Az berseňiz, almaryn,
Sanajyma salmaryn.
Ýa Remezan!**

Ýaremezan sanawaçlarynda arkalaşykly ýaşamak, birek-birege kömek bermek ýaly ynsanperwer pikirler öňe sürülýär:

**Oraza ger haý bilen,
Bir meleje taý bilen,
Taýym batga batanda
Çykaryň “hay-haý” bilen!
Ýa Remezan!**

Remezan aýynda oraza tutmakda, ejizleýäniň üstünden gülünýär:

**Oraza geldi ilinden,
Tutup aldy bilinden,
Öldüm-öldüm diýende,
Baýram aldy elinden.**

Sanawaçlarda durmuşy meseleler hem orta atylýar:

**Bir öý gördüm, içi giňiräk,
Içinde gyz bize çemeräk,
Aljak bolsam, pulum kemiräk.**

Ýaremezan sanawaçlarynda şeýle bentler hem bar:

**Tüýtätin-ä tüýtätin,
Tüýtätine nä gerek?
Çogum-çogum biz gerek,
Iňňe ujy tiz gerek.
Ýowşan ýygyň, ýol açyň,
Geçip gitsin tüýtätin!
Aş bişiriň, düşüriň,
Içip gitsin tüýtätin!**

Bu sanawaçlar ýaremezan bentlerine meňzeş bolsa-da, ýaremezanlara degişli däl-de, ýagyş-ýagmyr bilen bagly aýdylýan şygry bölegidir.

Tüýtätin otparazçylyk eýýamynda dörän ynançdyr. Bahar paslynda ýagyş ýagman, gurakçylyk bolanda, beýleki türki halklarda bolşy ýaly, türkmenleriň arasynda-da “Süýt gazan”, “Süýt hatyn” atlary bilen geçirilen dessurdyr.

Bu dessura laýyklykda, garry aýal ýa-da erkek kişi birnäçe çagany yzyna tirkäp, obada öýme-öý aýlanyp, “Süýt hatyn” goşgysyny aýdypdyr. Öý eýeleri

olara arpa-bugdaý, un we şonuň ýaly zatlary berip, “Ýagyş ýagsyn” diýip dileg edipdir we olaryň üstüne suw sepipdir.

“Süýt hatyna” ýolbaşçylyk eden adam toplanylan zatlary öýüne getirip, goşgy aýdanlara süýtli ýarma bişirip beripdir. Döwrüň geçmegi bilen “Süýt”hem “Hatyn” sözleri fonetik taýdan birleşip, “Tüýtätin” sözi emele gelipdir.

Ýaremezançy çagalar bilen öý eýesiniň arasynda sowal-jogap hem alşylýar. Sowal-jogap çagalaryň aňyny, pikirlenişini ösdürýär, dünýägaraýşyny giňeldýär, synçylyk ukybyny ýiteldýär.

Öý eýesi gapysyndan uly şowhun bilen gelen çagalar sanawaçlaryny aýdyp bolansoň, şeýle diýýär:

-Men size sowal berjek, bilseňiz ýaremezan paýyňyzam gowy bolar.

-Bolýar, beriň sowalyňyzy:

- **Atyň name?**
- **Yol.**
- **Gamçyň name?**
- **Ýylan.**
- **Sanajyň agzyny name bilen açýarlar?**
- **Bissimylla bilen.**
- **Sanajyň agzyny name bilen bogýarlar?**
- **Allahekber.**
- **Daşa gurt düşse, name bilen aýyrmaly?**
- **Düýäň şahy bilen.**
- **Düýäňem bir şahy bolarmy?**
- **Daşa-da bir gurt düşermi?**
- **Tüweleme, siz-ä ökde ekeniňiz, açyň torbaňyzy, alyň paýyňyzy.**

Ýaremezan bentleri sada dilde düzülýär. Bentleriň käbirinde çeperçilik serişdeleri ulanylyp, bent sygyr derejesine ýetirilýär. Türkmeniň milli tagamlary baradaky ýaremezan bendinde şeýle diýilýär:

**Sary çanak sarlaşar,
Sargan beriň, baýlarym!
Gury çanak gurlaşar,
Gurt beriň, baýlarym!**

Şu sanawaçda çekimsiz sesler sazlaşyp gelip, bendiň çeperçiligini ýokarlandyrýar, ýat tutulmagyny ýeňilleşdirýär. Ýaremezan bentleri köplenç dört setirli sygyrlar bolup, 7-8 bogundan ybaratdyr.

Ýaremezanlar halk döredijiliginiň gadymy žanrlarynyň biri. Alymlar XX asyryň ikinji ongünlüğinden ýaremezan sanawaçlary bilen gyzyklanyp başlaýar. Gündogarşynaslar I.A.Belýäyew “Türkmenškiýe kolýadnyýe pesni. Etnografiçeskiý oçerk” (Ashabad,1915g.) kitabyny, O.I.Şaskaýa “Türkmenškiýe

kolýadnyýe pesni i w swýäzi sbytom” (“Sowetskaýa etnografiýa”,1936g., 1-2) ylmy makalasyny ýazýar.

Din bilen baglanyşykly bolandygy sebäpli ýaremezanlar geçen asyryň ortalaryndan ýurt Garaşslygyna çenli öwrenilmedi. Häzirki wagtda ýaremezanlar öwrenilýär, ýokary okuw mekdeplerinde sapak hökmünde geçilýär. Ýaremezanlar barada türkmen alymlarynyň makalalary metbugatda çap edilýär. Alymlar G.Ylýasowanyň “Ak säherler doga okap”,G.Gummanowanyň “Tüýtätinmi, süýt hatyn!!,”O.Ekäýewiň “Oraza geldi ilime – doga geldi dilime”, E.Çaryýewanyň “Ýaremezandan soňky oýlanmalar”diýen makalalary metbugatda çap edildi.

Türkmen geçmişde yslam dininiň ýaýramagyna, dünýä medeniýetine uly goşant goşan halk. Ýaremezan bentleri-de yslam dinini berk ornaşdyrmak maksady bilen döredilýär. Goşgy bentlerinde din hem dini ýörelgeler beýanyny tapýar. Ýaremezan bentleri Oraza aýynyň başynda aýdylýar. Orazanyň ähli musulmanlar üçin parzdygy ündelýär

Oraza bilen baglanyşykly däp-dessurlaryň käbiri öz gözbaşyny dini kadalardan alyp gaýdýanam bolsa, olaryň köpüsi dünýewi häsiýetli, ynsanperwer milli ýörelgelerimiz bolup durýar. Bu däp-dessurlar türkmeniň milli ruhuna laýyklykda asyrlarboýy kämilleşip, halkyň durmuşyna berk ornaşdy.

Çagalar öýme-öý aýlanyp aýdýan bentlerinde dini häsiýetdäki öwüt-nesihat hem, dünýewi, ynsanperwer ýörelgeler hem bar. Ýaremezan bentleriniň köpçülik bolnup ýerine ýetirilmegi – olaryň agzybirlikli hereketinden nyşandyr.Ýaremezançylara berlen zatlaryň özara deň paylaşylmagy – olaryň arasynda adalatyň ilkinji ädimlerini ornaşdyrýar. Çagalaryň hersiniň bentleri oňat aýtjak bolup çalyşmagy-da, söze bolan söýgüni teswirleýär.

Remezan aýynyň gelmegini buşlap aýdylýan bentler ýagşy arzuwniýetleri ýaýmakda,ahlak arassalygyny wagyz etmekde uly ähmiýete eýedir.

Matallar

Matallar halk döredijiliginiň gyzykly žanrlarynyň biri. Haýsy-da bolsa,bir predmetiň göçme manyda suratlandyrylyp, onuň sorag görnüşinde berilmegine matal diýilýär. Matallaryň “tapmaça” diýen ady hem bar. “Tapmaça” ýa-da “tapmak” diýmekligiň özi pikir etmek, oýlanmak, bilmek, netije çykarmak, bir gizlin zady açyp görkezmek diýen ýaly manylardan ybaratdyr.

Matalyň esasy hem-de oýlanyp tapmaly manysy bolýar. Matalyň esasybelli bir obýekt hakynda düzülen şahyrana görnüşdir. Ol sorag ýa-da ýumuş şekilindedir.Matalyň manysy-matal esaslaryny öz içine alýan obýektdir, ýagny soragyň ýa-da ýumuşuň jogabydyr.

Matalyň kompozision gurluşy boýunça ady tutulman gizlin saklanylýan zadyň sypaty,häsiýeti,ýerine ýetirýän işi özüne meňzeş ýa-da özüne ýakyn başga bir zadyň üsti bilen berilýär,başga bir zat bilen deňeşdirilýär.Matalyň esasynda ýatan zat (predmet) göçme manyda berilýär.

Greke filosofy Aristoteliň aýdyşy ýaly,matallar oňat düzülen metaforadyr.Olarda göçme manyda ulanylýan söz we aňlatma obrazly berilýär:

**Garaja güjük ýatyr üýrmezek,
Öýe adam goýbermezek.**

(Gulp).

Şu matalda ilki başda itiň keşbi göz önüne gelýär. Soňra oýlanyp oturylsa,öýi üýrmän goraýan zadyň guldugy,ýagny güjügiň häsiýetiniň gulpa geçirilendigi mälim bolýar.

Ady tutulýan hem-de ady tutulman,gizlin saklanylýan zatlar (predmetler) kähalatda deňlikde suratlandyrylýar. Matalyň jogabynda ady tutulman, oňa degişli bolan sypatlar suratlandyrylýan,beýan edilýän zadyň üsti açylýar:

Pessejik ýerden gar ýagýar.

Şu matalda esasy alamatlar-“pessejik” hem “gar ýagýardyr”. Bu alamatlar hakynda üns bilen oýlanylsa,onda “Gar ýaly bolup, nähili ak zat ýagyp biler?”,”Özem pessejik ýerden”diýen sowallar gizlin saklanylýan zadyň,ýagny “un bilen elekdigini” mälim edýär.

Matallar köp görnüşli bolansoň,käbir predmet hakynda bir- näçe matal döredilipdir:

Kijjik Taňrydan gar ýagar.

(Elek).

Bu matal asmana,göge gudrat hökmünde garalýan döwründe emele gelipdir.

Matallar halk döredijiliginiň beýleki žanrlaryndan tapawutlylykda, onda meňzedilýän zadyň (predmetiň) aňladyljak bolunýan zada (mana) çalym etmegidir. Meňzedilýän zatlar biri-birinden daş hem bolsalar, biri beýlekini göz önüne getirýän, ýa bolmasa hakyda getirmäge mümkinçilik berýän bolmalydyr. Bu zatlar matallar üçin esasy häsiýetlerdir.

Halk döredijiliginiň bu žanrynda meňzetmeler, deňeşdirmeler, metaforalar köp ulanylýar. Aýdylýan zat (predmet) aňladyljak bolunýan zada,ýagny gizlin saklanylýan zada (predmete) oňat meňzedilýär:

**Agyr halym kaka bilmen,
Ownuk daşyn döke bilmen.**

(Asman we ýyldyzlar).

Bu ýerde asman hala,ýyldyzlar hem daşa meňzedilýär.Meňzedilýän zatlar mazmun taýyndan biri-birinden daş hem bolsalar,belli bir jähette olaryň özara meňzeşligi-de bar. Oňat oýlanyp otursaň,jogabyny aňsat tapyp bolýar.

Emma käbir matalda meňzeşlik örän az duýulýar:

**Gaýradan gelýän al peri,
Gulaklary sal peri.
Gaýnar onuň garagy,
Demirdendir ýüregi.**

(Möjek).

Şeýle matallaryň jogabyny birbada tapaýmak kyn düşýär. Şonuň üçin jogabyny tapmak kyn düşen matallarda “Janlymy-jansyz”, “Öýdeçimi-düzdeçi”, “Iýmelimi-iýmesiz” diýen ýaly sowal-jogaplar ulanylýar. Şunuň ýaly sowallar arkaly matalda gizlin saklanylan zada (predmete) golaýlaşmak mümkin. Matalyň manysyny oýlap tapmak üçin zadyň (predmetiň) käbir sypaty, daş görnüşi, bitirýän işi, edýän hyzmaty-da duýdurulýar, salgy berilýär.

Matalyň jogabyny tapyp bilmedik adamdan: “şäher ber”, “ýurt ber” diýlip, ýurt we şäher “alynýar”. Utulan adam: “şäher berdim” ýa-da “ýurt berdim”, “pylan şäher seniňki” ýa-da “pylan ýurt seniňki” diýip, tärazy bolýança, şäher, ýurt “bermeli” bolýar.

Mataly aýdýan adam ýurt, şäher “alyp”razy bolansoň, matalyň jogabyny aýdýar. Kim köp ýurt ýa şäher “alsa”, şol adam matal aýtmakda ýeňiji hasaplanylýar. Ýurt ýa şäher almak düzgüni soňky wagtlarda ýüze çykypdyr. Has irki wagtlarda matalyň jogabyny bilip, ýeniş gazanana baýrak hem berler ekeni.

Göçme manyda däl-de,gönümel aýdylýän matallara-da duş gelmek bolýar:

**Iki ýüpüň ujy dört,
Iki guşuň gözi gört,
Goýun ogly işsek,
Şuny bilmedik eşsek.**

Emma şunuň ýaly ýönekeý, gönümel düzülen matallaram birbada pikirlendirýär.

Matallar esasan zadyň (predmetiň) daş görnüşine hem-de ýerine ýetirýän hyzmatyna baglylykda düzülýär:

Aňyrsy tiken,bärsi tiken,ortasy tiken.
(Ýüň darak).

ýa-da

Garaňky içerde bili bagly gul ýatyr.
(Sübse).

Bu matallar zadyň (predmetiň) daş görnüşine görä düzülendir.

**Oýan geçer gyr atym,
Bu ýan geçer gyr atym,
Aýagynda gyl tanap,**

Süýräp geçer gyr atym.

(Ikbaş)

Görnüşü ýaly, bu matalda zadyň (predmetiň) ýerine ýetirýän hyzmaty görkezilýär.

Matallaryň temasy giň. Olaryň köpüsi daýhan durmuşy hakyndadyr. Türkmen öýi, esbaplary (uk, tärim, tüýnük, gamyş bagy) hakynda düzülenleride az däl:

**Uzyn-uzyn uzanar,
Her wagtda bir bezener.**

(Tärim)

Tagan, ýanlyk, tamdyr, çyra, ýorgan-düşek hakynda düzülen matallar:

**Altyn-kümüş başynda,
Hyrydary daşynda.**

(Çyra)

Ekerançylyk hem maldarçylyk bilen baglanyşykly matallaram döredilipdir. Sebäbi geçmişde adamlaryň kesp-käri esasan ekerançylyk hem maldarçylyk bolupdyr:

**Ýere urdum paltany,
Agzy gyzy haltany,
Ýerden bir oğlan çykdy,
Uly ilin soltany.**

(Bugdaý)

Tagam bildirýän matallar:

Düwdüm, guýa taşladym.

(Börek).

Tebigat, predmet, hadysalar hakyndaky matallar:

**Daş gan ýaly,
Içi un ýaly,
Oturşy Abdulla han ýaly.**

(Igde).

ýa-da

**Kiçisi ulalmaz,
Ulusy kiçelmez.**

(Daş).

Bu matallarda halkyň maddy we ruhy ýaşayşynyň dürli tarapy görkezilýär.

Matallar halk döredijiliginiň gadymy žanrlarynyň biri:

Garry mama sanajyny kakýar.

(Gögün gürlmegi).

Bu matal has irki döwürde, gadymy düşünjä uýlup döredilipdir. Yslam dininden ozal, otparazlyk döwründe asmana, ýere, oda ýalňyz hossar hökmünde garalypdyr. Ýagny, garry mama – hudaý ýerde bolýan ýaramaz hadysalara, agzalalyklara gaharlanyp sanajyny (palasyny) kakýar diýlen düşünjä eýerilipdir.

Matallaryň birnäçesi döwrüň üýtgemegi bilen ýitip gidipdir. Zamana laýyklykda ykdysady, ýaşayyş şertlere uýgunlaşan täze matallar döräpdir: “Boldy-gitdi gümmürdi, uly ile habar berdi”(radio), “Jany aýakda, köňli elde, kuwwaty howada”. (welosiped).

Emma döwrüň täsir edip bilmeýän, durnukly matallaram bar. Olar esasan ynsanyň beden agzalary, tebigy hadysalardyr:

“Gel diýsem gelmez, gelme diýsem geler”(dodak), “Kyrk gysyrak bir çeşmeden suw iýer” (kirpik), “Mundan urdum gylyjy, arapda şaňlar ujy”(ýyldyrym), “Agyl doly akja guzy, ertir tursam ýokja guzy”(ýyldyz), “Oýup aldym, ýeri ýok”(suw). Bu matallar synlamak arkaly döredilipdir.

Alym G. Gurbanow matallary şu aşakdaky ýaly görnüşlere bölüpdir:

- 1. Predmet matallary** (ýa-da obýekt hakyndaky matallar). Olar matallaryň gadymy hem giň ýaýran görnüşidir. Predmet matally halkyň zähmet tejribesi bilen tanyşdyrýar. Eger ol esasy bir obýekti alsa, ýönekeý matala degişli bolýar:

**Uly agzy bikär,
Kiçi agzy hyzmatkär,
Egrisi el oýkar**
(Kündük).

Eger matal köp obýekti öz içine alsa, çylşyrymly matal hasaplanylýar:

**Atasy aýry gara,
Enesi ýumry gara,
Gyzy gyzyly injik,
Ogly esrek mergen.**
(Tagan, gazan, ot, tütün).

2. Soragly matallar. Olar soňky döwürde dörän matallar bolup, esasynda sorag sözlemi durýar:

“Dünýäde iň süýji zat näme?”, “Dünýäde iň agyr zat näme?” we ş.m.

Soragly matallaryň degişme häsiýetindäkileri hem bar:

“Bir sagat on baş minut köpmi ýa-da ýetmiş baş minut?” (deň).

3. Ýumuşly matallar. Olar esasan sorag şekilinde aýlawly sözlerden düzülýär:

Ýabyda bir adam bilen syrtlaşyp gelýän gyza: “Öňuňdäki oturan kim bolar?” diýlende, gyzy şeýle jogap berýär:

**Bu meniň janym,
Men onuň jananasy,
Munuň ejesi,
Meniň ejemiň,
Gaýyn enesi.**
(Ol adam gyzyň kakasy).

4.Taryhy şahsyýete degişli matallar. Hojamşükür taryhy şahsyýet bolup, onuň ady käbir matalda getirilýär:

**Agzy dardyr,alamat,
Içi gyzyly,kyýamat,
Öl girer,gury çykar,
Hojamşüküre salamat.**
(Tamdyr,hamyr,çörek).

5.Ertekili matallar. Matallar ertekilerde guramaçylyk roluny oýnaýar.Göçme manyly sözleşik häsiýetinde bolýar.Ondan matalyň aýrylan halatynda, ertekiniň many-mazmuny ýitýär(.”Togsan torba”,”Dört teňňe” ertekileri.)

6.Edebiýat matallary.Olara “tapmaça”ýa-da “kim bilmeşek” hem diýilýär.Edebiýat matallary ýazyjy-şahyrlar tarapyndan şahyrana görnüşinde düzülýär.

7.Aýdymly matallar.Olara esasan oğlan bilen gyzyň aýdyşygy degişlidir

8.Sazly matallar.Teleradio üsti bilen berlip, aýdymyň sazy, sözi, ýerine ýetirýäniň kimdigi anyklanýan sazly ýumuşlar.

9.Metbugatda çap edilýän rebuslar, krosswordlar.

Emma sazly matallar-da, rebuslardyr krosswordlar-da çeper döredijilik hasaplanylmaýar.

Irki wagtlarda rowaýatlarda (Soltansöýün we Myrally, Keýmir kör), eposlarda hem dessanlarda (Görogly-Aşyk Aýdyň pir,Aşyk Aýdyň pir-Nejep oğlan), çeper eserlerde (Magtymguly bilen Azady hem-de Durdy şahyr) akyl – paýhas synamakda matallar ulanylypdyr.

Matallar köplenç iki, dört we ondan hem köp setirden ybaratdyr. Olar gepleşik görnüşinde hem bolýar. Matallaryň her setiriniň üç, dört, baş, alty, ýedi we ondan hem köp bogunlylary bar. Setir sanlary çakdan aşa köp bolup, bogun sanlaram bir kadada saklanmaýan (meselem, bir setiriň bogun sany 3-4 bolsa, beýlekileri 7-8 bogundan ybarat) matallaryň jogaby-da bir sözden bolman, köp sözleri öz içine alýar.

Matallaryň dili sada hem düşnükli. Olaryň ençemesinde rubaga mahsus bolan a a b a, w w b w düzgüni ulanylýar. Deňeşdirme, ulaltma, kiçeltme, meňzetme, göçme many ýaly çeperçilik serişdeleri peýdalanylýar.

Matallary ýygnamak, toplam çap etmek, öwrenmek boýunça ep-esli işler edildi. Gündogarşynaslar A.A.Wolodiniň “Iz turkmenskoý narodnoý poezii” (1908 g.), A.N.Samoýlowiçiň “Zagadki Zakaspiýskih turkmen w russkom perewode” (1909g.) diýen makalalary şu meselede ilkinji işlerdir. Soňra matallar ýörite ýygnyndylarda, kitaplarda çap edilýär. M.Geldiýewiň 1925-nji ýylda arap harpynda “Makal we matallar (babalar sözi)”, 1944-nji ýylda “Gülälek” atly ýygnyndy, 1948-nji ýylda “Türkmen halk matallary”, 1962-nji ýylda “Türkmen matallary”, 2005-nji ýylda hem “Türkmen halk matallary” diýen ýörite kitaplar çykdy.

Matallara durmuş tejribesi, adamlaryň pähim-paýhasy siňdirilipdir. Olaryň terbiýeçilik, durmuşy öwredijilik ähmiýeti bar. Matallar halkyň dünýägaraýşyny, psihologiýasyny, döp-dessuryny, çeper ussatlygyny öwredýär.

Matallar gyzykly oýun. Halk matallary döretmek bilen boş wagtyňy diňe bir gyzykly geçirmegi göz önünde tutmaýar. Matallaryň synçylygy, daş-töwerek, ýaşayş baradaky pikiri ösdürmekdäki, pikirleşme ukyby, esasan-da ýetginjekleriň oýlanyş duýgularyny kämilleşdirmekdäki hyzmaty uly. Olar adamyň çeper sözlemegine, pikiriniň, gözýetiminiň giňelmegine kömek edýär.

Ýurt Garaşsyz bolansoň, matallaryň ulanylyşy, onuň gerimi artýar. Olar indi folklor oýunlarynda-da, toý aýdymalarynda-da giňden ulanylýar.

Nakyllar we atalar sözi

Nakyllar we atalar sözi – halk döredijiliginiň şahyrana toparynyň bir žanry. Olar halkyň baş mün ýyllyk taryhy ýolunyň önümidir. Halkyň ruhundan gelip çykan umumadamzat gymmatlyklarymyz – ruhy, ahlak baýlyklarymyzdyr.

Gözbaşyny sözleşme diliniň peýda bolmagyndan alyp gaýdýan nakyllar halkyň durmuş ýagdaýyny, dünýägaraýşyny, döp-dessuryny, ýagşylyk-ýamanlyk pelsepe garaýşyny jemleýär.

Nakyllara in baý halklaryň biri-de türkmenlerdir. Uludan –kiçä öz sözleşinde, ýazýan eserinde nakyllary hem-de atalar sözünü ulanmaýan adam ýok bolsa gerek.

Nakyllar köp ýaşran žanrdyr. Olar adamlaryň durmuşynda her gün diýen ýaly ulanylýar. Onuň wagty-salymy, ýeri-ýurdy ýok. Toý-tomaşada, ýasda-áýatda, işde, dynç alyşda, öýde, mahlasy ynsan ýaşayşynda – ähli ýerde peýdalanylýar. Nakyllar durmuş bilen berk baglanyşykly halky eserlerdir. Olar ýalňyşmaýan ýeke-täk maslahatçydyr. Nakyllar öwüt-nesihat, tälim berýän halk aňlatmasydyr. Kämil nesli terbiýeläp ýetdirmekte, ýagşy-ýamany saýgarmakda, azaşany ýola salmakda, durmuşda öz ornuňy tapmakda uly rol oýnaýar.

Nakyllar şu aşakdaky maksatlarda peýdalanylýar:

Birinjiden, öwüt-nesihat bermek üçin;

Ikinjiden, pikiriň düşnükli,täsirli bolmagy üçin;

Üçünjiden, aýdan sözüni tassyklamak üçin;

Dördünjiden, ýazylýan eserlerde çeperçilik serişdesi hökmünde ulanmak üçin.

Nakyllar baý tejribe esasynda, söze çeper adamlar tarapyndan döredilýär.Olar wagtyň geçmegi bilen has-da kämilleşdirilýär hem-de baýlaşdyrylýar.Nakyllar ähli halklaryň arasyna-da ýaýraýar.Dana sözlere hiç hili päsgeçilik döredilmeýär.Şonuň üçin olaryň haýsy halkda oň dörändigini anyklamak kyn.

Nakyllar halk döredijiliginiň gadymy žanrlarynyň biridir. Munuň şeýledigini halk içinde häzire çenli ýörgünli ulanylýan “Ot-oraz”,”Ot astynda bela galmaz” diýen ýaly nakyllar hem tassyklaýar. Mysal getiren bu nakyllarymyz yslam dininden ozal – otparazlyk döwründe dörän nakyllardyr.Şeýle nakyllar öz dörän döwrüniň möhrüni özünde saklaýar.

Türkmeniň folklor eserleri-de Oguz han döwründen gaýdýar. “Keçäni satsañ, goňşyňa sat, baraňda ýene özüň üstünde oturarsyň’,”Könesi bolmadygyň, täzesi bolmaz”,”Obadaşym – babadaşym”,”Özüni süýt bil, dostuňy gaýmak”,”Kyýamat günü goňşudan” diýen ýaly nakyllar Oguz han döwründe döräpdir.

Alym A. Baýmyradowyň pikirçe, türkmen folklorynyň emele gelşini dikeltmekde gadymy eser bolan “Awesta” ygtybarly çesmedir.”Awesta” girizilen nakyllary öwrenmek hem-de peýdalanmak uly ähmiýete eýe bolar.

“Oguznamada”, “Gorkut atada”,Ýusup Balasagunlynyň ”Bagt getirýän bilim” eserinde,”Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat at-türk” kitabynda we beýleki eserlerde nakyllaryň ýazuw edebiýatdaky çeşmeleri bar.

Atalar sözi bilen nakyllar biri-birine meňzeş ýaly bolup görünse-de, olaryň arasynda özara tapawut bar. Atalar sözi düzülişi taýyndan ýönekeý bolup,many-mazmun sadalygy,göz önünde tutýan maksadynyň gönümelligi boýunça (“Işlemedik – dişlemez”, “Söýenişen ýykylmaz”,”Müň gaýgy bir iş bitirmez” we ş.m.) tapawutlanýar.Ýöne welin atalar sözünüň göçme manyda (“Ýatan öküze iým ýok”,”Il oňlasa atyňy soý”, ”Düýe garrasa, köşegine eýerer”,”Bu günki serçe düýnki serçä “jik-jik” öwreder” we ş.m.) ulanylýan ýerlerem bar.

Nakyllaryň köpüsiniň döreýşi rowaýatlar, taryhy wakalar (“Buz üstünde tozan arama”,”Aýazhan çarygyňa bakarak”, ”Müsürde şa bolandan, Kenganda geda bol” we ş.m.) bilen baglanyşyklydyr.

Alym A. Öwezowyň pikirçe, rowaýatlara esaslanmazdan, nakyllaryň köklerine, saklaýan syrly maglumatlaryna aralaşmak hem kyn.”Hemedan daş bolsa, kädi ýakyn “diýen nakyl kädi bilen baglanyşdyrylýar. Emma rowaýaty yzarlasañ welin, häzirki “kädi” sözi “kärdi”şekilinde bolup, ol “suwly ýaby” aňladypdyr. Nakylyň taryhyna degişli rowaýatda “kärdiden”, ýagny suwly ýapdan böküp geçmek hakda gürrüň gidýär.

Rowaýatlardan gözbaş alyp gaýdýan nakyllar başga-da az däl. Getirilen maglumatlar rowaýtlar bilen nakyllaryň arasynda berk baglanyşygyň bardygyny görkezýär.

Türkmen nakyllarynyň aýratynlyklary şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1.Nakyllarda inçeden yzarlanylýan gülki, wäşi degişme bar;

“Myhman birinji gün gyzy, ikinji gün kümüş, üçünji dün mis, dördünji gün pis”, “At çapyşyňdan-a geçdik, eýeriň gaşyna berk ýapyş” we ş.m.

2.Obraz döretmekde nakyllaryň mäsirliligi duýulýar:

“Arkaly köpek gurt alar”, “It üýrer – kerwen geçer” we ş.m.

3.Nakyllarda šiwe sözleri-de getirilýär:

“Adamyň goçagy (ulusy) köwek bolar”, “Bar okaram (tabagym), gel okaram, barmasaň-gelmeseň, orta ýolda syn(döwül) okaram” we ş.m.

Türkmen halky saldamly hem mazmuna baý nakyllaryna ýokary baha berýär. Gysda sözde giň many aňlatmak, ýitilik, täsirlilik, çuňňur oý-pikirler, akyl-paýhas, millilik nakyllara mahsusdyr. Şonuň üçinem atababalarymyzyň döreden nakyllaryna salgylanmak dessur bolup galypdyr.

Beýleki halklar hem nakyllaryna uly sarpa goýýarlar.

Eger “Nakylsyz ýaşap bolmaz” diýip, rus halky aýdan bolsa, özbek halky “Otolar suzi-akilining kuzi” (“Atalar sözi – aklylyňzyň gözi”) diýip, olary akyl çeşmesi hasaplaýar. Türkmen halky “Aklyň bolsa akyla eýer, aklyň bolmasa-nakyla” diýip, nakyla örän ýokary baha berýär.

Nakyllar durmuş bilen baglanyşykly bolup, adamzat tejribesiniň, asyrlar dowamynda emele gelen synçylygynyň, ynsan aragatnaşygynyň, zähmet çekmekde ýüze çykan oý-pikiriniň gysgaça jemidir. Olar häsiýeti boýunça asyl manyda, göçme manyda hem-de köp manyda ulanylýan toparlara bölünýär.

Nakyllar öz şekilini känbir üýtgetmeýän, iň durnukly görnüşi saklap gelýän halk döredijilik eserleridir. Olaryň kábiri bolaýmasa, ýurdumyzyň ähli ýerinde häzirki günlerde şol bir görnüşde, many-mazmunda ulanylýar.

Nakyllaryň temasy baý hem-de köptaraplydyr. Durmuşyň haýsy bir ugruna nazar aýlasak, ol barada birgiden nakyllary tapmak bolýar. Adamlara mahsus bolan ýagşy-ýaman ähli gylyk-häsiýetler nakyllarda beýanyňy tapýar.

Aýal-gyzlara degişli kän nakyllar döredilipdir. Şolarda aýal-gyzlary türkmen durmuşyna laýyk terbiýelemek, edep-ekramly, görüm-görelde, eli hünärli edip ýetişdirmek meselesi gozgalýar:

Ene hakyndaky nakyllar: “Enesini gör-de, gyzyňy al, gyraşyny gör-de bizini”, “Gyz eneden görelde almasa, öwüt almaz”, “Eneden nesihat alan gyz keýwany bolar” we ş.m.

Gelinlik gözlenendäki nakyllar: “Enesizi gelin edinme, atasyzy giýew”, “Gyzyňy öwenden gaç, ýeňňesi öweni alyp gaç” we ş.m.

Ýeňňe bilen baldyzyň gatnaşygy hakyndaky nakyllar: “Gelene baldyz, gidene ýeňňe” we ş.m.

Gelin - gyz hakyndaky nakyllar: “Göle düşdüm, ýola düşdüm”, “Gyz gapysy şa gapysy, müňi geler, biri alar”, “Gelniň aýagy, çopanyň taýagy”, “Gelni gelin edýän düşen ýeri” we ş.m.

Gelin-gaýyn gatnaşygy hakyndaky nakyllar: “Gaýyn-gelin gapakly gazan”, “Gaýyn atam ganarym, dolup durar dulumda, gaýyn enem gazanym- getirip goýar ýanymda”, “Geline dil ýok, gaýynda ynsap” we ş.m.

Nakyllaryň temasy esasan şu aşakdakylardan ybarat:

Zähmet hakyndaky nakyllar. Zähmet her taraplaýyn suratlandyrylýar. Ýaşamak, güzeran dolandyrmak üçin zähmet çekmeli. Kişi zähmetine göz gyzdymaly däl. Öz zähmetiň rehnedini görmeli. Şeýle ruhda nakyllaram döredilipdir: “Işlemedik-dişlemez”, “Tomus depesi gaýnamadygyň, gyş gazany gaýnamaz”, “Galan işe gar ýagar”, “Ýaltanan ýal tapmaz” we ş.m.

Ekerançylyk, daýhançylyk hakyndaky nakyllar. Şu temadan döredilen nakyllar köp däl. Onuň esasy sebäbi suw ýetmezçiligidir. Şonuň üçin halk irki döwürlerde maldarçylyk (çarwadarçylyk) bilen meşgullanýar. Halk oturymlaşyp başlansoň, ekerançylyga degişli nakyllar döräp ugraýar. Ýer, suw meselesi nakyllarda-da yz galdyrýar: “Ak ner çökmese, boz maýa gaýmaz”, “Ekin ekseň bugdaý ek, mal baksan goýun bak” we ş.m.

Çarwadarçylyk bilen baglanyşykly nakyllar. Bu meselede nakyllar az döredilmändir: “Malym-janym”, “Goýunly baý – goýy baý”, “Düýeli baý-dünýäli baý” we ş.m.

Bedew baradaky nakyllar. Bedew diňe iş maly däl, Watany goramakda, toý-tomaşalarda, at çapmakda-da ulanylypdyr. Şuňa laýyklykda nakyllaram döredilipdir: “Är ganaty – at”, “Atym bar, ne gamym bar”, “Ertir tur – ataňy gör, ataňdan soň - atyňy” we ş.m.

Watan, il-gün baradaky nakyllar. Bu meselede-de nakyllar az döredilmändir: “Ilim-günüm bolmasa, aýym-günüm dogmasyn”, “Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar, ýurdundan aýrylan ölinçä” we ş.m.

Halka hyzmat etmek, ulyny-kiçini hormatlamak hakyndaky nakyllar: “Dek gezen-dok gezer”, “Ýatan ýylanyň guýrugyny basma” we ş.m.

Dost-ýar, ýoldaşlyga degişli nakyllar: “Hasaply dost uzak gider”, “Dost-dost, mamla rast” we ş.m.

Adamkärçilik mertebesi hakyndaky nakyllar: “Ýigit sözi bir gerek”, “Ýagşy ýigit il aýbyn açmaz”, “Göwni açygyň-ýoly açyk”, “Akyly öwrener-akmak öwreder” we ş.m.

Maşgala degişli nakyllar; “Her kimiňki gözüne aý görner”, “Ýüpegi saklap bilmez ýüň eder, aýaly saklap bilmez gün eder” we ş.m.

Ata-ene, çaga hakyndaky nakyllar: “Ata-enäniň bahasy bolmaz, kümüş-gyzylyň könesi”, “Birim bar-münüm bar”, “Bal süýji, baldan bala süýji” we ş.m.

Ýerlikli sözlemek, dogry söz hakyndaky nakyllar: “Biseresap gepleseň, dildir başyň belasy”, “Dil bela-diş gala” we ş.m.

Ylym-bilim, goňşy-golam hakyndaky nakyllar: “Bir okana bar, bir-de dokana”, “Hünärli ýigit, miweli agaç”, “Ody gorjasaň-öçer, goňşyny gozgasaň-göçer” we ş.m.

Myhmanparazlyk hakyndaky nakyllar: “Gelen-döwlet”, “Myhman ataňdan uly” we ş.m.

Bulardan başga-da, dostluk-agzybirlik, ahlakly, halal ýaşamak, söýmek-söýülmek, hüşgärlik ýaly meselelere bagyşlanylyp hem nakyllar döredilipdir.

Nakyllaryň dili çeper, sada hem düşnükli. Olar çün manyly we ýeňil görnüşde döredilýär. Bir sözi aýyrmak ýa üstüne goşmak mümkin däl. Üýtgetseň manysyna täsir edýär. Halk içinde köp ulanylýany bir ýa iki setirli nakyllardyr. Iki setirli nakyllar özara kapyýalaşýar. Goşgy düzüliş kadasyna boýun egýär. Her setirinde hem aýdyň pikir bar.

Iki setirli nakylde habaryň hyzmatynda (rolunda) gelýän söz birmeňzeş sözden bolup, soňky setiriň habary düşürilip aýdylýar:

Oduny ýygan biler, Maly sagan.

Üç – dört, ondan hem köp setirli nakyllar-da bar. Üç bogundan on alty boguna çenli nakyllara duş gelmek bolýar. Olaryň käbirinde setirleriň bogun sany deň gelmeýär. Şeýle ýagdaýda bir çekimlisi sozulyp, beýlekisi gysga aýdylýar. Çekimli we çekimsiz sesler sazlaşyp gelýär.

Nakyllarda çeper edebiýata has bolan serişdelerden – ulaltma, meňzetme, deňeşdirme, ýaňsylama ýaly çeperçilik serişdeleri ulanylýar. Olar nakyllaryň manylarynyň düşnükli, täsirli bolmagyna getirýär.

Halk arasyna ýaýran nakyllar we atalar sözi XI asyrdan ýazuwly edebiýata geçip başlaýar. Ýurt Garaşsyz bolansoň, alymlar tarapyndan Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat at-türk” kitaby öwrenilýär. Kitapda ylmy derňew üçin dürli many toparlaryna degişli nakyllar we atalar sözi mysal getirilýär.

Ylmy taýdan çuňňur öwrenilen işleriň biri-de Muhammet Alynyň (XVI asyr) “Oguznama” nakyllar ýygynyndysyna (A.Baýmyradow, “Garagum” žurnaly, 2005, -1) degişlidir. Bu ylmy iş nakyllaryň etimologiýasyny öwrenmekde uly ähmiýete eýedir.

XIX asyryň ahyrlarynda – XX asyryň başlarynda-da türkmen nakyllarydyr atalar sözi öwrenilip başlanypdyr. Olar käbir ýygynyda, kitaplarda berilýär. “Poslowisy tuzemnogo naseleniýa Turkestanskogo kraýa (Taşkent, 1888g.)” diýen işde türki dilli halklaryň nakyllarynyň 492-si, M.S. Agabekowyň okuw kitabynda (Ashabad, 1904ý.) nakyllaryň 162-si berlipdir.

Soňra nakyllary we atalar sözünü toplamak hem-de öwrenmek yzygiderli dowam etdirilýär. Olar birnäçe gezek (“Makallar we matallar”, Aşgabat, 1925ý. (arap harpynda), “Türkmen nakyllary”, Aşgabat,

1949ý., "Türkmen nakyllary we atalar sözi", Aşgabat, 1961ý., "Türkmen nakyllary we atalar sözi", Aşgabat, 1983ý., "Türkmen nakyllary we atalar sözi", Aşgabat, 2005ý.) neşir edildi.

Ýurt Garaşsyz bolansoň, türkmen nakyllarynyň ulanylyşy artdy, örüsi giňeldi. Yrakda, Eýranda, Stawropol ülkesinde ýaşayan türkmenleriň nakyllary öwrenilip başlandy. Bu bolsa türkmen diliniň, nakyllaryň baýlaşmagyna ýardam berýär.

Halk göredijiliginiň kyssa topary

Kyssa – gürrüň bilen ýazylan eser ýa-da rowaýat bolmak bilen, şahyranadan topardan tapawutlanýar. Halky kyssalar ertekçilik hem-de rowaýatçylyk ýaly toparlara bölünýär.

Halky eserleri häsiýetlendirýän sypatlar şu aşakdakylardan ybarat:

1. Umumylygy. Halky eserlerden rowaýat bilen hekaýatyň ikisem kyssa eseri we halk döredijiliginiň aýratynlykda alnan žanrydyr. Rowaýat we hekaýat hakykata esaslanýar. Hekaýanyň gadymy görnüşi, asyl köki hekaýatdyr.

2. Ýakynlygy. Rowaýat bilen hekaýat biri-birine ýakyn we özara baglanyşykly. Rowaýat mazmuny boýunça ertekilere çalymdaş.

3. Gahrymanyň häsiýeti. Halky eseriň gahrymany bir maksat, bir duýgy bilen hereket edýär. Kynçylygy ýeňip, maksadyna ýetýär. Gahrymanda iň oňat häsiýetler jemlenýär. Aýal-gyzlaryň hemmesi diýen ýaly täze pikirde.

4. Tapawutly aýratynlygy. Rowaýatda hyýalbelentlik ösen. Hyýaly obraz, wakalar keramatly güýç hökmünde görkezilýär we belli bir şahsyýete uly rol berilýär.

5. Gadymylygy. Halky eserler (erteki, rowaýat) gadymy döwürde döreýär. Alym A.P. Poselýewskiý hyýaly we haýwanlar hakyndaky ertekileri feodalizmden öňki döwrüň eserleri hasaplapdyr.

6. Edebi seçgi. Halky eserler döwrüň synagyndan geçip kämilleşýär. Döwür edebi seçgini geçirýär. Edebi seçgiden geçip bilmedik eserler halk hakydasynda galmaýar. Oguz han döwründe kän dessan döredilipdir. Emma biziň günlerimize olaryň diňe birnäçesi gelip ýetdi.

Rowaýatlardyr hekaýatlar esasynda uly göwrümlü eserler döreýär. Dessanlaryň, eposlaryň esasynda dürli rowaýatlardyr hekaýatlar ýatyr. Halky dessanlar bilen birlikde, awtory belli bolan "Zöhre – Tahyr", "Leýli-Mežnun" dessanlary rowaýatlardyr hekaýatlar esasynda döredi.

Halk arasynda belli-belli şahsyýetler (Oguz han, Gokut ata, Görogly) hakynda ýaýran hekaýatlardyr rowaýatlar eposlaryň döremegine getirdi.

Halky eserler öz gezeginde toparlara, kysymlara, içgi görnüşlere bölünýär.

Hyýaly erkekiler özboluşlylygy bilen tapawutlanýar. Ertekileriň bu görnüşinde ynsan wekiliniň hereketini çylşyrymlaşdyrýan ýa-da onuň işiniň rowaç bolmagyna täsir edýän döw-peri, aždah, sumrug guş, haly we beýleki hyýaly predmetler ulanylýar. Hyýaly güýçler ynsanyň maksadyna ýetmegi bilen baglanyşdyrylýar.

Halk döredijiliginiň kyssa toparynyň žanrlaryna erkekiler, rowaýatlar – legendalar (efsanalar), şorta sözler, gatyşyk beýanlydygyna garamazdan, eposlar, dessanlar hem degişlidir.

Ertekiler

Türkmen halk döredijiliginiň kyssa toparynyň iň köp ýaýran žanrlarynyň biri erkekilerdir. Kyssa toparynyň täji bolan erkekiler täsin wakalara baý we çuň mazmunly bolýarlar.

Ertekiler türkmen halkynyň müň ýyllyklaryň dowamynda döreden baý edebi mirasydyr. Olar söz sungatynyň örän köp hem sagdyn nusgalaryny özünde jemleýär.

Ertekiler tema hem mazmun baýlygy, çeperçilik kämilligi, kalba ýakynlygy, wakany beýan etmektäki özboluşlylygy bilen tapawutlanýar.

Kyssa toparynyň bu žanrynda halkyň geljege bolan ynanjy, isleg–arzuwy gadym wagtda bolup geçen waka hökmünde şöhlelendirilýär. Şunyň bilen birlikde, erkekilerde halkymyza mahsus bolan watansöýüjilik, ynsanperwerlik, myhmanparazlyk, il-güne wepalylyk, halallyk, geçirimlilik, ruhubelentlik ýaly häsiýetler jemlenýär.

Türkmen halk ertekileri özleriniň gözbaşyny geçmiş taryhymyzyň has irki döwürlerinden alyp gaýdýar. Olaryň gadymy nusgalarynda irki döwürdäki adamlaryň hyýaly oý-pikirleri, dünýägaraýyşlary suratlandyrylýar. Ilkidurmuş döp-dessury bilenem tanyşmak bolýar. “Akpamyk” ertekisinde çakmakdan ot almak, üme geçirmek, gyzyň bolsa gapyňdan gurjak, ogluň bolsa ok-ýaý asmak ýaly irki döwrüň döpleri görkezilýär. Şeýlelikde, ertekileriň halk taryhyny, gün-güzeranyny, dil baýlygyny, psihologiýasyny, umyt-arzuwlaryny öwrenmekde ähmiýeti uly.

Ertekilerde şu aşakdakylar ýaly umumylyklar bar:

1. Ertekileriň hemmesi diýen ýaly: “Bir bar eken, bir ýok eken...”

diýen birmeňzeş sözler bilen başlanýar. Olarda “Az ýöräp, köp ýöräp, pylan ýere ýetdi...” diýen ýaly birmeňzeş jümleler-de ulanylýar.

2. Ertekilerde döw köplenç: “Adam, adam ysy bar” diýýär. Adamy görende bolsa: “Bu ýere gulan gelse, toýnakdan bolýar, guş gelse ganatdan. Sen neneň geldiň” diýip gorkuzýar. Adam döwe salam berende, döw oňa: “Munça salam

bermedik bolsaň,iki üzüp bir ýalmardym” diýip herrelýär.Soňra döw:”Atyş gerekmi, tutuş” diýýär. Adam:”Atyş ataň başyna,tutuş gerek” diýýär.

3.Ertekilere gatnaşýan gahrymanlaryň kesp-kärleri-de (tikiňçi, biçimçi, awçy, kilwan, çopan, molla, daýhan, ussa, sazanda we ş.m.) köplenç birmeňzeş.

4.Ertekilerde ýagşy niýeti ündemek maksady bilen,ýagşylyk mydama ýamanlygy ýeňýär.Ýagşy niýetli adam maksat- myradyna ýetýär, kyrk gije gündizläp toý tutýar.

5.Eseriň gahrymany döwüň garşysyna göreşende hilegärliги ulanýar we üstün çykýar.

6.Ertekiler çeperçilik taýdan has kämil bolup, olarda halk aňlatmalary,matallar, nakyllar, çeper sözler, söz oýnatmalary,”syrly”sözleşikler ussatlyk bilen ulanylýar.

Türkmen ertekileriniň gadymy döwürlerden bäri taryhy ykballary esasan birmeňzeş bolan türki, şol sanda beýleki halklaryň-da halk döredijilik mirasy bilen ýakynlygynyň bardygyny nygtasak, onda folklor eserleriniň serhediniň bolmandygyna, gaýtam özara baýlaşandygyna göz ýetirmek bolýar.

Ertekiler özara baýlaşmak häsiýetine eýedir. “Totynyň hekaýalary”, “Dört derwüş”, “Müň bir gije” arap halk ertekilerindäki gürrüň berilýän wakalara meňzeş ýagdaýlar, şolardaky gahrymanlar türkmen ertekilerinde-de duş gelýär. Bu bolsa türkmeniň baran ýerine özüniň ruhy gymmatlyklaryny, medeniýetini alyp gidendigine şaýatlyk edýär.

Beýleki halklaryň ertekileriniň käbiriniň gözbaşynda türkmen ertekilerem durupdyr. “Müň bir gije” arap ertekiler toplumynda gürrüň berilýän wakalarda (“Zerrin damak”, “Tylla telpek”, “Totyguş we kerwenbaşynyň ogly” ertekileri) arap ýurtlarynyň ady tutulman, gadymy oguz ýurtlarynyň (Genji Garabag, Astrabat, Çandybil we ş.m), oguz gahrymanlarynyň atlary tutulýar, oguz däpleri agzalýar.

Ýöne welin türkmen ertekileriniň beýleki halklaryň ertekileri bilen ýakynlygy birtaraplaýyndyr. Sebäbi her bir halkyň gelip çykyşy, özboluşlylygy, durmuş şerti, gylyk-häsiýeti, galyberse-de döp-dessury taýyndan tapawutly aýratynlygy bar. Tapawutly aýratynlyklar halk ertekilerine-de siňdirilipdir.

Ertekilerde halk wekilleriniň dostlугy, agzybirlik meselesi, ýagşy-ýamanlyk, mertlik, ugurtapyjylyk, başarjaňlyk, batyrlyk-gorkaklyk, söýgi-yşk, ynsan güýjüni, pähim-paýhasyny, mertebesini beýgeltmek ýaly temalar gozgalýar. Garyplaryň, talabanlaryň, çopan-çoluklaryň, daýhanlaryň, hünärmenleriň, mert ýigitleriň, arly-namysly, elleri çeper aýal-gyzlaryň obrazlary görkezilýär. Olaryň batyrlyk, zähmetsöýerlik, söýgä wepalylyk, dogry sözlülük, sadalyk ýaly asylly gylyk-häsiýetleri ertekilerde suratlandyrylýar. Şonuň bilen birlikde, zalymlyk, rehimsizlik, mugthorluk, ýalançylyk, mekirlik, aldawçylyk, gorkaklyk, nebsewürlik ýaly ýaramaz häsiýetler paş edilýär.

Ertekiler adamlary özüne çekijiligi bilen tapawutlanýar. Türkmen halk döredijiliginiň bitewi, gyzykly we çuň manyly žanrlarynyň biri bolan ertekileri

öwrenmekde bitirilen işler az däl. Ertekileriň baý nusgalaryny ýygnamak we halka ýetirmek ilkiňbaşdan ýola goýuldy.

Türkmen ertekileriniň bitewi toplумы ilkinji gezek 1936-njy ýylda Moskwada çap edildi. Ol ertekiler G.I.Karpow hem N.F.Lebedew tarapyndan düzülen “Tworčestwo narodow Turkmenistana” diýen ýygynyda ýerleşdirildi. Şol ertekileriň arasynda “Bagt bilen akylyň jedeli”, “Eneň uny tükenendir” ýaly terbiýeçilik taýyndan ähmiýetli hem-de gülküli häsiýete eýe bolan ertekiler bar. Ondan ozal A.N.Samoýlowiç 1910-njy ýylda türkmen ertekileriniň üç sanysyny rus diline geçirip, Kaufmanyň ýygynynda (Sb. Kaufmana: Turkmeniýa. T. 1. Izdatelstwo AN SSSR – L. 1929g.) çap etdirýär. Stawropol ülkesinde göçürip alan “Kyrk ýalan”ertekisi hem 1914-nji ýylda “Žiwaýa starina” žurnalynda çap edildi.

Türkmen ertekileri ilkinji gezek özbaşdak ýygyny hökmünde 1926 –njy ýylda A.S.Alyýew tarapyndan çapa taýýarlanylýp, neşir edilýär. 1937-nji ýylda ertekiler “Bir bar ekeni...”ady bilen edebiýatçy Ahundow-Gürgenli tarapyndan çapa taýýarlanylýar. Türkmen ertekilerine degişli edilen tekstologik işleriň biri hem K.Osmanow tarapyndan 1940-njy ýylda çapa taýýarlanylýan ertekilerdir. Ol “Çagalar üçin ertekiler” ady bilen çykýar.

Ýazyjy, folklorçy A Gowşudow hem-de M.A. Sakali 1940 –njy ýylda türkmen ertekilerini ýygnap halka hödürleýär.Bu ýygynyda ertekileriň üç görnüşinden hem nusgalar girizilýär.

XX asyryň 30-njy hem 40-njy ýyllarynda türkmen folkloryny,esasan-da ertekileri ilat arasyndan toplamakda we Golýazmalar institutyna tabşyrmakda Mämmet Gadamow,Muhammet Ataşow,Cary Garabekow dagy aýratyn tapawutlanypdyr. Olaryň toplan ertekileri öwrenilip,soňra neşire taýýarlanylypdyr.

Çagalar üçin ertekileriň saldamly ýygyny 1955-nji ýylda çap edilýär. Ýygyny dilçi alymlar B.Çaryýarow bilen G.Ataýew tarapyndan taýýarlanylýar.Soňra dürli ýyllarda “Türkmen halk ertekileri” ady bilen üç tomlyk ýygyny çap edilýär. Olaryň birinji tomy haýwanlar hakyndaky ertekiler1978-nji ýylda, ikinji tomy hyýaly(jadyly) ertekiler 1979- njy ýylda, üçinji tomy durmuşy ertekiler hem 1980 – nji ýylda neşir edilýär. Ýygyny edebiýatçy alymlar Ş.Halmuhammedow, M. Çaryýew, Ýa. Nurlyýew tarapyndan çapa taýýarlanylýar. Soňra “Hutdy-Humar”hem-de “Şamar”(1981) atly ertekiler ýygyny çykýar.Ýygyny folklorçy alym Ş.Halmuhammedow toplady hem-de çapa taýýarlady.”Şamar” ady bilen çap edilen ýygyny durmuşy, haýwanlar hakyndaky we hyýaly ertekilerden nusgalar girizilýär. Alym B.Weliýew tarapyndan çapa taýýarlanylýan “Türkmen halk ertekileri’ 1986 –njy ýylda neşir edilýär.Ýurt Garaşsyz bolansoň, türkmen ertekileri toplanyp hem-de öwrenilip bütewilikde 2006 –njy ýylda çapdan çykarylýar.

M.A.Sakali türkmen halk döredijiligi boýunça köp işleri bitiren alym.Onuň “Türkmen çeper folklor” diýen makalasy halk döredijiligini öwreniş ylmyna uly goşantdyr. M.A. Sakali türkmen halk ertekilerini düýpli öwrenýär, rus diline geçirýär,neşire taýýarlaýar. Ol birentek tekstologik işleriň daşyndan halk döredijiliginiň düýpli meseleleri bilen baglanyşykly makalalary, “Türkmen erteki eposy” diýen gymmatly ylmy işi hem ýazdy. Bu ylmy iş folklor eserlerini, ylaýta-da ertekileri öwrenmekde uly ähmiýete eýedir.

Alym M.A.Sakali ilkinji bolup, türkmen ertekileri bilen Ýewropa halklarynyň ertekileriniň arabaglanyşygy hakynda giňişleýin ylmy pikiri ýöretdi. Alym 1946-njy ýyla çenli 1450 sany türkmen ertekisiniň ýazylyp alnandygyny belleýär. Şolaryň 780-siniň özbaşdak sýužeti bolupdyr.

Ertekileriň kompozisiýa gurluşynda-da aýratynlyklar bar. Olar köplenç kyssa görnüşinde düzülip, käbirinde gysgajyk goşgy ulanylýar. Ertekilerdäki söhbetdeşlikler, nakyllar, hekaýa içinde hekaýa getirmek ýaly edebi döpler olaryň mazmunyna, kompozisiýasyna, çeperçiligine oňat täsir edýär.

Türkmen halky söhbetdeşini akyl synagyndan geçirmekde “söz oýnatmagyň” hötdesinden gelen halk. Halk paýhasy ertekileriň süňňüne siňip, milli döpleri ösdüripdir. Türkmeniň akyl-paýhasyny aňlatmakda gizlin manydaky sowal-jogaplarda –“syrlý sözleşiklerde” (matallarda) halk durmuşy şöhlendirilýär.

Ýaşuly adamlara geňeş salmak, sarpa goýmak, ejizi goldamak, merdi sylamak, ýaramaz gylyk-häsiýetleri paş etmek döbi ertekileriň üsti bilen ýaýradylýpdyr.

Ertekilerde durnukly sanlar (üç, ýedi, dokuz, kyrk) üýtgeşsiz ulanylyp gelinýär. Olar diňe mukdar sany görkezmän, eýsem meňzeş wakanyň dowamlylygyny, üç gezek gaýtalanýan ýagdaýy (meselem: “Üç doganyň talaban durşy” ertekisi we beýlekiler) hem suratlandyrýar. Käbir ertekide bolsa üçlüklerde iki ugurdaşlyk bilen bir çaprazlygy (meselem: “Üç ýoldaş” ertekisi) görkezilýär. Ertekidäki üç gahrymanyň kiçisiniň ugur tapyjy, akyllý edilip görkezilmegi türkmen halkynda körpesini has-da sylamak döbini ösdürýär.

Ertekilerde durnukly üçlük san bilen birlikde, ýedi, kyrk sanlary-da köplügi, ýagşy-ýamany aňladýar. Bu sanlar mukaddes hasaplanylýp, türkmen halkynyň durmuşyna pugta ornaşypdyr. Ertekilerde ruhy baýlyk (hat-sowat, dutar, küşt öwrenmek we beýlekiler) öňe sürülýär. Türkmeniň her bir ýagdaýda akyl-paýhas bilen kynçylykdan üstün çykmak döbi teswirlenilýär.

Türkmen ertekilerini wagyz etmekde, gyzykly edip aýdyp bermekde ýazyjy Ata Gowşudowyň ejesi Ogulgerek ejäniň hyzmaty uly bolupdyr. Onuň erteki aýdyp berşine ertekileri öwreniji alym M.A. Sakali hem ýokary baha beripdir. Ogulgerek ejäniň uşsat ertekiçiligi tanymal ýazyjy Ata Gowşudowyň döredijiligine-de täsirini ýetiripdir.

Ertekileri okamak, öwrenmek bilen ata-babalarymyzyň müňlerçe ýyllaryň dowamynda toplan baý tejribesine, akyl-paýhasyna, isleg-arzuwyna göz ýetirýäris. Adamlaryň tebigat bilen arabaglanyşygyny, gaýry duşmanlara garşy alyp baran göreşini şöhlendirişini, taryhy öwredijiligini synlaýarys.

Ýurt Garaşsyz bolansoň, ertekileriň öwrenilişine, halk köpçüligine ýetirilişine hemmetaraplaýyn çemeleşilip başlandy. Türkmen ertekileri esasynda sahna oýunlary, teleradio oýunlary goýulýar. Olar folklor çykyşlarynda peýdalanylýar. Ertekiler boýunça ylmy-amaly maslahatlar geçirilýär.

Türkmen ertekileri häsiýeti, mazmuny taýyndan üç topara – durmuşy, haýwanlar hakyndaky, hyýaly ertekilere bölünýär.

Durmuşy ertekiler

Durmuşy ertekiler ýaşawyşda bolup biläýjek wakalary, galapyn dogruçyl görkezýär. Ertkiler köplenç çarwadarçylyk (maldarçylyk), senetçilik, il-güni, Watany, topragy, zähmeti söýmek, adalaty hormatlamak, açgözlügi, ahlaksyzlygy tankytlamak ýaly meselelere bagyşlanýar. Olaryň gahrymanlary – adamlar. Ýaramaz häsiýetlere garşy göreş-garşylyk durmuşy wakalarynyň üsti bilen suratlandyrylýar. “Ýakma – bişersiň, gazma – düşersiň”, “Üç doganyň talaban durşy”, “Garybyň çerkeze gidişi”, “Akyllý aýal” ýaly ertkilerde ahlaksyzlyga garşy göreş meselesi gozgalýar.

Durmuşy ertkilerde belli bir derejede göçme manydaky (allegoriki) obrazlara, hyýaly wakalara duş gelinýär. Ýöne olar cäklendirilen möçberde hem-de durmuş hakykatynyň serhedinden çykmaýan obrazlardyr, wakalardyr. Şunuň bilen birlikde, durmuşy ertkileriň sýužeti ýaýrawly, dartgynlydyr, kompozisiýasy çylşyrymlydyr.

Durmuşy ertkilerde balykçylyk, ekerançylyk durmuşy, ynsan mertebesi ýaly meselelerem görkezilýär. Ertkileriň bu görnüşinde wakalar ynançly bolup, durmuşda bolýan we bolup biläýjek zatlar beýan edilýär. Olardaky gahrymanlar esasan halkyň arasyndaky adamlardyr. Şonuň üçin durmuşy ertkiler mazmuny we durmuşa ýakynlygy boýunça ertkileriň beýleki görnüşlerinden tapawutlanýar. Ertkilerde durmuşyň haýsam bolsa bir tarapy (“Üç doganyň talaban durşy”, “Garybyň çerkeze gidişi” we ş.m.) dogruçyl beýan edilýär.

Durmuşy ertkilerde zähmete uly orun berilýär. Iň lezzetli tagam öz zähmetiň bilen gazanylan tagamdyr diýen ideýa öňe sürülýär. Ertkilerde işlemek, zähmet çekmek, kişi zadyna göz gyzdymazlyk, öz zähmetiň siňmedik zada el urmazlyk öwüt-nesihat edilýär, ýaltalyk, kezzaplyk berk ýazgarylýar.

“Akyllý daýhan” ertkisinde öz işine jür, bagbançylyk, daýhançylyk bilen meşgullanyp ýören türkmen ýigidi Sapa göz önüne gelýär. Sapa göwnaçyk, zähmetsöýer, dogruçyl adam. Ol bagbanyň akyllý gyzyna öýlenip, maksat-myradyna ýetýär. Ertkide Sapanyň obrazynyň üsti bilen adamkärçiligiň oňat sypatlary görkezilýär, başga bir bagbanyň obrazynyň üsti bilen öwünjeňlik, açgözlük ýazgarylýar. Bu ertkiniň öwredijilik hem terbiýeçilik ähmiýeti uly.

Durmuşy ertkileri satira, ýumora hem baýdyr. Adalatsyzlyk durmuş wakalary bilen paş edilýär. “Eneň uny tükenendir”, “Akyllý aýal”, “Garybyň çerkeze gidişi” ertkilerinde ahlaksyzlyk kinaýa bilen ýazgarylýar. “Garybyň çerkeze didişi” ertkisinde sadalyga, adamkärçilige, dogruçyl bolmaklyga giň orun berilýär. Şunuň bilen birlikde, açgözlük, bahylylyk, harsydünýälik ýaly ýaramaz häsiýetler ýazgarylýar.

Ertkilerde nakyllar, matallar getirilýär. Nakyllar ertkileriň tekstleriniň içinde gelmek bilen, pikiriň has aýdyňlaşmagyna, manysynyň düşnükli bolmagyna hyzmat edýär. Käbir ertkilerde bolsa nakyllar many-mazmun bilen pugta baglanyşyklydyr. Nakyldaky pikir şol ertkide beýan edilýär. Ertkiniň

esasynda nakyl emele gelýän wagtlaram bolýar. Halk arasyndaky “Nesip etse äriňdirin”, “Geçini hem öz aýagyndan asarlar, goýny hem öz aýagyndan”, “Aýazhan çarygyňa bakarak” diýen nakyllar erkekiler bilen baglanyşyklydyr, erkekiler esasynda dörän nakyllardyr.

“Aýazhan çarygyňa bakarak” erkekisiniň many-mazmuny şeýle: - Gadym wagtlarda Aýaz diýen bir garyp adam bolan. Aýagy köne çarykly, egni ýyrtyk içmekli. Ahyrda Aýaz patyşalyk derejesine ýetýär, halka baş bolup oturýar. Ol köpçülige ýaramly, adalatly ýurt eýesi bolupdyr. Halk oňa “Indi şu derejä ýetdiň. Hiç wagt halky ynýtma, şol ozalky kiçigöwünliligiň bolsun, geçmişiňi ýada salyp, çarygyňa bakarak boluber, halky unutma” – diýip, öwüt-undew beripdir. Şunlukda, “Aýazhan çarygyňa bakarak” diýen nakyl döräpdir.

Aýazhan şa derejesine ýeteninde, köneje çarygyny duldan asyp goýupdyr. Gatyraak gidiberende, dulda asylygy duran gaty çarygyna seredip, başyndan geçen öňki ýagdaýyny göz önüne getirýär. Ondan kiçigöwünlilik tapýar.

Ertekileriň tekstiniň içinde goşgy setirleri getirilýär. Munuň özi, birinjiden, çagalaryň erkekiler bilen gyzyklanmagyna kömek etse, ikinjiden, goşguly erkekiler okyjylary, diňleýjileri ýadamazlyk, höweslendirmek üçin amatly bolýar. Üçinjiden, tekstde gelen goşgular ertekiniň sýužeti bilen berk baglanyşykly bolup, onuň manysynyň has aýdyň bolmagyna, okyjylaryň ünsüni çekmäge ýardam edýär.

Durmuşy erkekilerde enesiz galan ýetim çagalara halkyň ýakyndan duýgudaşlyk edendigi görünýär. Beýleki ýurtlaryň halklarynyň ertekilrinde-de öweý eneleriň obrazlary, olaryň ýetim galan çagalara garaýyşlary birmeňzeşräk – köplenç ýaramaz häsiýetde berilýär. Munuň özi öweý eneleriň obrazlarynyň durmuşdan alnandygyny görkezýär. Gruzin ertekilerinden “Ýetim” (“Gruzinskiýe narodnyýe skazki”, 1956g.), özbek ertekilerinden “Iki sandyk” (“Özbek halk ertekileri”, Aşgabat, 1958ý.), tatar ertekilerinden “Öweý gyz” (“Tatarskiýe narodnyýe skazki”, 1957g.), türkmen ertekilerinden “Ýetim gyz” (“Türkmen halk ertekileri” 1940ý.) ertekileriniň many-mazmuny birmeňzeş. Bu ertekileriň her birinde enesiz galan çagalara öweý eneleriň ýaramaz garandyklary beýan edilýär. Ýetim çagalaryň dürli bahanalar bilen öweý eneler tarapyndan hor-homsy saklanýandygy suratlandyrylýar.

Durmuşy ertekileriň birnäçesi sýužet taýyndan Gundogar halklarynyň ertekilerine meňzeşdir hem manydaşdyr. Aldar köse, Hatamtaý hakynda aýdylýan erteki-rowaýatlar, “Isgender patyşanyň şahy bar”, “Üç doganyň talaban durşy” ýaly ertekiler Gundogar halklarynyň ertekilerine ýakyndyr. Ylaýta-da, “Akpamyk”, “Ýedi doganyň dawasy” ertekileri sýužetleri boýunça täjikleriň “Ýedi dogan we bir bajy” (“Tadžikskiýe skazki”, 1947g.), “Üç dogan” (şol ýerde) ertekilerine örän meňzeşdir. Ertekilerdäki sýužet meňzeşligi halklar arasyndaky taryhy wakalaryň meňzeşligi, olaryň söwda aragatnaşyklary bilen baglanyşyklydyr.

Eserleriň sýužetiniň haýsy halkdan geçendigine garamazdan, şol eserde milli halkyň başyndan geçen durmuşy, dāp-adaty, özboluşly aýratynlygy suratlandyrylýar. Şeýle eserler şol halkyňky hasaplanylýar. Çünki, şol eserleriň gahrymanlary milli häsiýetdedigi, milli halkyň durmuşy bilen hereket edýändigini bilen tapawutlanýar.

Türkmen ertekileriniň arasynda umumy many-mazmun babatynda ýa belli –belli stiller nuktaýnazaryndan käbir ýörgünli detallary, gahrymanlary taýyndan biri-birine meňzeş gelýänleri-de bar. Munuň özi ertekileriň many-mazmuna, dürli nusgalara baýdygyny görkezýär.

Durmuşy ertekileriň gahrymanlary adatdan daşary hyýaly güýçler – periler, dōwler, aždahalar ýa beýleki hyýaly zatlar bilen iş salyşmaýar. Bu ertekilerde gahrymanlar durmuşdaky kynçylyklary köplenç akyly-paýhasa daýanyp ýeňip geçýärler.

Ertkilerde gahrymanlar durmuşda kynçylyga ucranda, öz güýjünden daşary güýçleri ýeňip geçmeli bolanda, hyýaly we adatdan daşary güýçlerden seýrek hem bolsa peýdalanýar. Şeýle ýagdaýda, alym Ş. Geldiýewanyň belleýsi ýaly, halk öz toslamalaryna, hyýalaryna, ylhamyna daýanyp, erteki gahrymanlaryna kyn ýoluň aňsat çykalgasyny (“Bāş galandar”, “Horezmin” ertekileri) salgy berýär. Elbetde, munuň durmuşy ertekiler bilen hyýaly ertekileriň özara gatnaşykda bolup, biri-birine täsirini ýetirýändigini görkezýär.

Durmuşy ertekilerde söz oýnatmalary, göçme manygaky “sözleşik” (matal) getirilip, ýönekeý adamyň akyly-paýhasy dabaralandyrylýar. “Togsan torba” ertekisinde garyp gyzyň göçme manydaky jogaby ýurduň patyşasyny amana getirýär.

Ertkilerde haýyr bilen şeriň (“Güljemal”, “Patyşa we üç adam”), ýagşylyk bilen ýamanlygyň, danalyk bilen akmaklygyň, adalatlylyk bilen adalatsyzlygyň (“Patyşa we onuň wesirleri”, “Akylyly wezir”, “Horezmin” ş.m.) göreşi täsirli suratlandyrylýar.

Durmuşy ertekileriniň başlanyşy dürli-dürlüdür. Umuman, Gundogar halklarynyň ertekilerinde bolşy ýaly, türkmen ertekileri üçin hem “Bir bar eken, bir ýok eken” bilen başlamak häsiýetlidir. Bu esasy başlangyçdyr. Yzyndan başgarak wakalara garaşylýar: “Bir bar eken, bir ýok eken, bir obada Mele baý diýen bir baý bar eken” ýa-da “Bir bar eken, bir ýok eken, gadym zamanlarda bir patyşa bar eken. Onuň üç oglu bolup, her oglunyň bir ýylkysy bar eken...” we ş.m.

Ertkileriň gutaryşy hem dürli-dürlüdür. Olaryň köpüsi: “Şeýlelik bilen, olar maksat-myratlaryna ýetdiler “ diýen jemleýji sözlem bilen gutarýar. Emma “Ýagşy ýetsin myrada, ýaman galsyn uýada”, “Dostlar şat boldy, duşmanlar gamgyn”, “Kyrk gün toý-tomaşa edip, maksat-myratlaryna ýetdiler”, “Bagyr boldy, batdy gitdi, öýken boldy, ötdi gitdi” diýen ýaly soňlamalar bilen gutarýan ertekiler hem az däl.

Haýwanlar hakyndaky ertekiler

Haýwanlar hakyndaky ertekileriň wakasy sada, möçberi gysga, kompozision gurluşy ýönekeý bolýar. Ertekilerde köp wakalar suratlandyrylmaýar, haýsy-da bolsa bir ýa-da birnäçe haýwanyň hereketinden söhbet açylýar. Ertekileriň gahrymanlary haýwanlar hem-de guşlar. Olaryň hersi bir gylyk-häsiýetde suratlandyrylýar.

Haýwanlaryň we guşlaryň obrazlarynyň hersi adam gylyk-häsiýetini, hereketini ýatladýar. Tilki-aldawçy mekir, ýoldaşyna hyýanat etmegi hiç zatça bilmeýän, bigaýrat şekilde berilýär. Tilki köplenç il masgarasy-da bolýar. Eşek-nalajedeýin, ýagşynyň-ýamanyň parhyny bilmeýän, nadan, gödek adamlaryň hereketini ýadyňa salýar. Garynja-öz gününe kaýyl, zähmet çekip ýören, ýagşylyga ýagşylyk bilen jogap berýän obrazda görkezilýär.

Içýan-öz betniýetini dowam etdirýän, dostlaşandygyna garamazdan, ýeri gelende wadasyndan dänýän, ýöne öz niýetinden bela galýan sypatda berilýär. Onuň şu hili häsiýeti “Gurbakda we içýan” ertekisinde oňat beýan edilýär. Ertekilerde haýwanlaryň gatnaşygy deň derejede däl. Olaryň birnäçesi käbir ertekide duş gelse, birnäçesi köp ertekide hereket edýär. Ertekilerde köp duş gelýänleri: şagal, tilki, möjek, towuk, geçi, goýun, eşek, ýolbars ýaly haýwanlardyr. Ertekileriň bu görnüşinde çaknyşyk, köplenç çöl haýwanlary bilen öý haýwanlarynyň arasynda bolup geçýär. Öý haýwanlary, galapyn ýeňiji bolýar. Pişik bilen syçanyň barlyşyksyz bolşy ýaly, şagal hem towugyň gany duşmany. Geçidir goýnuň ýagysy hem möjekdir. Ertekilerde bular “Möjekleri gorkuzan geçi we goýun”, “Tazy we tilki” ertekileri durmuşda bolşy ýaly suratlandyrylýar.

“Möjekleri gorkuzan geçi we goýun” ertekisiniň many-mazmuny şeýle: bir adamyň bir geçisi, goýny bolan. Olar eýesiniň “Öldürjek” diýen sözünü eşidip gaçýarlar. Ýolda halta bir möjek kellesini salyp gidýärler. Olar çölün içinde palaw bişirip oturan bir topar möjege gabat gelýärler. Möjekler goýun bilen geçini görüp, “Ertirki palawymyza et geldi” diýip begenýärler. Geçi: “Et kän” diýip, haltadan möjek kellesini çykarýar welin, olar gorkup gaçyp gidýärler. Ertekiden görnüşi ýaly, geçi bilen goýnuň ugurtapyjylygy, pähimliligi howply ýyrtyjylardan üstün çykýar.

“Tazy we tilki” ertekisiniň many-mazmuny-da şeýle : bir tilki özünden başga haýwan görmänsoň, “Şu wagt towşan gelsedi, kowalasamdym” diýip, öwnüp başlan. Ony awçy eşidip, tazysyna tilkini görkezýär. Tazy tilkini kowalap başlaýar. Ýolda towşan çykyp: “Tilki aga, nebeýle gaty gaçýaň” diýen. Tilki : “Halym örän ýaman. Tazynyň ynsaby geläýmese, derimi yzymdakylardan sora” diýip, sürene özüni atýar. Çopan sürene tüsse göýberip, tilkini tutýar. Ertekide öwünjeňligiň hiç wagt oňatlyga getirmeýändigini beýan edilýär.

Haýwanlar hakyndaky ertekilerde güýçli we ejiz haýwanlaryň özara gatnaşyklary suratlandyrylanda, sosial ýagdaýlar hem duýulýar. Ertekileriň sýužetine ejiz haýwan bilen güýçli haýwanyň garşydaşlygy häsiýetlidir. Şeýle ýagdaýda ejizler (“Dört dost”ertekisi) biri-birine kömege gelýär. Agyz birikdirilip, güýçli gedem haýwandan üstün çykylýar.

Köpçülik bolup ýaşamak, agzybirlik ertekileriň esasy temalarynyň biri. “Keýikler” ertekisinde agzybirlik – asuda, rahat ýaşamagyň girewi diýlip nygtalýar.

“Keýikler” ertekisiniň many-mazmuny şeýle: keýikler topar bolup gezmegi, ýatmagy dilleşýärler. Olar ýatanlarynda keýiklerden birini sakçy goýýarlar. Keýikleriň topar bolup gezyňini, ýatýanyny tilki eşidip, gurda habar berýär. Gurt keýikleriň ýatýan ýerlerine ugraýar. Keýikler onuň gelyňini eşidip, gaçyp gidýärler. Gurt: “Meni aldadyň” diýip, tilkiniň özüni iýipdir. Ertekide agzybirliğin hemme zatdan üstün çykýandygy öňe sürülýär.

“Ýolbars we syçan” ertekisinde özüňden kiçi, ejiz janawerlere hiç mahal ulumsyzlyk bilen garamaly däldigi, olaryň hem degerli ýerinde peýdasynyň boljakdygy nygtalýar. “Kyrk kelleli ýylan” ertekisiniň “Mollasy köp bolsa, toklasy harama çykar” diýen nakyla çalymdaşdygyny bellemeli. Ertekide belli bir baştutansyz köp kelläniň işi bulaşdyrýandygy nygtalýar.

Şu erteki barada gürrüň edilende, ýene bir zady bellemeli. Adamlar bir kelleli ýylany görüp ýörler. Kyrk kelleli ýylany welin gören däldirler. Aslynda kyrk kelleli ýylan bolup bilermi? Bu kanuny sowala birbada jogap beräýmegem cetin. Ýöne welin Gyrgyzystanyň Bişkek (ozalky Frunze) şäherindäki goraghanada zäherini almak üçin alty kelleli ýylanyň saklanylandygy hakykat. Eger şeýle bolýan bolsa, gadym zamanlarda kyrk kelleli ýylanyňam bolan bolmagy mümkin.

Suw atyny ösdürip ýetişdirmek meselesine ähli halklaryň folklor eserlerinde duş gelmek bolýar. Sebäbi suw aty ýyndamlygy, eýesine wepalygy, iş başaraňlygy boýunça beýleki atlardan tapawutlanýar. “Görogly” eposynda bolşy ýaly, “Goçgarguly we onuň aty” ertekisinde hem suw aty meselesi gozgalýar. Ertekiniň gysgajyk many-mazmuny şeýle: garyp oglanyň toryna yllakan balyk düşýär. Soýup görseler, içinden çalajan taýjagaz çykýar. Ol suw atynyň tohumyndan ekeni. Suw aty ösdürilip ýetişdirilýär. Ol ýel ýaly ýyndam, eýesine wepaly bolýar. Duşmanlaryň pirimini bilýär. Ertekä adamyň hem-de suw atynyň gatnaşmagy eseriň gyzykly okalmagyna getirýär.

Mundan başga-da, ertekide hakykatyň hem çeper hyýallaryň utgaşýanyny suw atynyň obrazynda-da görýäris. Atyň üýtgeşik häsiýeti çeper hyýallar arkaly delillendirilýär. Adamyň isleg-arzuwyny amala aşyrmak üçin ata şeýle üýtgeşik häsiýet berilýär. Okyjynyň ynanmagyna esas döredýär.

Haýwanlar hakyndaky ertekilerde ýolbars, gaplaň, öküz- güýçli, pil, düýe- giň göwrümlü, goýun, sygyr- ýuwaş haýwanlar edilip görkezilýär.

Ertekilere gatnaşýan haýwanlar öz aralarynda adam dilinde (türkmen ertekilerinde türkmen dilinde) gepleşýärler. Haýwanlaryň türkmen dilinde geplemegi çagalaryň ünsüni çekýär. Her bir ertekide hakykatyň bölejigi ýatyr. Eger-de haýwanlar adam dilinde geplemeselerdi, onda çagalar ertekiler bilen gyzyklanmazdylar. Haýwanlaryň adam dilinde geplemeginiň üsti bilen çagalar durmuşda özlerini alyp barmagyň kadalay bilen tanyşýarlar. Ertekilerde haýwanlaryň üsti bilen hakykatyň bir bölejigi, durmuşyň bir wakasy beýan edilýär.

Ýazuwly edebiýata soňky döwürde geçse-de, haýwanlar hakyndaky ertekiler irki wagtda – Oguz han eýýamynda dörändir diýlip çaklanylýar. Diýmek, ertekiler özlerniň gözbaşyny mundan baş mün ýyl ozalky döwürden alyp gaýdýar. Şol döwürde urug-tire belli-belli totemlerden gözbaş alypdyr. Totemler-oňonlardyr. Oňon-halkyň ynanýan, çokunýan, Hudaý derejesine çenli ýokary göterilýän haýwany. Oguz han eýýamynyň oňony öküž bolupdyr. Öküž ertekilerde gudratly haýwan hökmünde görkezilýär. Hindistanda öküze (sygra) häzirem gudrat hökmünde garalýar.

Türkmen ertekilerinde pil, maýmyn getirilýär. Bu haýwanlar ozal Türkmenistanda bolupmy ýa bolmandyrmy belli däl. Hiç hili ýazgy hem galdyrylmadyr. Anyklamagam kyn. Ýöne erteki sýužetleri göçüp-gonup ýörüpdir. Dünýäniň ähli ýerine ertekiler Hindistandan ýaýrapdyr.

Türkmen ertekileriniň sýužeti beýleki halklaryň ertekileriniň sýužeti bilen kybapdaş. 135 sany türkmen ertekisiniň 450 görnüşiniň bardygyny, şolaryň hem Gündogar halklarynyň kyrkysynyňka çalymdaşdygyny alym M.A. Sakali tassyklaýar. Türkmen ertekileriniň şonça görnüşiniň içinde haýwanlar hakyndaky ertekileriň-de az dældigi nygtalýar. Alym A. Baýmyradowyň “Haýwanlar hakyndaky türkmen ertekileri. Barlaglar we tekstler”(1982ý.) diýen kitaby haýwanlar hakyndaky türkmen ertekileriniň möhüm meselelerini ylmy jähetden çözmekde uly ähmiýete eýedir.

Haýwanat dünýäsiniň dürli wekilleriniň üsti bilen ynsan durmuşynyň möhüm meseleleriniň köp tarapy göçme manyda (allegoriki) suratlandyrylýar. Haýwanlar hakyndaky ertekilerde diňe haýwanlar gatnaşman, ýokarda belläp geçişimiz ýaly, adamlar hem (“Hudaýberdi gorkak we tilki”) gatnaşýar. Ýöne şol hili ertekilerde çözüjilik hyzmaty haýwan obrazlaryna degişlidir.

Haýwanlar hakyndaky ertekiler halk dilini öwrenmekde baý hazyna bolup hyzmat edýär. Ertekilerdäki sadadan düşnükli wakalar, öwüt-nesihatlar diňe çagalary däl, eýsem ululary hem gyzyklandyrýar. Haýwan häsiýetiniň üsti bilen, adam häsiýeti açylýar.

Ýurt Garaşsyz bolansoň, haýwanlar hakyndaky ertekileriň temasy baýlaşdy, gerimi giňeldi. Türkmenistanyň milli gurjak teatrynda, haýwanlaryň rolundaky sahna oýunlary goýulýar, çagalar üçin ýörite filmler döredilýär.

Hyýaly ertekiler

Hyýaly (jadyly) ertekiler durmuşy hem-de haýwanlar hakyndaky ertekilere garanynda göwrümi taýdan uly, sýužeti öwrümlü, kompozision gurluşy çylşyrymly bolýar. Erteliklerdäki wakalar ötlem-ötlem edilip getirilýär. Ertelikleriň bu görnüşinde köp waka beýan edilýär, hyýaly gahrymanlary suratlandyrmaga üns berilýär.

Baş gahrymany hemişe diýen ýaly adam bolup durýandygyna garamazdan, ynsan wekiliniň hereketini çylşyrymlaşdyrýan ýa-da onuň işiniň rowaç bolmagyna täsir edýän gahrymanlar döw-periler, aždahalar, adaty bolmadyk sumrug guş we her häsiýetde bolup bilýän hyýaly güýçlerdir. Hyýaly obraz adamyň hyýalynda göz önüne gelýän obrazdyr. Şol obrazlar real zat däldir. Döwler, periler dürli görnüşde suratlandyrylýar: döw bir ýerde haýwan sypatynda getirilse, başga bir ýerde köp kelleli ýylan şekilinde suratlandyrylýar.

Hyýaly güýçleriňki ýaly dürli sypata, görnüşe öwürlip bilinýän zat real hakykatda ýok. Şonuň üçin hem döwüň, periniň we beýleki hyýaly güýçleriň obrazlary hyýaly obrazlardyr. Olaryň köpüsi örän gadymy döwürde döredilen obrazlardyr.

Ýöne welin hyýaly güýçler adamlardan üzňe hereket etmeýärler, adamlar hem olar bilen iş salyşýarlar. Erteliklerdäki adamlar adatdan daşary güýçlere eýe hem-de hyýaly häsiýetde bolýarlar. Olar adatdan daşary hyýaly güýçler bilen söweşmeli bolýandyklary üçin şeýle sypatlarda suratlandyrylýar.

Hyýaly alamatlar ertelikleriň bu görnüşiniň hemmesinde deň derejede däldir. Käbir erteki boýdan-başa hyýaly häsiýetlidir. Emma käbir ertekiniň sýužetinde hyýaly wakalar belli bir möçberi eýeleýär. Şeýle ertekilerde hakykatyň alamaty köp orun alýar. “Akpamyk”, “Ýartygulak”, “Mämmetjan”, “Ejekejan”, “Hudaýberdi gorkak we tilki” ýaly ertekilerde dürli meseleler gozgalýar. Olaryň baş gahrymanlary hem kesp-käri we dürli gatлага degişlilik bilen tapawutlanýar. Ýöne olaryň hemmesine mahsus bolan bir häsiýet – baş gahryman bolan adam ertelikleriň soňunda ýeňiji bolup çykýar.

Ertekilerde adam asmana uçýar, sumrug guşuna münüp, alty aýlyk ýoly sanly pursatda geçýär. Agzyndan ýalyn çykyp duran aždahanyň garşysyna goýlan hem adam. Adam her hili sypata öwürlip bilýän jadygöýler bilenem söweşýär. Elbetde, bu hyýaly zatlar. Onda-da durmuşda asla bolmadyk, bolmagy-da mümkin däl zatlar.

Ýöne welin baş gahrymanlaryň hyýaly obrazlarda berilmeginde dürli maksatlar göz önünde tutulýar. Baş gahrymanlar hyýaly obrazlarda berilse-de, şol erteki tutuşlygyna alnanda, onuň mazmunynda hakykatyň alamatlary bar.

Ertekilerde göz önünde tutulan maksatlar esasan şulardan ybarat:

Birinji maksat – gahryman adatdan daşary, tapmasy kyn talaplary berjaý edip, maksadyna ýetmek üçin periler, döwler, aždahalar we beýleki güýçler

bilen iş salyşýar. Hyýaly güýçler ynsany haýwana ýa daşa-da öwürýär. Hyýaly güýçler ony ýene-de direldýär.

Ikinji maksat – il-gününi rehim-şepagaty bolmadyk şalaryň zulmundan, ýyrtyjy haýwanlardan dyndyrmak we halky rahat günde ýaşatmak.

Şeýle maksatlar bilenem baş gahrymanlar hyýaly obrazlarda berilýär. Maksatlaram diňe hyýalybentlik arkaly ýerine ýetirmek mümkin. Sebäbi öz güýjüň bilen ýerine ýetirip bolmajak ýumuşlar buürulýar.

Eger-de şol ýumuşlar baş gahryman tarapyndan berjaý edilmese, onda ýa öz janyny bermeli ýa-da söwer ýaryňy. Ýumşuň düýp maksady-dünýäde ýok ýumuşlary we bolmajak talaplary ýerine ýetirmegi buýrup, baş gahrymandan dynmak ýa-da onuň maşgalasyna eýe bolmakdyr. Şunuň ýaly ýagdaýda baş gahryman hemişe halk tarapyndan goldaw tapýar. Adatdan daşary kyn ýumuşlar halk hyýalbentligi arkaly ýeňlip geçilýär. Munuň özi halkyň adalatly adamlar hem-de şalar baradaky arzuwyny görkezýär.

“Mämmetjan” (“Düýe Bahawetdiniň ogly”) ertekisini alyp görelin. Ertekiden görnüşi ýaly, Mämmetjanyň aýaly örän owadan ekeni. Ýurduň patyşasy Mämmetjanyň aýalyny görüp, oňa “asyk” bolýar. Mämmetjany ýok etmegiň ugruna çykýar. Oňa örän kyn ýumuşlary buýrup başlaýar.

Birinji sapar gymmat bahaly monjuk getirmegi buýurýar. Mämmetjan bu ýumşy döwüň eline düşen perizadyň kömegi bilen ýerine ýetirýär. Patyşa Mämmetjany ýene ýanyna çagyryp: “Şirpeleň süýdünü getir. Enem ýaranok” diýip ýumuş buýurýar. Mämmetjan bu ýumşy perizadyň we aýagyna agaç çümen garry gaplaňyň kömegi bilen ýerine ýetirýär. Patyşa Mämmetjany ýene ýanyna çagyryp: “Bir doga barmyş. Oňa seretseň, alma aglap, nur gülüp durmuş. Şony tapmaly” diýen. Ol bu ýumşy-da perileriň kömegi bilen berjaý edýär. Patyşa Mämmetjany ýene ýanyna çagyryp: “Maňa bir gala salyp ber, ol galaň gört gapysy bolsun: biri tomus, biri güýz, biri gyş, biri hem ýaz. Soňra sen meniň ölen atam-enemden habar alyp gel” diýip, iki sany ýumuş buýurýar. Periler tilsim bilen gala salyp berýärler. Emel bilen şanyň ölülerinden habar hem getirýär. Ahyrynda wyždansyz şa periler tarapyndan guralan duzaga düşýär: şa köp odun ýygnadyp, üstüne çykyp, ony hem otladyp, ene-atasyny görmek üçin gitmekçi bolýar. Şeýlelikde, zalym şa we onuň nokerleri ot alyp ölýärler.

Ertekiniň düýp manysy wyždansyz şanyň we onuň nokerleriniň adalatsyz hereketlerini görkezmekdir. Olaryň şahsy bähbitleri, şöhrat, at üçin her hili masgaraçylykly hereketleri paş edilýär.

“Ýartygulak” ertekisinde hem hyýaly wakalar örän köp. Emma ertekiniň öwredijilik ähmiýeti uly. Onuň garyp adamlar bilen känbir işi ýok. Erteki diňe parahorlary masgaralaýar.

Hyýaly ertekilerde baş gahrymanlaryň ornunda esasan wyždansyz adamlar, aždarhalar, döwler, jadygöýler, aşak gatlak wekilleri gatnaşýarlar. Ertekileriň köpüsünde diýen ýaly baş gahryman üçünji ýa-da iň kiçi oğlan ýa

gyz bolýar. Eger-de baş gahryman päli bozuk adamlardan bolsa, ol şahsy bähbit, şöhrat ugrunda hereket edýär. Olarda adatdan daşary islegler, arzuwlar, dünýäde ýok ýa tapmasy juda kyn zatlary edinjek bolmak häsiýeti güýçli bolýar. Eger-de erkekilerde hereket edýän baş gahrymanlar ýönekeý adamlar bolanda, olarda oslagsyz, durmuşdan üzňelikdäki arzuwlar bolmaýar. Şeýle erkekilerde öňe sürülýän esasy meseleler: päk söýgi, halkyň bähbidi, adalatsyzlygy ýeňip geçmek ugrundaky göreşdir.

“Horezmin” erkekisininiň baş gahrymany iki sany ýetim oglan. Olar ýaşlykda ene-atadan mahrum bolýar. Ýetim oglanlar mergen bolup ýetişýär. Şol döwürde Horezm ýurdunyň ilatyna bir aňdarha köp zyýan ýetirýän eken. Ol her gün bir gyzy ýok eder eken. Gezek nobaty şanyň gyzyna ýetýär. Gyzy aňdarhanyň ýoluna çykaryp, ýylgyna daňyp gaýdýarlar. Aňdarha gelmänkä, şol gyzyň üstünden ýetim oglanlaryň biri-Horezmin gelýär. Ol aňdarhany öldürip, şa gyzyny ölümden halas edýär. Ol beýleki dogany bilen öldürilen aňdarhanyň ýoldaşyny hem ýoklaýar. Olar başga bir patyşanyň gassabynyň gyzyny hem ölümden halas edýär. Iki dogan aňdarhalaryň ýygnan emläklerine eýe bolup, garyp-gasarlara paýlaýar. Şeýlelikde, iki dogan halk üçin uly hyzmat edýär.

Käbir erteki beýan edilişi boýunça hyýaly häsiýetde bolsa-da, olarda adamkärçilik häsiýetleri terbiýelemek göz önünde tutulýar.

“Hudaýberdi gorkak we tilki” ertekisinde Hudaýberdiniň obrazyny göz önünde tutmak bolar. Hudaýberdi gaty gorkak adam. Ol tilkiden hem gorkýar. Soňra ol birneme dogumlanýar. Ynanjaň döwleri göreşde ýykyp bilýän, batyr adam bolup ýetişýär. Hudaýberdi pälwan adyna eýe bolýar. Eserde dogumlylyk, ynanç teswirlenilýär. Adamyň garşysyna goýlan güýç näçe eýmenç bolsa-da, iň soňunda adam üstün çykýar. Adam paýhasynyň güýji öňe sürülýär.

Ertekilerde döw adamlara zyýan hem ýetirýär, kömek hem berýär. Käwagt bolsa döw ynanjaň, akmak edilip görkezilýär. Ony geçi, horaz, eşek dagy hem gorkuzýär.

Aňdarha adama zyýan ýetirýär. Ýöne welin adam oňa sähelçe ýagşylyk etse, ol ýagşylygy artygy bilen gaýtarýar. Ýyrtyjy haýwanlardan ýolbars, gaplaň, şir ertekilere gatnaşýar. Olar adamlara kömek hem berýärler, zyýan hem ýetirýärler.

“Akpamyk” has gadymy ertekileriň biri. Ertekide irki döwrüň galyndylary bar. Gadym wagtlarda perzentsizleri köne keçede oturtmak, ogly ýa-da ogul dogany bolmadyklary tore geçirmezlik ýaly dessurlaram bolupdyr. Eger şundan çen tutsak, onda “Akpamygyň” Gorkut ata eýýamynda, hatda ondanam has ozalky döwürde dörändigine göz ýetirmek kyn däl. Ertekiniň has gadymydygyny Akmaýanyň süýdüniň melhem hasaplanylan döwür bilenem düşündirmek bolar.

Ýurt Garaşsyz bolansoň, hyýaly ertekiler boýunça (“Akpamyk”, “Hudaýberdi gorkak we tilki”, “Böwenjik” we başgalar) teleradio, sahna oýunlary goýulýar.

Rowaýatlar – legendalar (efsanalar)

Taryhda bolup geçen, bolaýmagy-da ähtimal bir taryhy waka, şahslar hakynda halkyň arasynda dörän gürrüň – hekaýata rowaýat – diýilýär. Rowaýat dil üsti bilen nesilden nesile ýaýran hekaýa, ertekidir.

Rowaýatlar halk döredijiliginiň kyssa toparyna degişli anekdotlara ýakyndyr. Emma esasynda taryhy wakalaryň ýatýandygy, hemme halatda anekdotdaky ýaly gülküli bolmaýandygy, möçberiniň köplenç ulurak bolýandygy sebäpli rowaýatlar anekdotlardan tapawutlanýar.

Legenda (efsana) -bir taryhy waka, adam hakynda aýdylýan rowaýat, hekaýadyr. Onuň ikinji manysy, bolmajak zat hakynda toslama gürrüň, ertekidir.

Rowaýatlar hem-de legendalar biri-birine ýakyndyr. Bu iki adalgany – rowaýaty hem legendany aýrybaşga öwrenmek mümkin däl.

Rowaýatda halkyň durmuşynda bolan zatlar suratlandyrylýar. Olar dürli-dürli mazmunda bolup bilerler. Ýaşap geçen aýry – aýry meşhur adamlar, görnükli şahyrlaryň ömri we döredijiligi, aýdym – sazlaryň döreýiş taryhy, ýerlere hem şäherlere, galalara at galşy hakynda birgiden rowaýat döräpdir.

Rowaýatlar taryhy, ýer-ýurt atlary (toponomiki), sözköki (etimologiki) ýaly toparlara bölünýär.

Olar zähmetkeş halkyň başdan geçiren taryhy wakalary, göreşleri, dürli döwürdäki pajygaly durmuşy bilen hem baglanyşyklydyr. Rowaýatlarda taryhy hem çeper hakykatyň beýany saklanylýar. Olar taryhylyk adalgasy bilen baglanyşyklydyr. Medeni mirasy öwreniji B. Baýmyradowyň nygtaýşy ýaly, taryhylyk adalgasy edebiýatyň we halk döredijiligini öwreniş ylmynyň taryhyna we edebi taglymata dahyllydyr. Halk döredijiligini öwreniş ylmyndaky taryhylyk adalgasy şu aşakdaky düşüňjeleri özünde jemleýär:

Birinjiden, edebiýatda bolşy ýaly, halk göredijiliginde-de taryhylyk, taryhy žanr, çeper pikir ýöretme (“Soltanýaz begiň galasy” rowaýaty) bardyr.

Ikinjiden, rowaýatlarda belli bir derejede taryhy hakykatyň çeper beýany ýatyr. Şonuň üçin hem rowaýatlarda taryhy maglumatlar, seneler, hadysalar dogruçyl häsiýetde däl-de, halk döredijiligine mahsus edebi-çeperçilik stiller, çeperçilik serişdeler esasynda beýan edilýär.

Üçünjiden, rowaýatlar taryhy wakalaryň takyk maglumaty däl-de, halkyň çeper aňynyň muwesidir, taryhyň şahyrana gaýtalanmasydyr.

Ýer-ýurt atlaryna (toponomiki) degişli taryhy rowaýatlar ýurdumyzda giň ýaýrandyr.

Rowaýtlaryň ýaýraýşy giňişligi hem dürli-dürlüdür. Käbir ýer-ýurt, adamlar, wakalar hakyndaky gürrüňler, hekaýatlar diňe şol dörän etrabyň ýa-da welaýatynyň çäginde meşhur bolup, beýleki ýerlerde bilinmän galýar. Emma Myraly we Soltansöýün, Keýmir kör, Nurberdi han, Gowşut han ýaly taryhy şahslar, Magtymguly, Kemine, Seýdi, Mollanepes ýaly şahyrlar baradaky rowaýatlar diňe bir etrapdyr welaýata däl, eýsem bütin ýurda bellidir.

Rowaýatlarda gürrüň berilýän hekaýatlaryň hemmesi durmuşda hakykatdan-da şeýle bolupdyr diýip hasap etmek bolmaz. Cünki, käbir rowaýatlarda wakalar bolşundan has ösdürilip görkezilýär. Birnäçesi bolsa çaklamalar esasynda-da döreýär. Şonuň üçin rowaýatlardaky hereketler, obrazlar, wakalar durnukly däldir. Olar rowaýatçylaryň ussatlyk derejesine görä beýan edilýär.

Rowaýatlaryň birnäçesinde bolsa durmuşda hakykatdan-da bolan wakalar barada aýdylýar. Ol wakalar öz wagtynda ýazga geçirilmändir. Wakalar halkyň hakydasynda saklanyp, rowaýatçylyk häsiýetleri özüne siňdiripdir. Şeýle rowaýatlar türkmen halkynyň geçmiş taryhyny, halk gahrymanlarynyň, görnükli klassyk şahyrlaryň ömrüni we döredijiligini dikeltmekde, taryhy ýadygärlikleriň syrny açmakda gymmatly maglumat berýär.

Aýry-aýry taryhy şahslaryň durmuşy bilen baglanyşykly rowaýatlarda aýdyň obraz-da, sýužet-de bar. XV111 asyr klassyk şahyry Magtymguly Pyragynyň, XIX asyr klassyk şahyrlary Seýdiniň, Mollanepesiň, Zeliliniň ömri hem-de döredijiligine degişli rowaýatlar munuň şeýledigine şaýatlyk edýär.

Rowaýatlaryň durmuş hakykaty bilen gatnaşygy, olaryň taryha ýakynlygy uludyr. Olar taryhy çeşmedir. Rowaýatlaryň Keýmir kör hakyndaky böleginde, XV111 asyrdaky türkmenleriň arasynda ösüp ýetişen batyr, dana, ugurtapyjy Keýmir körüň il-ýurtdyň goramakda (ýarag,dilewarlyk, akyl-paýhas bilen) özüni tanadyşy, halkyň, watançy ýigitleriň önünde uly abraýa eýe bolşy, onuň halk tarapyndan döredilen obrazy örän gyzyklydyr.

Halk arasynda aýdylýan rowaýatlaryň käbiri Keýmir körüň ady bilenem berilýär. Wakalar onuň ady bilen hem baglanyşdyrylýar.

Halk arasynda Keýmir kör hakynda gyzykly rowaýatlar entegem köp. Rowaýatlarda Keýmiriň öz halkyna berlendigi, onuň duşmanlar bilen gaýduwsyz göreşendigi, türkmen halkynyň özbaşdaklygy, azatlygy ugrunda jan çekendigi barada gyzykly pikirler ýöredilýär. Rowaýatlardan mälim bolşuna görä, Keýmir kör pähimli, dilewar, namysjaň adam bolupdyr. Türkmen halky üçin şeýle edermen, başarjaň ýigitleriň zerur bolandygy geçmiş taryhymyz subut edýär.

Keýmir kör hakyndaky rowaýtlaryň terbiýeçilik ähmiýeti uly. Halk arasynda ulanylýan "Hatapgalasy", "Çagarygy gysyk hem bolsa, tüssesi dogry çykýandyr" ýaly aňlatmalaryň ýüze çykyşy rowaýatlar bilen baglanyşdyrylýar.

Aýdym-sazlaryň döreýiş, medeni ýadygärlikleriň, köne galalaryň taryhyndan söhbet açýan rowaýatlar hem döredilipdir.

Şeýle rowaýatlar türkmen sungatynyň, medeniýetiniň taryhyny öwrenmekde maglumat çeşmesi bolup hyzmat edýär. Olar rowaýtlaryň sözköki (etimologiki) toparyna degişlidir.

"Ak eşekli" aýdymynyň döreýşi hakynda şeýle rowaýat bar: bir baýyň ak eşekli talabany her gün eşegine ot ýükläp, obanyň çetinden: "Gelsin, gelsin hanym gelsin, ol derde dermanym gelsin" diýip, hiňlenip geçer eken. Eşek

ýorgalanda, üstündäki adam hem loňkullaýar. Şol obaly bir bagşy bu adamyň hereketini saza goşup, aýdym ýazýar, oňa-da “Ak eşekli” diýip at goýýar.

Türkmen halky Şasenem hem Garyp hakynda-da ajaýyp rowaýaty düzüpdir. 1819-1820-nji ýyllarda Russiýadan Türkmenistana we Hywa syýahata gelen kapitan N. Murawýew Daşoguzdaky Şasenem köşgüni görüpdir. Ol şol ýerde halk arasyndaky rowaýaty eşidipdir. Rowaýatda şeýle diýilýär: Bir häkimiýet adamsynyň Şasenem diýen gyzy bolan. Garyp diýen ýigit oňa aşyk bolýar. Ol ýigit aýdymlyry, tamdyrasy bilen şöhrat gazanýar. Şasenem synamak üçin onuň ýedi ýyl mysapyrlykda gezmegini talap edýär. Garyp tamdyrasyny enesiniň ýanynda goýup, ýedi ýyllap başga ýerlerde mysapyrlykda gezýär. Ol ahyry öýlerine dolanyp gelýär. Gelse, enesi aglap-aglap kör bolupdyr. Garybyň gelmegine üç aý galanda, atasy gyzyny- Şasenemi özüniň baý goňşusyna bermegi ygrar edipdir. Garybyň öýüne gelen güni Şasenemiň toy tutulyp duran eken. Garyp tamdyrasyny alyp, toý ýerine – Şasenemiň çadyrynyň golaýna barýar. Ol gezip gelen ýerlerini, gaýgy-gamyny aňladýan yşky aýdymlyry aýdýar. Garybyň aýdymlyry toýa ýyganan adamlara güýçli täsir edýär. Halkyň talaby bilen Şasenemiň atasy gyzyny Garyba bermeli bolýar.

Şu rowaýat “Şasenem – Garyp” dessanyňa bap gelýär. Bagşylar tarapyndan rowaýatyň üsti doldurylyp, goşmaça wakalar bilen giňeldilip, häzirki “Şasenem – Garyp” dessanyňa öwrülipdir.

Ýer-ýurt atlaryna (toponomiki) degişli taryhy rowaýatlar hem ýurdumyzda giň ýaýrapdyr. Kaka, Kerki, Gypjak, Arçman we şuna meňzeş ençeme atlaryň gelip çykyşy barada-da rowaýatlar döredilipdir.

Legendalaryň (efsanalaryň) aslynda hyýaly şahslar, hadysalar, wakalar, hyýaly düşüňjeler ýatyr. Munuň özi legendalaryň örän gadymydygyny subut edýär.

Gadymyýetde hyýaly şahslar hakynda, kosmogonik (Aý, Gün, ýyldyzlar we ş.m.), dini (din wekilleriniň garaýyşlary) legendalar döredilipdir.

Taryhy legendalar dürli döwürlerde döredilipdir. Olaryň arasynda has irki dowre degişlilerem bar. Isgender Zülkarnaýyn (Aleksandr Makedonskiý) hakyndaky legenda has irki döwre degişlidir. Ol hakykatda bolan taryhy şahs. Emma Isgender Zülkarnaýyn hakyndaky legendada “Isgender patyşanyň ýazzy maňlaýynda iki sany şahy barmyş” diýlip aýdylýar. Adamyň şahynyň bolmaýandygy welin hakykat.

Şeýlelikde, taryhy şahs hyýaly şahs hökmünde görkezilip legenda döredilipdir.

Kosmogonik legendalarda Aý, Gün, ýyldyzlar (Akmaýanyň ýoly, Ýedigenler), asmanda döreýän her hili tebigy hadysalar (Günüň, Aýyň tutulmagy, gök gürlmegi) hakynda maglumatlar berilýär. Gadymy döwürde adamlar Günüň, Aýyň dogşuna garap howanyň nähili boljakdygyny, ýyldyzlara garap pasyllary, aý, gün senelerini kesgitleýän legendalary döredipdir. Dini

legendalarda Ýeriň, adamyň (ýeri göterýän sary öküz, Adam ata we How ene bilen baglanyşykly) döreýşi barada maglumatlar berilýär.

Elbetde, bu legendalar gowşak sýužetli, hyýaly beýanylardan ybarat. Emma şeýle-de bolsa, kosmogoniki hem dini legendalaryň halkyň geçmişdäki düşünjesini, döp-dessuryny öwrenmekdäki ähmiýeti uly. Hyýaly beýanylar rowaýatlaryň döremegine-de täsirini ýetiripdir.

Halk döredijiliginiň rowaýatlar-legendalar žanryny öwrenmekde we halka ýetirmekde türkmen alymlarynyň goşandy uly. Magtymguly

Pyragy hakynda (Aşgabat, 1960, 1983 ý.ý.) rowaýatlar toplanyldy we okyjylar köpçüligine ýetirildi. A. Baýmyradowyň “Türkmen taryhy prozasynyň ewolýusiýasy” (Aşgabat, 1982 ý.), S. Atanyýazowyň “Ýer-ýurt atларыnyň sözlügi” (Aşgabat, 1982 ý.), H. Ýusubowyň “Gadymy Horezmiň ýüregi” (Aşgabat, 1995 ý.), B. Baýmyradowyň “Türkmen galalary hakyndaky rowaýatlar” (Aşgabat, 2004 ý.) diýen işleriniň-de bimöçber ylmy ähmiýeti bar.

Rowaýatlar we legendalar edebi hem medeni gymmatlyklarymyzyň bir bölegidir. Olar tanymal şahsiýetlerimizi, medeni mirasymyzy, atababalarymyzyň başdan geçiren wakalaryny öwrenmekde uly ähmiýete eýedir.

Şorta sözler

Şorta sözler (anekdotlar) halk döredijiliginiň giň ýaýran žanrlarynyň biridir. Şorta sözler anekdotlaryň aýratynlygyny özünde jemleýär. “Anekdot” grek sözi bolup, ol aslynda “Ýazylmadyk zat, gülküli, ýomakly gürrüň” diýen manyny berýär. Şorta sözler kyssa görnüşinde ýazylyp, täsir ediji, gülküli-ýumorly gysgajyk hekaýadyr. Olar adamlaryň arasyndaky gatnaşyklaryň gülküli pursadyny beýan edýärler. Şorta sözleriň köpüsi kim-de bolsa bir adamyň ady bilen baglanyşdyrylýar. Galapyn, halk arasynda tanalýan adamlar hakyndaky şorta sözler il içinde has meşhurdyr.

Şorta sözler forma taýýndan gysgajyk bolup, onuň aslynda haýsydyr bir täsirli, ýiti waka ýatýar. Olar erkin döredijilik häsiýetine eýedir we tanymal adamlaryň durmuşda özlerini alyp barylary bilen baglanyşyklydyr. Şorta sözlerde waka iň soňunda duýdansyz çözülýär we gülki döredýär.

Şorta sözleri toplam, neşir etmek XX asyryň 20-nji ýyllaryndan başlanýar. 1925 –nji ýylda “Myraly şir Nowaýy” ady bilen Nowaýy hakyndaky hekaýatlar neşir edilýär. 1937-nji ýylda “Ependi Nasreddin” kitaby çykyp, onda Ependi bilen baglanyşykly şorta sözler berilýär.

Şorta sözleri neşir etmek soňky ýyllarda-da dowam etdirildi. “Ependi” (Aşgabat, 1941 ý.), “Antifaşistik şorta sözler” (Aşgabat, 1944 ý.), “Myraly” (Aşgabat, 1948 ý.), “Ýomaklar we degişmeler” (Aşgabat, 1964 ý.),

“Eşider bolsaň” (Aşgabat,1974ý.), “Ýomaklar we degişmeler” (Aşgabat,1980ý.), ”Ependi” (Aşgabat,1981ý.),”Ýigrimi üç Ependi” (Aşgabat,1990ý.),”Kemine bilen pir” (Aşgabat,1992ý.), “Kemine.Aýalynyň diýenini edýärler”Aşgabat, 1992ý.),”Türkmen şorta sözleri”(Aşgabat,2004ý.) kitaplary neşir edildi.

Görnüşi ýaly, şorta sözleri toplamakda, öwrenmekde,çap etmekde bitirilen işler az däl. Türkmen şorta sözleri seljerilende, olaryň meselelere synpy nukdaýnazaryndan garalanlary, pelsepeli- pikir aňladanlary hem bar.

Ýyllar geçdigiçe,şorta sözler mazmun taýyndan, çeperçilik aýratynlygy taýyndanam özgerip durýar. XX asyryň 30-njy we 40-njy ýyllarynda döredilen şorta sözlerde döwrüň öňe çykaran meseleleri (kolhoz gurluşygy, Beýik Watançylyk urşy) görkezilýär.

Munuň özi şorta sözleriň halk taryhy bilen baglanyşyklydygyny, durmuş hakykatyny suratlandyrmakda uly ähmiýetiniň bardygyny subut edýär.

Şorta sözler beýan ediliş aýratynlygy bilenem tapawutlanýar. Şorta sözleri öwreniji O.Çaryýewiň tassyklamagyna görä, Türkmenistanyň Türkmenbaşy adyndaky Milli golýazmalar institutynyň hazynasyndaky XX asyryň 30-njy ýyllarynda ýazylyp alnan şorta sözler bilen 60-70-nji ýyllarda ýazylyp alnanlaryň arasynda şu aşakdaky ýaly tapawut bar:

1.30-njy ýyllardaky şorta sözleriň köpüsinde ertekiçilik däpleriniň täsiri güýçli bolup,gürrüň hakyky adamlar barada barýandygyna garamazdan, olar: “Bir adam bugdaý ekip ýör eken...”,”Bir samsyk adam bar eken...”diýen ýaly sözler bilen başlanýar. Olaryň esasy tekstinde-de ertekiçilik äheňini duýmak bolýar

2.60-70-nji ýyllardaky şorta sözler beýan ediliş aýratynlygy bilen tapawutlanlanýar. Olarda esasy agram aýdyjynyň beýan edililigi bilen ýüze çykman, gahrymanyň ýerlikli aýdan sözi arkaly çözgüdini tapýar.

Şorta sözleriň belli bir topary diňe bir halkyň içinde , başga bir topary halklaryň birnäçesinde bellidir. Munuň özi gürrüňi edilýän adamyň tanymallygyna baglydyr. Hojanasreddin Ependi, Myraly we Soltansöýün, Aldarköse ýaly adamlar baradaky şorta sözler ähli türki halklarda bar.Emma Kemine,Äraly işan, Keýmir kör, Japbaklar, Ata Köpekmergen ýaly adamlaryň adyna berilýän şorta sözler diňe türkmen halkynyň arasynda ýaýrapdyr.

Etrap ýa-da welaýat çäginde tanalýan degişgen, dilewar adamlar barada-da şorta sözler döredilýär. Ýöne olaryň ýaýrawy şol adamynyň tanalýan ýerleri bilen çäklenýär.

Şorta sözler durmuşda bolup geçen bir gyzykly wakanyň esasynda döreýär. Şonuň üçin şorta sözlerde gysgajyk wakalar beýan edilýär. Olar gysgadan gyzykly hekaýa şekilinde il arasynda ýaýraýar we dilewar adamlar tarapyndan üsti doldurylyp, kämilleşdirilýär. Şorta sözler durmuş-taryh bilen baglanyşyklydyr. Olarda köplenç durmuş wakalary, arzuw-niýetler beýanyny tapýar.

Şorta sözleriň birnäçesi anyk bir taryhy döwür, ýagdaý bilen hem baglanyşyklydyr. Şeýle şorta sözlerde aýdylýan wakalar wagtyň geçmegi bilen ähmiýetini ýitirýär we onuň ornuny gahrymanyň ugurtapyjylygy eýeleýär. Soňky nesiller ony wakasy üçin däl-de, gyzykly hem gülkünçli ugurtapyjylygy üçin gowy görýär. Şorta sözlerdäki wakalaryň birnäçesi belli bir döwre degişli bolman, ençeme asyrlary öz içine alýar. Bu aýratyn-da Ependi, Myrally we Soltansöýün bilen baglanyşykly şorta sözlere degişlidir.

Şorta sözleriň temasy dürli-dürlüdür. Kimiň adyna berilýändigine garamazdan, olaryň köpüsinde ynsan gatnaşyklarynda ýüze çykýan gülkünç wakalar beýan edilse, käbirinde gysgançlyk, samsyklyk, ýalançylyk ýaly ýaramaz häsiýetleriň üstünden gülünýär. Oňat durmuş hakyndaky arzuw-islegler beýanyny tapýar. Eger-de ertekileriň sýužeti adamlar tarapyndan döredilen bolsa, şorta sözleriň wakasy durmuşda bolup geçen hadysalara esaslanýar.

Şorta sözleriň ençemesi gepe çeper adamlaryň, şahyrlaryň adyndan berilýär, aýdylýar. Şeýle şorta sözleriň köpüsi halk tarapyndan döredilseler, käbiri belli bir şahyr tarapyndan döredilýär. Muňa Keminäniň, Soltansöýündir Myralynyň atlary bilen baglanyşykly aýdylýan şorta sözleriň birnäçesi mysal bolup biler. Şol adamlaryň ýaşap geçen döwründen soň döredilen şorta sözleriňde, şolaryň adyna berilän halatlary bolýar.

Şorta sözler köplenç Ependiniň, Esen Poladyň atlary bilen baglanyşdyrylyp aýdylýar. Geçmişň köp gülküli taraplary Aldar kösäniň, Japbaktaryň üsti bilen berilýär.

Ependi diňe bir halkyňky bolman, ähli Gundogar halklaryňkydyr. Gundogar halklarynyň arasynda onuň Ependi, Hojanasreddin Ependi diýen atlary meşhurdyr. Onuň ady bilen baglanyşykly şorta sözlerde durmuşyň dürli taraplaryna degilýär. Esasan durmuş taýdan deňsizlik, adalatsyzlyk paş edilýär.

Ependiniň haýsy milletdendigi, haýsy asyrda ýaşandygy anyk däl. Onuň Ependi ady soňra türkçe dakylan lakamdyr. Ependiniň XIV asyrda ýaşap geçendigi çak edilýär. Ol wäşi, güldüregen adam bolupdyr. Emma şorta sözleriň köpüsi Ependiniň ady bilen soňra düzülipdir. Öňde-soňda düzülen şorta sözleriň hemmesi diýen ýaly bellibir derejede üýtgäp gelipdir. Halk olaryň üstüni ýetiripdir, käbirini bolsa özüçe düzedipdir.

Käbir şorta sözler halk arasynda Ependiniňki diýibem, Keminäninki diýibem aýdylýar. Keminäniň öýüne ogrularyň gelşi (“Siz bizi göçürýärmikäňiz diýip, yzyňyza düşüp gelyäris” diýip aýtmagy) Ependide hem bar. Ependiniň şorta sözleri kämahal ýitiligi, kämahal bolsa kinaýaly aýdylmagy bilen tapawutlanýar. “Ertir ahyrzamana” şorta sözi muňa mysaldyr. Şorta sözleriň köpüsi Myrally bilen Soltansöýüniň atlary bilenem baglanyşdyrylýar. Myrally (Mir Aly Şir Nowaýy) taryhy şahs. Ol XV asyrda ýaşan, Hyratda we bütin Horasanda hokum süren Soltan Hüseyin Baýkaranyň (Soltansöýüniň) weziri bolýar.

Myraly bilen Soltansöýün barasyndaky şorta sözler esasynda nakyllar (“Geçme namart köprüsinden, goý, aparsyn sil seni”, “Erksiz şa bolandan, erkin geday bolan ýagşy” we ş.m.) hem döredi.

Ýomakçy, taryhy şahslaryň biri-de Esen Polatdyr. Ol teke taýpasynyň garaýörme tiresinden. Esen Polat XV111 asyrdaky ýaşap geçipdir. Gepe-söze çeper adam. Onuň şorta sözleri arkama-arka il gezipdir. Soňra döredilenlerem onuň adyna berlipdir. Esen Polat otly basan düýäni äkitjek bolanda, “Otly basdy, pyçak degmedi, ol haram” diýlende, “Düýäniň asty polat, üsti polat, iýjek hem Esen Polat” diýenmiş. Şorta sözler döredilende, otly bolmadyk hem bolsa, soňra döredilen şorta sözler Esen Poladyň adyna geçirilipdir. Şorta sözlerde gündelik durmuşda bolýan wakalar, edep-tertibi saklap bilmeýänler (“Golçaň özündenem gysganç” we beýlekiler) görkezilýär.

Şorta sözler Japbaklaryň adyna-da berilýär. Olaryň gülküli işleri, gürüňleri kân. Şorta sözler olaryň Baharly, Bamy, Durun ýakalarynda ýaşap geçendigine şaýatlyk edýär. Käbir şorta sözlerde olaryň üç, käbirinde baş, köplenjisinde dört dogandygy (Japbak, Betdi, Aýa, Nazaryş) görkezilýär. Olar baradaky şorta sözler esasynda Berdi Kerbabaýew “Japbaklar” powestini döretti.

Japbaklaryň hereketinde öwüt-üde ediji maslahat we gaýry meseleler duýulman, köplenç adamlary güýmemek, gülüşdirmek duýulýar. Şorta sözler olaryň çagalyk, ýetginjeklik döwürlerine degişlidir.

Aldarköse taryhy şahs däl. Ol özbeklerde, gazaklarda, başgyrtlarda, täjiklerde, tatarlarda we beýleki halklarda-da belli. Köse adam hilegär, mekir, sapalakçy hasaplanýar. Şol häsiýetler Aldarkösedede-de bar. Ol anyk däl-de, umumlaşdyrylan obrazdyr.

Aldarköse adamy oýnamaga, aldamaga ökde bolsa-da, il gözünden düşen ýalançy däl. Ol halka azar berýänlere garşy göreşýär. Degmedige degmeýär. Ugurtapyjy, paýhasly adam.

Aldarköse hakyndaky şorta sözler häzirki wagtda Türkmenistanyň Türkmenbaşy adyndaky Milli golýazmalar institutynda saklanylýar. Şol ýerde onuň “Aldarköse we şeytan”, “Aldarköse we baý ogly”, “Kyrk ussa we Aldarköse” ýaly şorta sözleri bar.

Keminäniň şorta sözleri tankydy häsiýetde. Ýöne onuň ady bilen berlen şorta sözleriň hemmesi Keminäniňki diýip bolmaz. Kemine hem Nowaýy ýaly halkyň hakydasynda gepe çeper, dilewar şahyr hökmünde ornaşansoň, halk tarapyndan döredilen şorta sözleriň-de köpüsi Keminäniň ady bilen baglanyşdyrylýar. Bir tarapdan, Kemine halkyň göwnünden turýan şorta sözleri duşen bolsa, ikinji tarapdan halkyň özi hem Keminäniň eserlerinden lezzet alyp, onuň şorta sözlerini baýlaşdyrypdyr.

Sowet döwründe Kemine we Äraly işan bilen baglanyşykly şorta sözler (“Basym tazy bolar”, “Senden hem harman gutulmaz” we başgalar) döredildi. Emma şol şorta sözlerde hakykat görkezilmän, işan-mollalara garaýyş

çişirilip görkezildi, olaryň üstünden nähak gülündi. Bu mysal hut Keminäniň özüne-de degişli. Ol hem sandan galan garyp, gülkä öwrülen adam bolmandyr.

Türkmen şorta söze baý halk. Türkmen şorta sözlerine agraslyk, durmuşa ýakynlyk mahsus. Olar toslanyp tapylan däl-de, halkymyzyň tebigatyndan syzylyp çykan şorta sözlerdir. Şonuň üçinem türkmen şorta sözleri halkyň durmuşyny, tanymal adamlaryň içki dünýäsini, in esasy-da adamlaryň ruhuny görtermekde ähmiýete eýedir.

Türkmen eposlary

Epos gahrymançylykly halk rowaýatlary hem hekaýatlarydyr. Halk döredijiliginiň in iri kyssa žanrydyr.

Halk döredijiliginde epos diýlende, halkyň durmuşynyň belli bir döwründe uly taryhy ähmiýete eýe bolan wakany beýan edýän kyssa eserdir. Eposda halkyň gahrymançylygy, watançylygy, ynsanperwerlik gylyk – häsiýeti giň ýaýrawda şöhlelendirilýär. Epos uzak möhletdäki wakalary öz içine alýar. Ol goýulýan hem çözülýän meseleleriň köplügi bilenem bellidir.

Oguznamaçylyk däpleriniň çeper - taryhy kökleri gadymy bolup, halkyň taryhyna, medeniýetine, ruhyýetine, çeper gözleglerine esaslanypdyr. Şunuň bilen birlikde, türkmen medeniýeti, çeper söz sungaty oguznamaçylyk däplerine bölünipdir. Olarda halkyň taryhy, durmuşy, ahlagy, medeniýeti, dāp-dessury, gylyk-häsiýeti ruhy eýýamlara laýyklykda çeper beýan edilipdir.

Oguznamaçylyk dābiniň ilkibaşynyň çeper döredijilikde emele gelendigini bellemek bilen, alym A. Baýmyradow şejere oguznamaçylygyna oguzyň taryhy, nesli baradaky we çeper eserleriň emele gelşi hakyndaky kyssalaryň degişlidigini nygtaýar. Gadymy geçmişde zehinli adamlar watançylyga, gahrymançylyga, halal zähmete, tämiz söýgä ýugrulan çeper gymmatlyklary döredip başlaýar. Şol gymmatlyklarda halkyň çyn taryhy, sungaty, medeniýeti jemlenip, ata-babalarymyzyň çeper-jemgyýetçilik aňy, şahyrana ukyby çün many-mazmunda beýan edilýär. Şu meselede türkmenleriň çeper-ruhy ahwalatyny, durmuşyny, ahlagyny hemme taraplaýyn açyp görkezýän dessanlara aýratyn orun degişlidir. Sebäbi, alym A. Baýmyradowyň nygtaýşy ýaly, türki halklaryň folklory çeper söz sungatynyň örän kämil nusgasyna öwrülen dessanlara baý bolup, hut şu aýratynlygy bilen ol dünýä folklorynda tapawutlanýar.

Dessanlaryň, aýratyn-da gahrymançylykly dessanlaryň emele gelşi, ösüşi halkyň taryhy hem-de gahrymançylykly durmuşy, edermenlik, mertlik, watançylyk baradaky arzuw – islegleri, duýgy-düşünjeleri bilen baglanyşyklydyr, taryh bilen çeper ruhy pikirlenişin sazlaşygy esasynda dōrān özboluşly söz sungatydyr. Çeper gymmatlyklaryň taryhy kökleri gadym geçmişe siňip gidýär, ata-babalarymyz gadymky durmuşy ahlagy, edim-

gylymlary gahrymançylykly toslamalarda (miflerde) we efsanalarda saklanyp galypdyr. Gadymy hekaýatlaryň esasynda emele gelen “Oguznamada”, “Gorkut atada” oguz türkmenleriniň köp asyrylyk durmuşy, ahlagy, gylyk-häsiýeti çeper beýan edilipdir.

Türkmen dessanlarynyň ilkinji nusgalary türki halklarda ýaňy dessançylyk däbi emele gelip başlan döwründe kemala gelipdir. “Gorkut ata” Keýumersdir Tumarlydan soňky, Görogludan öňki zaman taryhyny, çeper hadysalaryny özünde jemläpdir. “Gorkut atadan” öňki zamandaky halk edermenligi Keýumersde, Şirakda, Tumarlyda jemlenipdir. Emma olaryň edermenligi, ýagşylyk ugrundaky hereketleri mifiki dünýäden, mifiki gahrymançylykdan saplanyp bilmändir. Sebäbi şol döwrüň adamlarynyň aňynyň, düşüňjesiniň özenini mifiki dünýä emele getiripdir. Şoňa görä-de oguzlaryň gadymky ata-babalary ýagşylyk bilen ýamanlygyň, haýyr bilen şeriň, namart bilen merdiň aratapawudyny diňe güýç bilen saýgaryp bolýandygyna, ynsan güýjüniň, gaýratynyň rüstemdigini diňe hyýaly, gudratly hereketler arkaly ykrar edip bolýandygyna ynanypdyr.

Adamzadyň soňky ösüşinde çeper pikirleniş kem-kemden berkeýär hem-de emele gelşiň çeper çözgüdi ruhy gymmatlygyň akabasyna goşulýar. Adamzadyň soňky ösüşi toslamalardan, howaýy hyýaldan azda-kände daşlaşyp ugraýar. Şeýlelikde, ynsanyň hakyky güýjüne, mähir-muhabbetine sarpa goýlup başlanýar. Şonuň netijesinde Tumarly, Şirak watanyny, halkyny, neslini halas etmek üçin edermenlik, mertlik görkezýär.

Oguz döwründe bu edermen şahslaryň görkezen edermenligi, watançylygy has-da pugtalanypdyr, öňki nesilleriň edebi we taryhy däpleri, şeýle hem mifiki edermenlikleri indi anyk hadysalara, anyk şahslara bagly bolupdyr. Harby hereketleriň ýaýbaňlanmagy, uly hem güýçli döwletleriň emele gelmegi ynsanyň kämilleşmegine, çeper ruhy gözlegleriň berkemegine, baýlaşmagyna getiripdir. Berkarar edilen uly döwletiň çeper jemgyýetçilik aňy oguz türkmenleriniň ruhy gymmatlygyny özünde jemlemek bilen çäklenmän, döwletiň hökümi ýöreýän ýerlerindäki halklaryň-da folklory we edebi döredijiligi biri-birine ýakynlaşypdyr, umumylaşypdyr, şunuň esasynda-da bitewi edebi gymmatlyk emele gelipdir. Gahrymançylykly hekaýatlaryň we rowaýatlaryň birleşip, bitewi bir esere öwürilmegi hem şol döwürde ýüze çykypdyr. Alym A. Baýmyradow soňra halk döredijiliginiň Oguz han eýýamynyň çeper – taryhy köklerini yzarlamak bilen, bu döwürde türkmen halk döredijiliginiň gutarnykly galyplaşandygyny, halky eserleriň oguz we gypjak halk döredijiligine bölünendigini ýazýar. Gorkut, Görogly eýýamlarynda eposlar, dessanlar ýaly uly göwrümlü kyssa eserleri emele gelýär.

Oguzlar dünýä ylmynyň ünsüni özüne çekýän köptaraplaýyn meselä öwürlipdir. Oguz eserleri berk taryhy kökleri bilen tapawutlanýar. Ol eserler diňe bir folklor ýadygärligi bolman, diliň, taryhyň, syýasatyň, harby tälimleriň hem ýadygärligidir.

Gündogar halklarynyň köpüsine mahsus bolşy ýaly, türk halklar hem öz taryhy geçmişini agzeki ýol bilen nesilden-nesle geçirip gelipdir. Hat-ýazuw peýda bolansoň, ony halkyň wekilleriniň özleşdirmegi bilen kitap görnüşindäki ýazuwly çeşmeler-“Oguznamalar” emele gelipdir. “Oguznama” kitaby hem irki döwürlerde ýazuwly çeşmelerde berkidilipdir. Emma ýazuw serişdeleriniň ygtybarsyzlygy (deriniň gatamagy bilen ýüzüne ýazylan hatyň pytramagy) we irki döwürdäki hatyň ýeterlik özleşdirilmändigi sebäpli, şol çeşmeler bize gelip ýetmändir. Üstesine-de, araplar otparazlyk ruhy bilen ýazylan eserleri ýok edipdir. Şeýlelikde, “Oguznamanyň” ilkinji bitewi nusgasyny-da gola salmak başartmandyr. Arap we uýgur ýazuwyndaky türk kitaplaryň her halda orta asyrlara degişlileri saklanyp galypdyr.

Türkmen halky “Oguznama” eposy bilen dünýä edebiýatynyň baýlaşmagyna önjeýli goşant goşdy. Türkmen halkynyň gelip çykyşy, onuň erkin durmuş, azat ýaşayyş, asuda güzeran ugrundaky alyp baran göreşlerini beýan edýän bu eseriň köki has gadymy döwürlere aralaşýar. Oguz hanyň dünýä gelmegi we onuň dagynyk tire-taýpalary birleşdirip, oguz döwletini esaslandyrmagy bilen baglanyşykly rowaýatlardyr efsanalar türkmen halkynyň arasynda dil hem ýazuw üsti bilen giňden ýaýrapdyr.

Geçmişde halk döredijiliginiň oguznama görnüşi öz gerimini giňeldipdir. Ol indi diňe bir Oguz hanyň döreýşi, taryhy söweşleri, nesilleri baradaky rowaýatlar däl, eýsem Oguz handan soňra dörän oguz-türkmenleriniň ýaşayyşlaryny, durmuşlaryny, olaryň han-beglerini, parasat- pähimlerini hem suratlandyrýar.

Şeýle eserleriň biri hem indi 1500 ýyldan gowrak wagt bäri türkmen halkynyň ruhy çeşmesine öwürülen paýhas çuňlugynyň we pikir çugdamlygynyň aýnasy bolan “Oguznamalaryň” ajaýyp nusgalarynyň biri, türkmen halkyna gadym wagtlardan bäri mälim bolan “Gorkut ata” eposydyr. Bu eserde türkmen halkynyň geçmiş taryhy, durmuşy, onuň azatlyk, erkinlik, parahat durmuş, özbaşdak döwlet gurmak ugrundaky hereketi görkezilýär.

“Gorkut ata” eposy dürli çeşmelerde dürli hili atlandyrylýar. Orta Aziýada onuň “Gorkut ata” ady has ýörgünlidir. Drezden nusgasynda eposa “Kitaby dädem Gorkut ala lisany taýfany oguzan” (Gorkut atanyň kitaby oguz taýpalarynyň dillerinde) diýlipdir.

“Kitaby dädem Gorkut” (“Kniga moyego deda Korkuta”, Moskwa, 1962g.) kitabynda eposyň Drezden golýazmasynyň 12 şahasynyň W.W.Bartold tarapyndan rus diline terjimesi, bu kitap barada W.W.Bartoldyň, A.Ýu. Ýakubowskiň hem-de W.M. Žirmunskiniň makalalary ýerleşdirilipdir.

Kitapda W.W.Bartoldyň “Türk eposy we Kawkaz” diýen makalasynda bu epos orta asyr türkmen eposy diýlip atlandyrylýar. Awtor eposy düzýän gadymy oguzlar baradaky rowaýatlaryň Türkmenistanda hem Kiçi Aziýada mälim bolandygyny, onuň kitap görnüşine getirilen döwrüni XV asyryň başlaryna degişli hasaplaýandygyny nygtaýar.

A.Ýu. Ýakubowskiniň kitapda ýerlişdirilen “Kitaby Gorkut” we onuň irki orta asyrlarda türkmen jemgyýetiniň taryhyny öwrenmekde ähmiýeti” diýen makalasynda Gorkudyň obrazynyň döreýşi örän irki döwürlere degişli edilýär. Awtor eposyň aýry-aýry şahalarynyň has irki döwürde, oguzlar entek Kawkaza gelmänkäler Orta Aziýada döräpdir diýen netijä gelýär.

W.M.Žirmunskiniň kitapda ýerleşdirilen “Oguz gahrymançylyk eposy we “Gorkudyň kitaby” diýen uly göwrümlü makalasynda eposyň öwrenilişinden başlap, ondaky wakalaryň ýaýbaňlanýan taryhy döwrüne, hatda eposyň aýry-aýry şahalarynyň mazmunyna degişli köp meseleleriň üstünde giňişleýin durlup geçilýär. Bu awtor hem oguz gahrymançylyk eposynyň mazmunynyň ilkibaşda Orta Aziýda döräp, soňra Seljuklar imperiýasy döwründe Günbatara-Azerbaýjana, Zakawkazýä we Kiçi Aziýa ýaýrapdyr diýen netijäni çykarýar.

Gündogarda gutarnykly düýbi tutulan bu epos Günbatarda gutarnykly forma gelen oguz epiki däpleriň jemidir.“Gorkut ata” eposy halklar arasynda dostlukly gatnaşyklary ündeýär.Dostluk-doganlyk adamzat jemgyýetiniň hemme döwründe-de bahasyna ýetip bolmajak ähmiýete eýedir.

“Görogly” eposynyň bize gelip ýeten ýazgylary XV111 asyryň birinji ýarymyna degişlidir. Emma eposyň has irki döwürlere degişli ýazgylarynyň hem bar bolan bolmagy mümkin diýlip çaklanylýar. “Görogly” toplumyndaky eserleriň biziň döwrümize gelip ýeten ilkinji ýazgylarynyň biri 1721-nji ýylda Töwrizde ermeni elipbiýinde Ylýas Muşegýan tarapyndan amala aşyrylýar. Ol şol döwürde Töwrizde we Töwriz sebitlerinde türki dillerinde aýdylýan aýdymlyary toplam, olaryň golýazma ýygındysyny taýýarlapdyr. Şol golýazmada Koroglynyň (Göroglynyň) ady bilen sygyrlar, aýdymlar ýerleşdirilipdir.

XIX asyrdaky Görogly hakyndaky rowaýatlar, aýdymlar gruzin halkynyň arasyna-da ýaýrapdyr. XX asyryň başlarynda “Görogly” eposynyň köp ýazgysy azerbaýjan bagşylaryndan (aşuglaryndan) ýazylyp alynýar.

Ýokarda getirilen mysallar “Görogly” eposynyň Zakawkazýä giňden ýaýrandygyna we halk köpçüligi tarapyndan oňat garşylanandygyna şäýatlyk edýär.

Eposyň köp şahasy Özbegistanda ýazylyp alynýar. Göçürilen wagty XIX asyrdaky degişli bolan “Görogly” golýazmasy göwrümi taýýandan tapawutlanýar.

Arap elipbiýindäki bu golýazmada türkmen dessanlarynyň dili we stili doly saklanylýar.Golýazmadaky eser türkmen eposynyň aýry-aýry bölümlerine has ýakyndyr.

Görogly hakyndaky eserler türkmenlerde, özbeklerde, täjiklerde, garagalpaklarda, gazaklarda, şeýle hem Zakawkazýede dürli aýdyjylaryň dillerinde dürlüçe ýaňlanýar.Olaryň hemmesinde-de Görogly we onuň egindeşleri ýurt goraýan,adalat üçin göreşýän watançy ýigitler hökmünde hereket edýärler.

Türkmen milliligi alamatlandyryýan ruhy gymmatlyklara baý halk. Watansöýüjilik, gahrymançylyk, agzybirlik, ynsanperwerlik, zähmetsöýerlik,

ula hormat goýmak, kiçini sylamak ýaly asyly häsiýetler halk döredijilik eserlerine-eposlardyr dessanlara siňdirilipdir. Bu milli aýratynlyklar “Oguznama”, “Gorkut ata”, “Görogly” ýaly eposlarda örboýuna galýar. Eposlarda halkymyzyň örän gadymy we orta asyrlardaky ynançlary, dädessurlary, durmuş ýagdaýlary şöhlendirilýär. Olar Watan, toprak üçin alnyp barlan göreşleriň, geljek hakdaky arzuw-islegleriň aýnasy hökmünde uly ähmiýete eýedir. Gahrymançylykly bu eposlar türkmeniň milli guwanjyna öwürlipdir.

Epos daşky görnüsi boýunça dessanlara çalymdaş. Dessanlarda bolşy ýaly, eposlarda-da kyssa bilen şygyr gezekleşip gelýär. Onuň kyssa bölegi wakalary görkezip, sýužetini ösdürýär. Şygyrlar gahrymanlaryň içki dünýäsini açyp görkezýär, başga hadysalara, adamlara gatnaşygy-da çeper dilde ýüze çykarýar.

Daşky meňzeşikleriň bardygyna garamazdan, eposlaryň dessanlardan tapawutly aýratynlygy-da bar:

Birinjiden, dessançylygyň birünlülük (standart) däpleri eposlarda saklanmaýar.

Ikinjiden, dessanlaryň gahrymanlary taýyn görnüsde esere girýän bolsa, eposlarda wakanyň ösüşinde kem-kemden kämilleşýär.

Üçünjiden, eposlaryň gahrymanlarynyň çagalyk, ýetginjeklik, kämillik ýyllary hakykata laýyk görkezilýär, ösüşleri beýan edilýär.

Dördünjiden, dessanlaryň dili, stili köplenç galyplaşdyrylan. Emma eposlaryň dili, stili erkana hem halkyň janly gepleşik dilidir.

Bäşinjiden, eposlar möçber taýyndan dessanlardan uludyr, Eposlarda birnäçe şaha bar. Olaryň her şahasy bir dessanyň wakasyna barabar sýužeti özünde jemleýär.

Halk döredijiligi boýunça bu okuw kitabynda “Oguznama”, “Gorkut ata”, “Görogly” eposlary öwrenilýär.

“Oguznama” eposy we onuň öwrenilişi

Türkmen edebiýatynyň taryhynda türkmen halky dünýä edebiýatynyň žanr hem-de obrazlar tarapyndan baýlaşmagyna önleýji goşant goşdy. Gadymy kyssa eseri bolan “Oguznama” eposy munuň aýdyň mysalydyr.

Iň gadymy eýýamda hem goja paýhasy bolup ula hormat goýmak, kiçini sylamak, ogul-gyza görelde bolmak, lebzi halallyk ündelipdir. Şol döwürde goja paýhasy Oguz hana, Gorkut ata ruhy çeşme bolan eserler bolupdyr.

Oguz hanyň dünýä gelmegi we onuň dagynyk tire-taýpalary birleşdirip, oguz döwletini esaslandyrmagy bilen baglanyşykly rowaýatlar, legendalar türkmen halkynyň arasynda dil we ýazuw üsti bilen giňden ýaýrapdyr. Türkmenleriň nesilbaşysy Oguz han özüniň gahrymançylykly ýörişleri, berkarar döwlet gurşy, ony adalatly dolandyryşy hakda nesillere ýadygärlik galdyrmagy

göz önünde tutup, bir ajaýyp kitap ýazmagy tabşyrypdyr. Nesiller ol kitaby “oguznamalar” diýip atlandyrypdyr.

Oguz hanyň şöhratly taryhy ýoly bilen dünýäde örän köp taryhçylar, şahsyýetler gyzyklanypdyr. Oguz han barada onuň döwürdeşleri, ondan soňky taryhçylar köp ýazypdyr we nesillerine galdyrypdyr. Wagtyň geçmegi bilen oguznama žanry öz gerimini giňeldipdir, ol indi diňe bir Oguz hanyň döreýşi, taryhy söweşleri, nesilleri baradaky legendalar däl, eýsem Oguz handan soňra dörän oguz türkmenleriniň ýaşaýşlaryny, durmuşlaryny, olaryň han-beglerini, parasat-pähimlerini hem suratlandyrypdyr. Şeýlelikde, ençeme “oguznamalar” döräpdir.

“Oguznamalar” dürli döwürlerde, dürli awtorlar tarapyndan ýazylypdyr. Şeýle “Oguznamalaryň” biri-de XI asr eýran taryhçysy Fazlalla Reşideddiniň birnäçe tomdan ybarat bolan “Jamy at - tawaryh” (“Senenamalar ýygyny”) eseridir. Ýygyny 1300-1310-njy ýyllarda pars dilinde ýazylýar. Kitap taryhlaryň ýygyny hasaplanylýar. Ol parsçadan birnäçe dile, şol sanda türk diline-de terjime edilýär.

Fazlalla Reşideddiniň bu köp tomluk eseriniň aglabasy musulman döwletleriniň mongollar tarapyndan basylyp alnyşyna çenli döwri suratlandyrýar. Ýygynyň içinde “Jamy-at-tawaruh” diýen kitap Oguz hana bagyşlanýar. Fazlalla Reşideddin bu kitabynda Oguz hanyň türkmen bolandygyny, onuň alty ogluny we ýigrimi dört agtygyny belläp geçýär.

XVI asyrdan nusaýly taryhçy Salar Baba Gulaly ogly Salar Harydary hem özüniň “Oguznama” eserini taýýarlaýar. Ol Fazlalla Reşideddiniň “Jamy at-tawaruh” eserini gadymy türkmen diline-şol döwrüň türk diline terjime edýär. Salar Babanyň terjimelerinden “Oguzyň we onuň nesliniň taryhy”, “Türk padeşahlarynyň we soltanlarynyň zikri” bölümleri rowaýat bilen baglanyşdyrylyp berlen halk döredijiligi eserlerdigi bilenem gyzykly çykypdyr.

Salar Babanyň “Oguznamasy” özbaşdak eserdir. Ony terjime edilen eser hasaplamak bolmaz. “Oguznamany” alym Zylyha Muhammedowa rus diline terjime edýär we ol eser 1990-njy ýylda Moskwada çapdan çykýar.

“Oguznamanyň” üç sany nusgasy bolup, olaryň üçüsem bir kitapda ýerleşýär. Aşgabatda saklanýan nusgasy iň ygtybarly nusgalaryň biri. Kitapda Oguz hanyň şöhratly ýoly älem etraplaryna ilçileri iberip, ähli halklary özüniň ruhy dünýäsine salmak isleýşi, il-günüň asudalygy we agzybirliги ugrundaky yhlasy, ýörüşleri beýan edilýär.

“Oguznamanyň” ikinji nusgasy Parižde saklanylýan nusga bolup, ol “Oguznamanyň” gysgaldylan görnüşidir. Üçünjisi Kazan şäherinde saklanylýan nusga, şol nusga esasynda hem “Oguznama” çapa taýýarlanyldy.

Türkmenistanyň Milli golýazmalar instituty tarapyndan şol nusgalar ýygnaýyp, Aşgabatda 2001-nji ýylda “Oguznama” ady bilen neşir edildi.

Oguz han we onuň döwri, nesli, ondan soňky türkmenleriň taryhy ýoly baradaky kitaplaryň ýene biri “Şejere-i terakime” (“Türkmenleriň nesil

daragty”) eseridir. Bu eseri XV11 asyrda Hywa hany Abulgazy Bahadur han ýazypdyr.

Şol döwürde biri-birine çapraz gelýän “Oguznamalar” köp bolupdyr. Türkmen mollalary, şyhly dürs, ygtybarly taryhy beýan edýän “Oguznamany” ýazyp bermegini Abulgazy Bahadur handan haýyş edýär. Hywa hany haýyşy berjaý etmek üçin özünden öňki taryhçylaryň, esasan-da Fazlalla Reşideddiniň (X111asyr) “Žamy at-tawaryh (“Senenamalar ýygyndysy”) kitabynyň “Oguz han we onuň nesliniň taryhy” we “Türk soltanlarynyň we padeşahlarynyň zikri” böleklerini peýdalanypdyr.

“Şejere-i terakime” Oguz we onuň nesli baradaky rowaýatlary öz içine alýar. Abulgazy Bahadur hanyň nygtamagyna görä, kitaby okajagyň türk halklardygyny nazara alyp, eseri türk dilde ýazypdyr.

Kitapda türkmenleriň ata-babalary bolan oguzlar hakynda söz açylýar. Türkmeniň aslynyň Nuh pygamberden gaýdýandygy belenilýär. Nuh pygamber uly ogly Ýafese Türküstan yklymyny ýer-ýurt edip berýär.

Ýafesiň ogly bolýar. Onuň adyna Dib Ýawgu han goýarlar. Ol atasynyň ýerine patyşa belenilýär. Dib Ýawgu hanyň Garahan, Orhan, Gurhan, Güzhan diýen ogullary bolýar.

Garahan kakasyndan soňra tagta geçýär. Onuň hem ogly bolýar. Eserde oňa Oguz adynyň daklyşy barada gürrüň berilýär. Kitapda Oguz han, onuň döwri, basyp alan ýerleri barada maglumat bar.

Kitapda Gara Hojanyň ogly Gorkut ata barada-da maglumat aýdylýar. Onuň üç patyşanyň weziri bolandygy belenilýär. Kitap 1992-nji ýylda Aşgabatda neşir edilýär.

Abulgazy Bahadur hanyň “Şejere-i terakime” eseri beýleki taryhy kitaplar bilen birlikde, türkmen halkynyň taryhyny öwrenmekde uly ähmiýete eýedir. Bu kitap alymlaryň birnäçesi tarapyndan öwrenildi. Gündogary öwreniji alym W.W.Bartold türkmenler hakynda ýazylan şeýle taryhy eseriň beýleki türk halklaryň hiç birinde-de ýokdugyny nygtady.

X1X asyrdan başlap “Oguznama” Ýewropa hem türk dilli ýurtlaryň alymlaryny gyzyklandyrýar. 1815-nji ýylda nemes diline terjime edilen “Oguznama” Parižiň milli kitaphanasyndan tapyldy. Bu “Oguznamany” akademik W.Radlow, doktor Ryza Nuru (“Oguznama”, türk epopeýa. – Aleksandriýe, 1931g.) teswirleýär. “Oguznama” 1987-nji ýylda Azerbaýjanda rus dilinde neşir edilýär.

“Oguznamalar” geçmiş hakyndaky kitaplardyr. Emma şol kitaplarda Oguz hanyň we onuň nebereleriniň işleri taryhy we çeper eserlere irki döwürden başlap aralaşypdyr. XV11-XV111 asyrlarda Oguz han we gadymy oguzlar hakyndaky sýužete ýüzlenilip başlanýar.

XV111 asyr şahyrlary Şeýdaýynyň, Magrupynyň döredijiliginde-de “Oguznama” sýužetine ýa-da onuň käbir wakalaryna gabat gelmek bolýar.

Andalybyň “Oguznamasynda” Oguz han edebi obrazyň derejesine ýetirilýär. Adyl şa hakdaky arzuw onuň obrazynda jemlenilýär. Oguznamaçylyk sýžeti şygry bilen ilkinji gezek işlenilýär. “Oguznama” sýžeti pars dilindäki (Nişapury, Rawendi, Lary, Hondemir ýaly taryhçylaryň) işlerinde gabat gelýär. Bu sýžet XIV-XVI asyrlardan başlap türk dillerde (özbek, türkmen) işlenilýär. Dana Ata Abulhanyň (XV asyryň ikinji, XVI asyryň birinji ýarymynda ýaşan öwlat) “Oguznamasyny” A. N. Samoýlowiç tapyp, onuň käbir böleklerini 1927-nji ýylda neşir etdirýär. A.N.Samoýlowiçiň tapan bu eseriniň golýazmasy Sankt-Peterburgda saklanylýar.

Türkmen alymy A.Bekmyradow “Andalyp we oguznamaçylyk däbi” (Aşgabat,1987ý.) kitabynda “Oguznama” barada gürrüň berip, onuň ähmiýetini belleýär. Ol türkmenleriň medeni durmuşynda uly rol oýnan bu eser bilen halkyň sowatly wekilleriniň asyrlaryň dowamynda gyzyklanyp gelendigini nygtaýar.

“Oguznamalar” türkmen taryhynyň in gadymy eserleridir. Geçmişimiziň beýany bolan bu eserleri ata-babalarymyz münýyllyklaryň dowamynda döredipdir. Taryhy maglumatla baý bolan bu eserler türkmen halkynyň şöhratly ýollaryny öwrenmekde, taryhy belentligini dikeltmekde uly ähmiýete eýedir.

“Oguznama”eposynda Oguz hanyň obrazy

Halkymyzyň Oguz handan gaýdýan taryhy ýoly uly şöhratlardan doly. “Oguznama” eposynda Oguz han hakdaky dürli maglumatlar, teswirlemeler öz beýanyny tapýar. Ol öz döwründe türkmeniň adyny arşa göterip bilen taryhy şahsdyr. Oguz han öz eýýamyny Altyn eýýama öwürüp, yurt, sebit derejesinde däl-de, dünýä derejesinde pikirlenip,dünýäniň döwletlerini, halklaryny öz derejesine göterip, öz ýoluny, öz dinini- ýörelgesini döreden beýik şahsdyr.

Oguz hanyň guran döwletleriniň şan-şöhraty äleme ýaň salypdyr. Onuň döwleti edara edişi, bu ýolda adalatlylygy saklaýşy, her bir meseläni pähim-parasat bilen çözüşi, goňsulary bilen umumy dil tapyp, döwleti parahatçylykda saklaýşy Oguz hanyň Allanyň nazar salan adamsydygyna şaýatlyk edýär. Ol öz halkynyň milli buýsanjyna, milli beýikligine üns beripdir.

Oguz hanyň milli dil, ene toprak, ata Watan, maşgala terbiýesi babatda aýdan pähimleri häzirki günlerde-de halkymyza görelde we nusga mekdebi bolup hyzmat edýär.

Oguz hanyň 24 agtygyndan 24 taýpa emele gelýär, şolaryň her biri aýratyn at we lakam alýar. Dünýäde ýaşayan ähli türkmenler Oguz hanyň şol ýigrimi dört şahasyndan gelip çykypdyr.

Oguz han halkyň milli pygamberi hasaplanýar we täze milli ynanjy döredýär. Oguz hanyň dini göktaňrylyk bolup, Hudaýy – Gök, ýagny asman

Taňrysydyr. Ol täze ynanç, dünýägarayş esasynda jemgyýeti özgerdýär. Täze jemgyýetçilik ahlagyny döredýär.

Oguz han döwleti gurup, ony gowşatmazlygyň aladasyny edýär. Ýurdy adalatly dolandyrmak üçin çylşyrymly meseläni çözmeli bolýar. Ol şeýle ýagdaýda gara güýjüne daýanman, akyly-paýhasa daýanyp, adamlary hoş söz bilen ýola salýar.

Oguz han raýatlarynyň haýyşyny bitirýär, haýyr bilen şeriň ahyryna garap, maksadyna ýetýär. Halkyň ýüzüne dogry garap, islendik meseläni adalatly çözüýär. Adyllyk ýoly ýorelge edinip, hiç kime kast etmändir. Ol “Öz raýatyna zulum eden, öz gabryny özi gazar” diýen pähime eýerýär. Şeýlelikde, bütin halkyny öz derejesine çenli ýokary göterýär.

Oguz han taryhy gürrüňleri gowy görükdir. Ol pygamberleriň, patyşalaryň, emirleriň, olaryň öwlatlarynyň ata-babalarynyň taryhy bilen gyzyklanýar. Geçmiş öwrenen şahsyýet dogry pikiri beýan etmegi-de başaýar.

Umuman, “Oguznama” eposyndan mälüm bolşy ýaly, Oguz han pähim-parasada ýugrulan adam bolupdyr. Ol ähli meseläni paýhas eleginden geçirip çözüýär.

“Oguznamada” Oguz hanyň öz halky üçin alyp baran ýeňişli işleri, nesline miras galdyran pendini-nesihatlary, wesýetleri sygyrlara siňip, edebi däbe öwürülipdir. Oguz hanyň döwlet ähmiýetli bitiren işleri, pähim-paýhasa ýugrulan dana oý-pikirleri soňky nesilleriň edebiýatyna siňipdir we türkmeniň geçmiş edebiýatynda oguznamaçylyk däbi rowaçlanyp, ýüzylylyklardan ýüzylylyklara gadam basypdyr. Oguznamaçylyk däbinde, ilkinji nobatda, türkmeniň watansöýüjiligi öňe çykarylypdyr.

Türkmeniň watansöýüjilik häsiýeti hem Oguz handan galan milli häsiýetimizdir. Ol kowumlaryna öz dogduk ata Watanyň gözün göreji deýin goramagy, onuň mukaddesdigini düşündirip, ol mukaddeslige hiç bir babatda şek ýetirmeli däldigini wesýet edýär. Ata Watana söýgüsini beýan edýän timsallar hem Oguz hanyň örän parasatly bolandygyna güwä geçýän hakykatdyr.

Tymsaldan mälüm bolşuna görä, Oguz han duşmanlaryndan üstün çykyp, han bolup, ilini daşyna jemläp, ýaşap başlaýar. Emma gapdalyndaky köp hudaýly kapyr şa Oguz hanyň dinini üýtgedeninden gorkup, urşup, birhudaýlylygy ýok etjek bolýar. Oguz han: “Sabyr düýbi sap altyn” diýip, öz ýigitlerine sabyrly bolmagy wesýet edýär.

Duşman ilçi ugradyp, ýurdyň saýlama atyny bermegi sorapdyr. Oguz hanyň serkerdeleri:

-Duşman yrsaraýar, urşalyň, emma saýlama bedewi bermäliň. At biziň garyndaşymyzdyr – diýişdirler. Emma Oguz han:

-Zelesiň kiçisi barka, ulysyna ýapyşmaň! Bardy-geldi duşmandan asgyn düşsek, ähli atlar duşmanyňky bolar! Berip göýberiň bir aty-diýipdir.

Saýlama aty alyp giden ilçä has şum habar bilen dolanyp gelýär. Bu gezek duşman ýurduň iň saýlama gözelini soraýar. Serkerdeler ýene uruşmagy teklipe edýärler. Emma Oguz han:

-Uruş bolsa, men-men diýen ýigitler söweşde öler, bardy-geldi duşmandan ýeňläýsek, gelin-gyzlar duşmana ýesir bolar. Zyýanyň kiçisi barka, ulusyna ýapyşmaň – diýipdir.

Saýlama oguz gözelini alyp giden ilçä has şum habar bilen gelýär. Ol ýer soraýar. Urşuň gutulgysyzdygyna düşüniň, şunça wagtlaý ýurdu urşa taýýarlap ýetişen Oguz han;

-Ser bereris, ýer bereris! – diýipdir.

Urşupdyr, päli azan duşmany kül-peýekun hem edipdir.

Tymsaldan görnüşi ýaly, Oguz han pähim-paýhasy, parasatlylygy, galyberse-de, ugurtapyjylygy bilen tapawutlanyp ata Watany duşmandan goramagy başarypdyr.

Oguz han halkymyzyň milli döredijiligini, ata-baba ýol-ýörelgelerini, agzybirligini, ruhubelentligini, sadalygyny, geçirimlilikini, ynsanperwerligini we beýleki ajaýyp sypatlarymyzy gorap saklamalydygyny wesýet edýär. Türkmeniň şol ajaýyp sypatlary Oguz han, onuň bagtyýar nesilleri tarapyndan goralyp gelnipdir we biziň şu günlerimize ýetirilipdir. Türkmen ýer ýüzünde Oguz hanyň galdyryp giden ýol-ýörelgeleri bilen tanalypdyr.

Halallyk, halal zähmet bilen gün-güzeran görmek türkmen halkyny beýgeldýär. Halklar Oguz hanyň kowmuny halal kowumlar hökmünde tanaýar. Onuň halal zähmet hakdaky wesýeti nesilleriň ýaşayşynyň baş şygaryna öwürülýär. Haramlyk Oguz han döwründen başlap nusgawy şahyrlarymyz tarapyndan we häzirki Beýik Galkynyş eýýamynda hem berk ýazgarylýar. Oguz hanyň halal zähmet we topragy söýmek baradaky aýdan gymmatly sözleriniň käbirini mysal getireliň: Ýer üstünde jepa çeken (zähmet çeken) goýnunda rahat ýatar; Bir nahal ekseň, ýaşyň bakydyr; Zer alma, ýer al; Suw atadyr, ýer-ene we ş.m.

Ene dili goramak, söýmek we oňa buýsanmak türkmeniň Oguz handan gelýän taryhy-milli däbidir. Oguz hanyň dil hakdaky aýdan dana sözleri çeper edebiýata degişli bolsa, “Oguznamadaky” çeper beýan etme adam häsiýetini aňladýar. Iň gadymy teoriýalarda-da dile, söze, häsiýete Oguz hanyňky ýaly şeýle giňişleýin çemeleşilen ýeri ýokdur. Oguz hanyň dil barada aýdan parasatly sözleriniň käbirini mysal hökmünde getireliň: Ýürekde näme bolsa, dil şony diýer; Dil bolmasa, il bolmaz; Dil baýlygy – il baýlygy, Söz ýürekden çyksa, güýçli; Adamyň akyllysy dil öwrener; Köp dil bilen, köp biler; Dilim bar, dünýäm bar we ş.m.

Oguzlaryň dünýä beren gymmatlygy Oguz hanyň öz düzen elipbiýidir. Emma gynansak-da, ol elipbiýi bize gelip ýetmändir. Bu barada XV111 asyr şahyry Şeýdaýy şeýle maglumat berýär:

Şeýle gulaga ýakymly,

**Sözledim gözel ýigrimbäş,
Niçe owazyň çekimli,
Yzladym gözel ýigrimbäş.**

Oguz han hemişe söz bilen iş salşypdyr. Ol pähim-paýhasa daýanyndyr, çeper edebiýat onuň baş maslahatçysy bolupdyr. Ol uly ýurduň şasy, gylyjyny gynyndan çykarmagyň deregine, gursagyndan Allanyň salan sözlerini çykarýar. Oguz han “Elime ýarag alman, süýji dil bilen halky ýola saldym” diýýär.

“Oguznama” eposyndan Oguz hanyň obrazyny öwrenmek bilen onuň şu aşakdaky şahsyýet-sypatlaryny kesgitlemek bolýar:

Birinji şahsyýet sypaty: Oguz han täze milli ynanjy döredýär. Şol ynanç bilen jemgyýeti özgerdýär, täze jemgyýetçilik ahlagyny döredýär.

Ikinji şahsyýet sypaty: Oguz han beýik serkerde. Ol güýçli goşuna parasatlylyk bilen ýolbaşçylyk edýär. Döwletiň bitewiligini gazanyp, ony duşmanlardan goraýar.

Üçünji şahsyýet sypaty: Oguz han beýik syýasatçy. Özüne tabyn eden ýurduny hoşsözlülük bilen dolandyryr.

Dördünji şahsyýet sypaty: Oguz han taryhy şahsyýet. Ol Nuh pygamberiň uly ogly Ýafesiň çowlugy. Ol Ýafesiň ogly Dub Ýabgu hanyň Garahan diýen oglundan bolýar.

Bäşinji şahsyýet sypaty: Oguz han guramaçy ýolbaşçy. Ýurtda agzybirliги saklaýar, toprak, dil hakyndaky pähimleri bilen adamlaryň ýaşayyş-durmuş şertlerini, ruhy-ahlag ýagdaýyny gowylandyryr.

Garaşsyz hem baky Bitarap milli döwletimiz berkarar edilende, onuň kada-kanunlary işläp düzülen-de, nesilbaşymyz Oguz handan nusga alnyp, ýurdumyz dünýädäki ösen ýurtlaryň hataryna goşuldy.

“Gorkut ata” eposy we onuň öwrenilişi

“Gorkut ata” türkmenleriň gahrymançylykly taryhy eposydyr. “Gorkut ata” bilen gyzyklanýan dünýä alymlary bu eseriň käbir bölüminiň biziň eýýamymyzyň V-VI asyrlaryna çenli dörandigini nygtaýarlar. Gorkut atanyň VI asyryň ahyrlaryndan VII asyryň ortalaryna çenli ýaşap geçendigi barada hem maglumat bar.

“Oguznama”, “Görogly” eposlary ýaly, “Gorkut ata” hem Merkezi Aziýada –oguz türkmenleriniň ata Watanynda döreýär. Eseriň aslynyň türkmenleriňkidigi hem subut edilýär. Gündogarşynas Ý.E. Bertels eposyň türkmenleriňkidigini şeýle düşündirýär: “Göçüriji kitabyň dilini täzeleşdiren hem bolsa, her hili hem bolsa, onda dürli türkmen şiwelerinde häzire çenli ulanylyp gelýän gaty köp sözler galypdyr. Bu bolsa kitabyň türkmenleriňkidigini açyk görkezýär”.

“Gorkut ata” türki dilli halklaryň kemala gelmeginde uly ähmiýeti bolup, şol halklaryň ýaşayşynyň, durmuşynyň özboluşly beýanydyr. Halkymyzyň ruhy medeniýetiniň, giň dünýägaraşynyň, ynsanperwerlik häsiýetiniň arassa çeşmesidir. Türkmen halkynyň gadymy taryhyny, jemgyýetçilik gurluşyny, döredişlerini, ahlak durmuşyny görkezýän eposdyr.

Epos Gorkut rowaýaty esasynda döreýär. Rowaýatlar oguz ozanlary tarapyndan düzülýär. Kitabyň başyndan aýagyna çenli Gorkut ata hereket edýär.

XI-XII asyrlardan oguz türkmenleriniň Günbatara köpçülikleýin göçüp gitmegi sebäpli, şol ýerlere düşen “Gorkut ata” eposyň ýerli görnüşleriniň-de döremegine getirýär. XV-XVI asyrlarda Akgoýunly we Garagoýunly türkmen döwletleriniň çäklerinde “Kitaby dädem Gorkut” kitaby döreýär.

Eseriň haçan ýazylyp, haçan gutarylandygy barada belli bir anyk pikir ýok. Pikirler dürli-dürli. Gündogarşynas alymlar eseriň käbir bölüminiň V-VI asyrlarda döredilendigini, soňra timarlanyp, üstüniň ýetirilendigini tassyklaýar. “Gorkut atanyň” VII-IX asyrlaryň, yagny üç asyryň ýedi ýüzünji ýyllarynyň aralygynda, başky boýlarynyň has irki asyrda ýazuwa geçirilendigi barada hem maglumat bar. Türkmen alymy M. Köseýewiň pikiriçe, eposyň käbir bölümi X-XI asyrlara degişlidir.

Epos döwürden soň, onuň birnäçe gezek göçürilendigi hakykat. Munuň şeýledigini alymlar gaýta-gaýta tassyklaýar. Alym H. Görogly özüniň ylmy işlerinde eposyň göçürilen ýyllarynyň biriniň 1482-nji milady ýylyna düşýändigini tassyklaýar. Alym R. Rejebow hem “Gorkut ata” eposyna XV asyrda el gatylyp, täzeden işlenilendigini ýazýar. Türk alymy M. Ergin “Däde Gorkut kitabyň” oguz hekaýatlarynyň ýygındysydygyny, onuň XVI asyryň başlarynda ýazga geçirilendigini nygtaýar.

“Gorkut ata” eposynyň many-mazmuny-da “Manas”, “Kyrk gyz”, “Alpamyş” ýaly iri göwrümlü eserler bilen deň hatarda goýulýar. Onuň hem sebäbi “Gorkut atanyň” mundan 1500 ýyldan gowrak ozal döwürde, bu eserleriň-de baýlaşmagyna çeşmelik hyzmaty edenligindedir.

“Gorkut ata” bilen “Manas” dessanlar topary bir döwürde- kaganlar döwründe dessan görnüşine getirilipdir. Eserde gypjak dessançylyk däbi, yagny wakany, hereketi, duýgy-düşünjäni ak goşgy bilen beýan etmek saklanyp galypdyr. Dessandaky şygry türkmen şygry sungatynyň başlangyjy hasaplamak bolar.

“Gorkut ata” eposyndaky rowaýatlaryň käbiri beýleki halklaryň iri göwrümlü eserlerindäki rowaýatlar bilen utgaşýar. Eserdäki Bamsy Beýrek baradaky rowaýat- özbekleriň hem garagalpaklaryň “Alpamyş”, gyrgyzlaryň “Manas”, altaýlylaryň “Alp- Manaş”, gazaklaryň hem başgyrlaryň “Alpamyş” eposlarynda gabat gelýär.

“Oguznamalar” gadymy ata-babalarymyzyň aňynda ýaşap gelen eposa çeşme bolup hyzmat edipdir. Araplar otparazlyk ruhy bilen baglanyşykly eserleri ýoklaýarlar. Şolaryň arasynda “Oguznamalar” bilen baglanyşykly

eserleriň hem ýok edilen bolmagy mümkin. Şeýlelikde, sekiz asyr döwletsiz bolan türkmen “Gorkut ata” asyl nusgada, doly görnüşde gelip ýetmedi. Häzirki “Gorkut ata” bitewi, doly eser däl. Ol eposyň asyl nusgasynyň diňe bir bölegi. Gorkut atanyň “Oguznamalarda” getirilmegi hem bu eseriň beýleki iri göwrümlü eposlar bilen baglanyşykly bolandygyna şaýatlyk edýär. Reşideddiniň (XI asyr), Salar Babanyň (XV asyr), Abulgazynyň (XVI asyr) “Oguznamalarynda” Gorkut atanyň Gündogarda ýaşap hem döredip geçendigi aýdylýar. Gyrgyz rowaýatlarynda Gorkut ata Horhut diýibem atlandyrylýar. Onuň mazarynyň Syrderyanyň aşaky akymalarynda ýerleşendigi barada maglumatam bar.

“Oguznamalarda” türkmenleriň gaýy taýpasyndan bolan Gorkut atanyň Merwe de ýaşandygy, Oguz hanyň, Salyr Gazanyň weziri bolandygy barada-da maglumat berilýar. Ol mundan başga-da, birnäçe patyşanyň weziridir. 195 ýaşan Gorkut ata Oguz hanyň döwürdeşidir. Gorkut ata ýaly Salyr Gazan, Burla hatyn hem taryhy şahslar bolupdyr. Salyr Gazan hakdaky hekaýatlar salyr taýpalarynyň arasyna ýaýrapdyr.

“Gorkut ata” birnäçe boýlardan (şahalardan) ybarat. Onuň üç sany nusgasy (Drezden, Watikan, Çowdur) bolup, olar hem boýlary boýunça biri-birinden tapawutlanýar. Drezden nusgasynda 12, Watikan nusgasynda 6, Çowdur nusgasynda hem 16 boý bar. Drezden nusgasy esasydyr. Watikan nusgasy ondan göçürmedir, ýagny ýardam beriji nusgadyr. Çowdur nusgasy-da özboluşlydyr. Eseriň her boýy özbaşdak pikiri ündeýär. Käbir gahryman hemme boýda-da hereket edip, hemmesiniň jeminden bitewi bir eser emele gelýär.

Eposyň boýlar toplumu gadymy kyssa eserleriniň biridir. Eseriň aglaba boýy orta asyrlar taryhy bilen baglanyşyklydyr. Olaryň dowamy soňra eposlara, dessanlara sepleşip gidýär we olara täsirini ýetirýär.

XIX asyryň başlaryndan dünýä alymlary “Gorkut ata” eposy bilen gyzyklanyp başlaýar. 1815-nji ýylda Germaniýanyň Drezden şäherinde onuň 12 boýy (şahasy) tapylýar. Nemes gündogarşynasy Dis eposy içgin öwrenýär we nemes diline terjime edip, dünýä edebiýatyna girizýär. Soňra Watikandan eseriň 6 boýy tapylýar. Watikan nusgasyny Fleýşner, Reýsle ýaly alymlar öwrenýär.

“Gorkut atanyň” doly teksti 1915-nji ýylda Ystambulda neşir edilýär. Eposyň Ystambulda çykan nusgasy esasan Germaniýanyň Drezden muzeýindäki hem Watikan nusgalary peýdalanylyp ýazylypdyr. “Gorkut ata” soňra türk alymy M. Ergin tarapyndan üç gezek gaýtadan çap edilýär. Birinji çap 1958-nji ýylda, ikinji çap 1964-nji ýylda, üçünji çap hem 1986-njy ýylda okyjylara hödürlenilýär.

Alym W.W. Bartold epos bilen gysyklanýar we onuň Drezden nusgasyny göçürüp alyp, ony 1922-nji ýylda rus diline terjime edýär. Emma terjime edilen kitap W.W. Bartold dirikä çap edilmän galýar. Ozalky SSSR Ylymlar akademiýasynyň neşirýaty kitaby 1962-nji ýylda çykarýar.

Kitapda eposyň 12 şahasynyň W.W.Bartold tarapyndan rus diline terjimesi, ol kitap barada W.W.Bartoldyň hut özüniň, A.Ýu. Ýakubowskiniň, W.M.Žirmunskiniň makalalary ýerleşdirilipdir. Uzak wagtyň dowamynda neşir edilmän gelnen bu eposyň mazmuny bilen okyjylary tanyşdyrmakda bu kitabyň ähmiýeti uludyr.

“Kitaby dädem Gorkudyň” aýry-aýry meseleleri Azerbaýjanyň alymlary tarapyndan hem işlenildi we 1939-njy ýylda Bakuwda çap edildi.

“Kitaby dädem Gorkut” eposyny düýpli işlänleriň biri-de alym H.Görogludyr. Ol bu epos barada ilki “Sowet edebiýaty” (“Sowetskaýa literatura”, M., 1972g.) kitabynda maglumat berýär. Awtor geçiren ylmy derňewleri esasynda “Kitaby dädem Gorkut” eposynyň takmynan XV asyryň aýaklarynda, XVI asyryň başlarynda ömri we işleri belli bolmadyk Abdylly diýen adam tarapyndan düzülendigini tassyklaýar. H.Görogly eposyň oguz taýpalaryna degişlidigini bellemek bilen, şol oguzlaryň soňra türkmen, azerbaýjan we türk halklarynyň düzümine esas bolup girendigini we ahyrky netijede bu eposyň şol üç halkyň medeni umumylygyny özünde jemleýändigini nygtaýar.

H. Görogly soňra “Kitaby dädem Gorkut” hakynda ýörite ylmy iş ýazyp, “Oguz gahrymançylyk eposy” (“Oguzskiý geroiçeskiý epos”, M., 1976g.) kitabyňy neşir etdirdi. Ol eposy ýazmak üçin Moskwanyň, Sankt-Peterburgyň, Bakuwyň, Aşgabadynyň, Daşkendiň, Ystambulyň kitaphanalarynda bolýar. Gorkut ata degişli maglumatlary toplaýar, golýazmalary öwrenýär.

“Oguz gahrymançylyk eposy” birnäçe bölümden ybarat bolup, “Kitaby dädem Gorkudyň” temalary, sýužetleri, çeperçilik aýratynlygy barada gürrüň berilýär. Ylmy kitapda Reşideddiniň, Salar Babanyň, Abulgazynyň “Oguznamalary” biri-biri bilen degşirilýär. Bu kitapda şeýle hem XV asyr taryhçysy Ýazyjy ogly Alynyň “Oguznama” eseri, XI–XIV asyrlarda gypjak türkmenleriniň arasyna ýaýran “Çingiznama” eposy barada aýdylýar.

Türkmen alymlary “Gorkut ata” eposy bilen XX asyryň 20-nji ýyllarynyň ahyryndan gyzyklanyp başlaýar. Alymlar tarapyndan eposyň öwrenilişini dört sany döwre bölmek bolýar:

Birinji döwür: 20-nji ýyllaryň ahyryndan 1944-nji ýyla çenli. Şu döwürde türkmen alymlary A. Gulmuhammedow, A. Gürgenli :Gorkut ata” eposy bilen gyzyklanýar. Emma A.Gulmuhammedow buržuaz – milletçi hökmünde 20-nji ýyllaryň ahyrynda ýok edilýär, A. Gürgenli hem frontda wepat bolýar.

Ikinji döwür: 1944- 1951-nji ýyllar aralygy. Bu döwürde milli metbugatda “Gorkut ata” hakynda alymlaryň öwgüli materiallary berilýär. “Sowet edebiýaty” (häzirki “Garagum”) žurnalynyň 1944-nji, 1945-nji we 1946-njy ýyllaryndaky sanlarynda “Gorkut atanyň” gysgaldylan boýlary çap edilýär. Orta mekdepleriň okuw kitaplaryna eposdan bölekler girizilýär.

Üçünji döwür: 1951-nji ýyldan 1989-njy ýyla çenli. 1951-nji ýylyň 2-nji iýulynda “Prawda” gazetinde “Edebiýatda ideologik ýoýuşlar” diýen sözbaşy bilen baş makala çap edilip, onda “Däde Gorkudyň kitaby” berk tankyt astyna alynýar. Kitap halk aňyny zäherleýji eser hökmünde häsiýetlendirilýär. “Prawdanyň “ baş makalasyndan soň, M. Kösäýew, B. Garryýew, O. Abdalow tarapyndan taýýarlanylýan “Gorkut ata” kitabyňyň ähli sany okyjylara ýetirilmän ýok edilýär. Eposy çapa taýýarlanlar berk jezalandyrylýar. “Gorkut ata” eposyny öwüp metbugatda çykyş eden A. Rahmanow, N. Esenmyradow dagy tankytlanylýar.

Şu döwürde “Gorkut ata” eposy hakda metbugatda hiç hili material berilmedi. Bu dymyşlyk döwründe, “Gorkut ata” kitabyňyň hatda Moskwada rus dilinde çykandygy hakyndaky habar hem gazetleriň hiç birinde çap edilmedi.

Dördünji döwür: 1989-nji ýyldan häzirki wagta çenli. Ýurduň hökümetiniň edebi mirasy öwrenmek baradaky kararyndan soň, ozal esassyz gadagan edilen dessanlar bilen birlikde, “Gorkut atanyň kitaby” hem neşire taýýarlamaga rugsat berildi. Netijede, epos 1990-njy ýylda çapdan çykdy. “Ýurt Garaşsyz bolansoň,” “Gorkut ata” eposy birnäçe gezek (1994-nji, 1997-nji, 1999-njy, 2001-njy ýyllar) neşir edildi.

Beýleki türkmen alymlary bilen birlikde, folklorçy Ata Rahmanowyň hem “Gorkut ata” eposy hakyndaky materiallary metbugatda çap edilýär. Ata Rahmanow daýy-egen Salar Gazan bilen Oraz gojanyň arasynda agzalalygyň döreýşine degişli maglumatlar esasynda halkyň “Gorkudyň gabry gazylygy” hyýaly bölümini döredendigini ýazýar. Salar Gazan ejesiniň dogany Oraz begi öldürensoň, halk agyr yzany çekmeli bolýar. Şondan soň Gorkut nirä barsada,” “Gorkudyň gabry gazylygy” owazy eşidilip durulýar. Oguzlaryň agzy alaransoň, Gorkut ata öz gabryny özi gazmaly bolýar. Bu bölüm eposyň Drezden nusgasynda ýok.

Alymlaryň epos baradaky (H. Göroglynyň, A. Annanurowyň kitaplary) ylmy işleri çap bolýar. “Gorkut ata” eposynyň 1500 ýyllygyna bagyşlanylyp geçirilen halkara ylmy maslahatda dünýä alymlarynyň çykyşlary (“Gorkut ata” – 1500.-Aşgabat, 1999ý.) okyjylara ýetirildi. Mundan başga-da, epos Türkiýede-de (“Gorkut ata”, - Ankara, 1999ý.) neşir edildi.

Şeýlelikde, türkmen halkynyň ruhy hazynalarynyň biri bolan “Gorkut ata” eposyny öwrenmäge, halk köpçüligine elýeterli etmäge giň ýol açyldy.

“Gorkut ata” eposynda watançylyk, gahrymançylyk meselesi

Başlangyjyny gadym döwürlerden alyp gaýdýan “Gorkut ata” eposynyň esasy öňe sürýän ideýalarynyň biri watançylyk, gahrymançylyk meselesidir.

Şeýle meseläniň derwaýys ýüze çykmagyna şol döwrüň jemgyýetçilik gurluşynyň täsiri bolupdyr. Sebäbi şol döwürde türkmen durmuşynda gündünaşa bolýan talaňçylykly çözüşler, çapawulçylykly hereketler az bolmandyr.

Eposdan görnüşi ýaly, iň zerur hem esasy ahlak ýörelgeleriniň biri-gahrymançylyk hasaplanylýar. Gahrymançylyk görkezip, taýpada, ilde saýlanan urşuja sylag-hormat edilip, bitiren işine mynasyp at, dereje berilýär. Duşman bilen bolan söweşde gahrymançylyk görkezmek her bir oguzyň esasy maksady bolýar. Şonuň üçinem “Gorkut ata” eposynyň boýlarynyň hemmesinde gahrymançylyk, watançylyk ideýalary öňe sürülýär.

Gahrymançylyk bilen baglanyşykly iňňän zerur wezipeleriň biri-de watançylykdyr. Oguz türkmenleriniň gahrymançylygy bilen watançylygyny biri-birinden aýyrmak mümkin däl. Olar biri-biriniň üstüni doldurýan ýörelgelerdir.

Oguz türkmenleri Watany goramaklyga, onuň kuwwatyny artdyrmaklyga peýda berip biljek işlere gahrymançylyk diýip düşüňärler. Şonuň üçin hem Watany kese ýerli basybalyjylardan goramakda görkezilýän gahrymançylykly hereket “Gorkut ata” eposynda aýratyn orny eýeleýär.

Watançylyk duýgusy eposda “Watan” diýen düşünje bilen berk baglanyşyklydyr. Bu düşünje halkyň ahlagynyň esasy bölegi bolan watançylyk duýgusyny açyp görkezýän alamatdyr. Türkmen oguzlary “Watan” diýlende, ilki bilen oguz taýpa-tireleriniň ýaşaýan ýerlerine düşüňärler.

Taýpa-tireleriň birleşip bir halk hökmünde hereket etmegi hem “Gorkut ata” eposynyň ündeýän esasy ideýalarynyň biridir. Munuň özi watançylyk ýörelgesiniň aýrylmaz bölegi, sarsmaz sütünüdir. Eserde gürüň berilýän wakalaryň bolup geçen döwründe oguz taýpa-tireleri ýuwaş-ýuwaşdan birleşip başlaýar. Bu bolsa şol döwürde merkezleşdirilen döwlet gurmaga tarap ädilen ilkinji ädimdir.

“Gorkut ata” eposynda gahrymançylykly hereketler Salyr Gazanyň, ogly Orazyň, onuň ýigitleriniň, Burla hatynyň, Banu Çeçegiň, Baýandyr hanyň, Derse hanyň we beýlekileriň obrazlarynda jemlenilýär. Olar Watany, il-ulusyň ar-namysyny goramaga mydama taýýar bolup durýarlar.

Eposda duşmana gaýtawul bermek meselesinde baş gahrymanlaryň ýeke özi öňe çykýar. Ymgyr giden goşunyň garşysyna çykyp, barlyşyksyz göreşýär. Sebäbi halk öz söýgüli gahrymanynyň ýeke özüni uly goşunyň garşysyna goýmak bilen, onuň mertligini, batyrlygyny, söweş tilsimlerinden oňat baş çykaryp bilýändigini görkezmek isleýär.

Oguz ili gahrymançylyga, batyrgaýlyga, mertlige oglanlary ýaşlykdan taýýarlaýar. Olaryň öňlerinde dürli hili emeli kynçylyklar döredilýär. Kynçylyklary çagalaryň özlери ýeňip geçmeli bolýar.

Oglanyň söweşe ýaşlykdan taýýarlanyşy eposyň “Gazan begiň ogly Oraz begiň tussag bolmagy” boýunda şeýle suratlandyrylýar:

...Gazan beg keýp çekip otыр. Ogly Oraz garşysynda ýaýa söýenip dur. Sag ýanynda dogany Gara Gün, sol ýanynda daýysy Oraz otыр. Salyr Gazan sagyna bakyp loh-loh güldi, soluna bakyp söýündi. Garşysyna bakanda oguljygy Orazy görди. Elini çarpyp, aglady. Ogly Oraz bu işi halamady. Ol kakasyna ýakyn süýşdi-de, dyzyna çöküp, şeýle diýdi: “Pikirimi aňla, sözümi diňle, agam Gazan, Sagyňa bakdyň loh-loh güldüň, Soluňa bakdyň ýagşy söýündiň, Garşyňa bakdyň meni gördüň, agladyň, Sebäp nedir, diýgil maňa!”

Gazan beg gyzardy, oglunyň ýüzüne bakyp sözledi: “Seni görüp agladym. 16 ýaşadyň, emma ýaý çekmediň, ok atmadyň, baş kesmediň, gan dökmediň, abraý gazanmadyň.” Oraz diýdi: “Aý, agam Gazan, Düýeçe ulaldyň, köşekçe akylyň ýok, Depeçe beýgeldiň, daryça beýniň ýok, Hünäri ogul atadan öwrenermi, Ýa ata oguldan öwrenermi?”

Gazan beg el çarpyp, loh-loh güldi-de: “Aý begler, Oraz örän dogry aýtdy” diýdi. Ol ogly Orazy ýanyna alyp, oňa özüniň ok atan, gylyç bilen baş kesen ýerlerini görkezmäge gitdi.

Gazan beg ogluna tälim berip ýörkä, tötänden bularyň üstüne duşman leşgeri dökülýär. Söweşde Gazan begiň örän güýçlüdigi we gaýduwsyzdygy görkezilýär we ýigidiň gahrymançylyk görkezmegi üçin ýaşlykdan hünär öwrenmeginiň zerurdygy nygtalýar.

“Gorkut ata”eposynda çopanlaryň edermenligi-de oňat beýan edilýär. Olaryň obrazlary sada, daýaw, örän güýçli sypatda berilýär. “Salyr Gazanyň öýüniň talanylmagy” boýundan mälim bolşuna görä, Gazan beg awa çykanda, onuň duşmany Şükli Melek çozup, Gazanyň ejesini, ogly Orazy, aýaly Burla hatyny ýesir alýar.

Duşman munuň bilen oňman, 600 atlysy bilen Salyr Gazanyň goýun sürüsiniň üstüne-de çozýar. Garaja çopan özüniň inileri- Gabangüýji hem Demirgüýji ýanyna alyp, äpet sapany bilen duşmanyň garşysyna çykýar. Çopan duşman bilen bolan söweşde sapana uly daşlardan başga, geçi, goýun salybam atýar. Gaýduwsyzlyk bilen söweşýän mert çopan hiç bir zatdan heder etmeýär. Hatda, ol duşman atlylarynyň: “Sen bize boýun bolsaň, ýurdumyzda saňa beglik bereris” diýen sözlerine: “Boş sözlemäň, itler! Itim bilen bir ýalakda ýuwundymy içenler! Atyňy mazamlama, ala geçimçe görmerin. Başyňyzdaky tugulgaňyzy mazamlamaň, başymdaky börügimçe görmez men, altmyş tutam gönderiňi öwme, gyzył degenegimçe görmez men. Gylyjyňy ne öwer sen, egri başly taýagymça görmez men, biliňdäki togsan okuň ne öwer sen, ala golly sapanymça gözüme görünmez” diýip, mertlerçe jogap berýär.

Garaja çopan Salyr Gazanyň malyny duşmana bermejek bolup, berk söweşýär, iki dogany heläk bolsa-da, aman dilemeýär. Gaýduwsyzlyk bilen göreşýän mert çopandan duşman gaçýar.

Eposda Garaja çopanyň duşmana garşy mert durşuny görkezmekde edebi eserlerdäki ýaly ulaltma ýaly çeperçilik serişdesi hem ulanylýar. Munuň özi

tötänden däl. Sebäbi “Gorkut ata” hem taryhy wakalar esasyndaky çeper eserdir.

“Gorkut ata” eposynda ýigitler bilen deň hatarda, aýal-gyzlaryň-da gahrymançylygy berilýär. Eserde Burla hatyn, Banu Çiçek, Seljan hatyn edermenligiň nusgasyny görkezýär. Olar eposda batyrgaý, atarman, çaparman, zerur bolanda erkek kişiniň ornuny tutup bilýän, il-gününi söýýän aýal-gyzlaryň sypatynda hereket edýär.

Eposda aýal-gyzlaryň at debsäp, ýarag ulanmakda ussatlyk görkezişi taryplanylýar.”Gaňly goja ogly Hantöpeti” boýunda aýal-gyzlaryň gujurlylygy hem harby taýýarlyk derejesi anyk wakalaryň üsti bilen ýüze çykarylýar.

Eposyň “Salыр Gazanyň öýüniň talanylmagy” boýunda Burla hatynyň obrazynyň üsti bilen duşmana gaýtawul bermekde aýal edermenligi, mertligi, wepalylygy, çydamlylygy doly açylyp görkezilýär. Burla hatyn duşmanyň eline ýesir düşende bolup geçýän waka uçursyz aýylganç. Emma Burla hatyn duşmanyň süreninde öz namysyny goramagy başarýar we zenan gahrymançylygyny görkezýär.

Eposyň baş ideýasy gahrymançylykdyr. Watana, il-güne söýgi, ýoldaşyňa wepalylyk, mertlik, uruş hünärini türgen bilmek ýaly durmuşyň talap edýän ýagdaýlary örän ýiti goýulýar.

“Gorkut ata” eposynda watançylyk, gahrymançylyk meselesinde her bir oglan-gyzda batyrgaýlygy, gaýduwsyzlygy, ar-namyslylygy, erki hem ruhy güýji terbbiýelemek ideýasy öňe sürülýär.

“Gorkut ata” eposynda milli däp-dessurlar

“Gorkut ata” eposynda beýleki temelar bilen birlikde, milli däp-dessurlara sarpa goýmak ýaly meseleler hem gozgalýar.

Oguz türkmenlerinde toý tutulan wagtynda ak öýüň dikilmegi, “Gyzyl öý -gyzylly öý” diýilmegi hem şondan, ýagny toýda bir ýerde ak öý, bir ýerde gyzyl öý, bir ýerde hem gara öý dikilmeginiň adat bolmagyndan galan zat.

Eposda Baýandyr han ýylda bir gezek uly toý tutup, oguz türkmen beglerini ýygnaýandygy belleniýär. Kimiň ogly-gyzy bolmasa, onuň aşagyna gara keçe düşäp, gara goýnuň etinden nahar beripdir. Ogly bolany ak öýe, gyzy bolany gyzyl öýe salypdyr. Ol ogly bolmadyga “Alla gargapdyr” diýer eken.

Gadymy oguz türkmenleriniň däplerine eýerip, Baýandyr han toý tutanda, esasan ýylky, düýe, goýun öldürip, içgiden hem esasan, gymyz berýär. Ýylky etini iýmek, gymyz içmek däbi soňky asyrlarda türkmenlerde, azərbayjanlarda, türklerde saklanylmadyr. Bu däp ozal türkmenlerde (Maňgyslakda) XVI asyrdan bar eken. Diňe çowdur, abdal-igdir taýpalary tä XIX asyra çenli bu däbi saklapdyr.

Eposda Baýbijan beg we Baýbugra begiň arasynda ogul-gyzyny adaglamak hakynda gürrüň gidýär. Bu gadymy döň türkmenlerde giňden ýaýrapdyr.

Eserde beýan edilişi ýaly, ýaş ýetginjegiň ene-atasy uly höwes bilen gelin gözlegine çykýar. Ýigide gelin boljak gyzyň ozaly bilen aslyny yzarlap, göwnemakul tapylansoň, gudaçylyga barylýar. Döň boýunça gudaçylyga islendik adam iberilmýär. Il içinde hormatlanylýan, kopi gören, paýhasly adam ýigidiň ýakyn hossarlary bilen gudaçylyga barýar.

Şu döň eseriň “Baýburäniň ogly Bamsy Beýrek boýny beýan eder” diýen bölüminde has-da ynandyryjy beýan edilýär. Baýbüre beg ogly Beýregi öýlendirmekçi bolanda, Baýbijan begiň gyzy Banu

Çiçegi almak üçin sawçylyga il ýaşulusy Gorkut atany iberýär. Gyzyň agasy Däli Garçar uýasy üçin ummasyz köp galyň salýar.

Türkmen däbine mahsus bolan galyň gyza ene-atasy tarapyndan döň-de, golaý garyndaşlary tarapyndan salynýar. Çünki durmuşa çykýan gyz üçin galyň salmak ene-ata üçin uslyp döňdigi milli däbimizden gelip çykýar.

Ene –ata ogluny öýerensoň, perzent hakynda umyt edip, aladalanyp başlaýar. Adam ata we How eneden dowam edip gelýän däbe eýerip, ynsan durmuşynyň dowamatydygyna döňünilip, ilkinji nobatda beýik Taňrydan nesil dileýär. Soňra ene-ata perzentli bolansoň, oňa mynasyp gowy at garmak hakynda pikirlenýär. Bu döň “Gorkut atada” täsirli beýan edilýär.

Ene-ata çaga dünýä inensoň, ogul ýa gyzdygyna parh goýman, oglana häsiýetli bolan mertlik, gaýratlylyk, ar-namysly bolmak, gyz üçin bolsa görmegeý, akylyly-başly, eli hünärli, edim-gylymly bolmak arzuw edilýär.

Gadymy oguz türkmenleriniň döň-dessurlary esasynda çaga birbada at goýmaga howlугylmaýar. Dünýä inen oglanyň 10-15 ýaşyna ýetip, bir edermenlik görkezmegi hökmany şert bolupdyr. Şu meselede köp manyly “Dogmadyk oglana at goýmak bolmaz” diýen paýhasy ýatlamak bolar.

Eposyň “Derse han ogly Bugaç han boýny beýan eder” hem-de “Baýbüräniň ogly Bamsy Beýrek boýny beýan eder” boýlarynda oglana at goýmak meselesi gozgalýar. Eposyň “Derse han ogly Bugaç han boýuny beýan eder” boýunda Derse hanyň ogly bir uly buganyň (öküziň) garşysynda durup, ony ýeňýär we bu başarjaňlygy üçin oňa “Bugaç” diýen ady dakylýar. Oňa bu ady dakan Gorkut ata: “Adyny men berdim, ýaşyny Alla bersin” diýip, dogadileg edýär.

Eposyň “Baýbüräniň ogly Bamsy Beýrek boýny beýan eder” boýunda Beýrek ok atyp, duşman goşunyň ýeňip, özüne mynasyp ada eýe bolýar. Umuman, eposda görkezilişi ýaly, Gorkut ata oguz türkmen begleriniň ogullaryna at dakýar, pata berýär. Gündogarşynas W.M.Žirmunskiý bular ýaly däbiň altaý halklarynyň halky eserlerinde-de gabat gelýändigini belleýär.

Türkmen halkynyň özboluşly döň-dessurlaryndan habar berýän bu eposda toý bilen baglanyşykly pusatlaram bar. “Gorkut atanyň” her boýunda

duşmandan üstün çykylanda, ýaşlaryň durmuş toýlarynda bagşy aýtdyrmak, gopuz, tüýdük çalmak ýaly däpleriň beýany berilýär.

Geňeş toýuny etmek, gelnalyjyny keseklemek, nika gyýmak, çaga doglanda azan okamak ýaly döp-dessurlar hem eposda görkezilýär. Eseriň gahrymanlary türkmeniň özboluşly (kakasynyň ýa-da doganynyň tussagdadygyny oglan tä ýigit çykýança aýtmazlyk) döplerini-de saklaýarlar. Boýlaryň ählisinde diýen ýaly Gorkut ata aýdym-saz bilen wakany jemleýär.

Wepalylyk, ar-namys türkmen döp-dessurynyň esasydyr. Türkmen zenanlarynyň wepalylygy “Baý Bugra beg ogly Bamsy Beýrek boýy” bölüminde öz beýanyny tapýar. Bamsy Beýrek duşman elinde tussaglykda on alty ýyl oturyp gelýänçe, Banu Çeçek oňa garaşýar.

Gelin-gyzlaryň wepalylygy eposyň “Döwhe goja ogly Däli Domrul”, “Gaňly goja ogly Hantörelä boýunda” hem beýan edilýär. Adamsy Däli Domrul üçin ýanyoldaşy öz şirin janyny bermäge kaýyl bolýar. Seljan hatyn hem her hili kynçylyk görse-de, yzyna düşüp gaýdan ýigidi Hantörelä ikilik etmeýär.

“Salýr Gazanyň öýüniň talanylmagy” boýunda ar-namys öň hatarda goýulýar. Duşmanlar Burla hatyna şerap süzdürip, Salýr Gazany namys astynda galdyrmak isleýär. Emma ýesir alnan zenanlaryň içinden Burla hatyny tanap bilenoklar. Şonda duşman Şukli Melek: “Orazy asyň, etinden goparyp alyň, gara gowurma bişiriň, gyzlara eltip beriň, kim iýmese, şol Gazanyň aýalydyr” diýýär.

Burla hatyn näme etjegini bilmän aljyrap, ogly Orazyň ýanyna gelýär:

**Oglum-oglum, aý oglum,
Men seniň etiňden iýeýinmi?
Ýa porsy duşmanyň düşegine gireýinmi?
Ataň- Gazanyň namysyny ýere çalaýynmy,
Näme edeýin, oglum?-**

diýýär.

Aýal maşgala ar-namysyny perzentden hem ýokary goýýar, Emma perzent şu meselede enäni hem gaýgyрмаýar.

**Bu ne sözdür? Saklan hatyn ene,
Meniň üstüme gelme, meniň üçin aglama,
Goý meni çeňňele ursunlar, goý etimden kessinler,
Gara gowurma etsinler, kyrk gyzyň öňüne eltsinler,
Olar bir iýse, sen iki iýgil.**

Orazyň şu sözleri atasy Salýr Gazanyň ar-namysyny belent tutmaklyga çagyryş bolup ýaňlanýar. Oglunyň sözlerini eşiden Burla hatyn wepalylygyny, ar-namysyň nusgasyny görkezýär.

Eposda milli oýunlaryň aglabasy ýatlanylýar. Göreş tutdurmak, ýaglyga towusmak, altyn gabak atdyrmak, ýaş oglanjyklaryň aşyk oýnamagy ýaly milli oýunlar eserde beýanyny tapýar. Aslyny Gorkut ata döwründen alyp gaýdýan

göreş tutmak, pälwanlaryň güýç synanyşygy biziň şu günlerimizde-de dowam etdirilýär.

Türkmen döp-dessurlaryna mahsus bolan aýratynlyklaryň ýene biri begençli wakany buşlamak, ýagny söýünjelemek, buşluk hakyny almak ýaly pursatlar hem ünsüni çekýär. Eserde beýan edilişi ýaly, on alty ýyllap duşman gabawunda bolan Beýregiň boşap gelenini magşuk gyzy Çiçegiň onuň ene-atasyna buşlaýan pursady, ine şeýle beýan edilýär: “On alty ýyllyk hesretiň, ogluň Beýrek geldi ahyr. Gaýyn ata, gaýyn ene, muştulyk, maňa ne werersiz”.

Eposdan geçmişde türkmen durmuşynda aw awlamak, şikara çykmak ýaly däpleri hem yzarlamak bolýar.

Ynsan durmuşynda hemişe toý, şatlyk-şagalaň bolup durmaýar. Toý bar ýerinde ýas hem, kynçylykly, gamly pursatlar hem bolýar. Toý däbinde, baýramçylyk, dabaraly günlerde gyzyl-ala geýinýän adamlar gamly günlerde diňe bir ruhy taýdan gyýylan, şoňa laýyklykda lybasyny hem üýtgedýär. Bezemen egin-başlaryny gara lybas bilen çalşyrýar.

Oguz aýal-gyzlarynyň geýinýän eşiginde hem millilik bar. Gyzyl reňk türkmen halkynyň däbinde, esasanam aýal-gyzlaryň däbinde-eşiginde ýörgünlidir. Eserde gyzlar hemişe diýen ýaly gyzyl reňkli eşikde suratlandyrylýar. Sebäbi gyzyl reňkli, gyrmyzy köýnek geýmeklik türkmen zenanlaryna mahsus bolupdyr. Gyzyl reňke üns berlendigini halylaryň ýerliginiň-de gyzyl bolandygy bilenem düşündirmek bolar.

Eserde miras düşmeklik, söweşde ýeňiş gazanan goç ýigitlere ölke paýlamaklyk ýaly däpler hem görkezilýär.

“Gorkut ata” eposynda oguz türkmenleriniň adatlarynyň, döp-dessurlarynyň häzirki döwürdäki adatlara ýakyndygyny subut edýän mysallaram az däl. Munuň şeýledigini hazire çenli saklanyp galan nakyllaram subut edýär. Nakyllar eposda köplenç Gorkut atanyň wesýetleri, pata bermek görnüşinde berilýär. “Ogly bolan öýerermiş, gyzy bolan göçürermiş” däbine laýyklykda, sawçy bir ýere gudaçylyga gidip gelen wagty: “Oglanmysyň, gyzmysyň” diýlipdir.

Bu aňlatma “Gurtmysyň, tilkimisiň” görnüşinde-de gelýär. Eger iş şowly bolsa, gudaçylyga giden “gurt” ýa-da “oglan” diýip jogap berýär.

Umuman, “Gorkut ata” eposy taryhymyzy, döp-dessurlarymyzy, edebi mirasymyzy öwrenmekde gymmatly ýadygärlikdir.

Milli döp-dessurlarymyz özüniň gözbaşyny türkmeniň dana gojasy Gorkut ata döwründen alyp gaýdýar. Şol döp-dessurlar “Gorkut ata” eposynda giň beýan edilýär. Bu ajaýyp eserde getirilen döp-dessurlar biziň häzirki günlerimizde hem özüniň ähmiýetini ýitirmeýär.

“Gorkut ata” eposynda obrazlar ulgamy

“Gorkut ata” eposynyň baş gahrymany Gorkut atadyr. Ol Gara Hojanyň ogly, baýat taýpasyndan. Gorkut ata paýhasly, akylly, halkyň ýakyn maslahatçysy, keramatly adam. Toý-tomaşalarda gopuzyny çalyp, aýdym aýdyp, adamlara ak pata beripdir.

Eposda Gorkut ata oguznama (aýdym) düzýän, ak sakally, öwüt beriji, il hormatyna mynasyp adam hökmünde-de häsiýetlendirilýär. Gorkut atany ýaşuly hökmünde sylaýyşlary, hemme meselede maslahat salyp, öňe tutuşlary türkmen häsiýetine mahsusdyr.

Gorkut ata umumy oguz ýaşulusy-gojasy, atasy hem ozanydyr. Sebäbi eposyň süňňünden onuň häsiýeti, oguz durmuşy eriş-argaç bolup geçýär. Ol hemişe ýagşylygy ündeýän, çykgynsyz ýagdaýdan çykalga tapyp bilýän il ýaşlusynyň obrazydyr.

Gorkut atanyň sözi oguz ilinde ýörgünli. Onuň sözi ula-da, kiçä-de, erkege-aýala-da, dosta, hatda duşmana-da täsir edýär.

Gorkut ata – şahyr, bagşy, aýdan zady bolýan, öňdengörüji keramatly adam. Şunuň bilen birlikde, ol örän pespalli, ýönekeý. Mydama halkyň arasynda. Ýurt agzybirligini saklaýar. Daşoguz-içoguz beglerini ýaraşdyrýar. Halk bähbidini ileri tutýar.

Gorkut ata Muhammet pygamberiň döwürdeşi hasaplanylýar. Ol ilkinjileriň biri bolup yslam dinini kabul edýär. Mekke-Medinä gidip, haç parzyny bitirýär.

Ol eposyň boýlarynyň hemmesinde wakalara doly gatnaşman, soňunda görünýär. Waka Gorkut atanyň sözi bilen jemlenilýär.

Eposa başdanaýak gatnaşýan Gorkut atanyň obrazyndaky häsiýetleri jemläp, şu aşakdaky netijeleri çykarmak bolýar:

1. Gorkut ata – taryhy şahs. Ol oguz türkmenleriniň baýat tiresinden. Gara Hojanyň ogly. Ol Merwde ýaşan hem işlän. Gorkut ata öz döwründe Ynal, Ýaby, Düýeli kaýy, Salyr Gazan ýaly patyşalaryň weziri bolupdyr. Ol 195, käbir maglumata görä hem 295 ýaşayar.

2. Gorkut ata - akyl-paýhasy bilen tapawutlanýan, aýdan zady bolýan keramatly hem hormatly adam. Halk il-günüň maslahatçysy bolan Gorkut ata ýoly bilen ýöreýär.

3. Ol oguz iliniň serhedini goraýan ýigitlere ak pata berýär. Daşoguz – içoguz begleriniň agzybirligini saklaýar, halk bähbidini ileri tutýar.

4. Gorkut ata - din wekili. Ol ilkinjileriň biri bolup, yslam dinini kabul edýär.

5. Gorkut ata - uçursyz dilewar hem ugurtapyjy. Halk hajatyny bitirýär. Sawçylyga gidýär, oguz iliniň ilçisi bolup Depegözüň ýanyna ugraýar. Gahrymançylyk, gaýduwsyzlyk görkezen ýetginjege at dakýar.

6. Gorkut ata – pelsepeçi. Onuň wesýetleri halka ruhy lezzet berýär, dogry ýola salýar. Bagşy – ozan hökmünde her boýdaky wakany jemleýär.

Eposda esasy gahrymanlaryň biri-de Salyr Gazandyr. Onuň serkerde hökmünde iş tutuşy hem türkmen häsiýetine mahsusdyr. Salyr Gazan batyr, akyly, pähimli, paýhasly serkerde, belent adamsöýümlü, pespäl adam hökmünde öňe çykýar. Şonuň üçinem ol urug-tire arslany, batyr ýigitleriň serkerdesi hasaplanýar. Ol hiç haçan degmedige degmeýär. Gaçany kowmaýar. Iman diläni öldürmeýär. Bu häsiýet “Görogly” eposynda Göroglynyň obrazyny ýadyňa salýar. Eposda Salyr Gazan we onuň ýigitleri Watanyň, il-halkyň ar-namysy üçin aýaga galýar.

Eserde Salyr Gazanyň ogly Orazyň hakyky perzentlik borjuna, duýgusyny görmek bolýar. Ene-ata, ar-namys Oraz üçin has hem mukaddes. Munuň özi onuň gahrymançylygynyň hem gaýduwsyzlygynyň baş maksadydygyny aňladýar.

Eposda “Salyr Gazanyň öýüniň talanylmagy” boýunda Garaja çopanyň öz hojaýyna wepalylygy, ýagny Salyr Gazanyň malyny bermejek bolup, duşmana gaýtawul berşi, Salyr Gazan duşmanyň üstüne gidende, ony daňyp, galdyryp gitse-de, yzyndan gidişi, “Nahar-çaýyňa seretjek welin senden galjak däl” diýeninde, türkmeniň garadangaýtmaz ýigidi göz önünde janlanýar. Salyr Gazanyň obrazyna onuň özüne göwnüýetijiligi, öz güýjüne buýsanjy görkezilýär. Ol lebzi bilen tanalýar.

“Gorkut ata” eposynda Segregiň obrazy aýratyn üns bererlikdir. Onuň ene-atasyna bolan hormaty ýokary. Ol gadymy ata-babalarymyzyň dessuryna eýerip, ýaşululara, dana gojalara hormat we sarpa goýýar. Eposda beýan edilişi ýaly, ol dogany ukudan turansoň, tanamazlykdan onuň bilen söweşjek bolýar. Ýöne görse, onuň elinde Gorkut atanyň sazy bar. Ine, onsoň Segrek Gorkut atanyň sazynyň hormatyna öz doganyna degmeýär.

Eposda Baýbüreniň ogly Bamsynyň (“Baýbüre ogly Bamsy Beýrek” boýunda) obrazyna hem edepliligiň we adamsöýümlüligiň in oňat sypatlaryny görmek bolýar. Ol edebini saklap bilýän adam, onuň obrazyna edepli hereketler köp.

Eposda öz asylylygy, medeniýeti, akyly, edebi bilen tapawutlanýan adamlaryň biri-de Hantörelidir. Ululara hormat goýmak, aýdylan zady wagtynda ýerine ýetirmek, beren sözünde tapylmak Hantöreliniň esasy häsiýetleridir. Hantörelilik kakasyndan eşidenini hökman ýerine ýetiräýmeli diýip düşüňýär. “Bolmasa meniň üçin namys bolar” diýip aýdýar. Ol pälwansypat, daýaw, güýçli bolsa-da, öwünjeň däl. Hantöreliniň buga (öküz) bilen söweşende hem: “Akyl adamzada berlendir, munuň önünden sowlaýyn, näme hünärim bolsa, arkasyndan görkezeýin” diýip, pähimli hereket etmegi hem düşüneliligiň nyşanydyr.

Eposda Derse hanyň obrazy-da täsirli berlilidir. “Bugaç han Derse han oglunyň boýuna beýan eder” boýunyň başlanyşy perzentsizlik meselesi bilen

baglanyşyklydyr. Baýyndyr han toý edende, perzentsiz bolany üçin Derse han gara öýde oturdylýar we öňüne gara goýnuň ýahnasy goýulýar.

Derse han toýdan öýkeläp gaýdýar we aýalynyň ýanyna gelýär. Ol perzentsizlik barada söz açmazdan ozal, aýalyna hoşamaý sözler bilen ýüzlenýär:

**Bäri gelgin, başym bagty, öýüm tagty,
Öýden çykyp, ýöriýende selbi boýlym,
Topugynda sarmaşanda gara saçlym,
Gurulgy ýaýa meňzär, çatma gaşlym,
Goşa badam sygmaýan dar agyzlym,
Güyz almasyna meňzär al ýaňaklym,
Hatynym, wiregim, tüwlegim...**

Derse hanyň aýalyna ýüzlenip aýdan sözleri örän täsirli. Bu sözler onuň ýanyoldaşyna garaýşyny görkezýär. Derse han soňra Baýyndyr hanyň toýunda bolan wakany gürrüň berýär we bu meselede aýaly bilen geňeşýär.

Derse han aýalynyň maslahaty bilen “Aç görse, doýurýar, ýalaňaja don edýär, borçlyny borjundan gutarýar, uly toý edýär”. Şeýlelikde, bir agzy dogalynyň dilegi bilen onuň ogul perzendi dünýä inýär.

Derse hanyň aýalyna garaýşy, geňeş salmagy, onuň maslahaty bilen bolmagy at-abraýyny, il içindäki hormatyny artdyrýar.

Eposda aýal-gyzlaryň obrazlary-da oňat berlipdir. Eserde aýal-gyzlar perzentlerini janlaryndan hem eziz görýäler, adaglylaryna we ýanyoldaşlaryna örän wepaly. Olaryň hiç biriniň hem göwnünde ikilik ýok. Şunuň bilen birlikde, aýallaryň perzentleri hem olara wepalylyk görkezýär. Aýal-gyzlaryň goragçylary hökmünde olara mydama howandarlyk we hossarlyk gollaryny uzadýar.

Eserde aýal-gyzlaryň batyrlygy, edermenligi beýan edilýär. Olar öz ärlerinden hiç bir derejede kem oturmaýar, at debsäp, ýarag ulanmakda-da edermenlik görkezýär.

Şeýle sypatlar geçmişde türkmen aýal-gyzlarynyň obrazlarynyň nähili bolandygyna şaýatlyk edýär. Dünýä edebiýatynda hem aýal-gyzlaryň obrazy “Gorkut ata” eposyndaky ýaly oňat suratlandyrylmadyr. Gorkut ata ýagşy hem ýaman aýallar hakynda şeýle diýýär: “Öýüne myhman gelende, gelen myhmany hezzetläp, seni ýoksuratmaýan aýal miýesser bolsun...” ýa-da “Ertir bilen elin-ýüzün ýuwman... elini bykynyna diräp: “Şu öý gurasyn. Äre çykalym bäri doýa garnym doýmady, ýüzüm gülmedi, aýagym paşmak, ýüzüm ýaşmak görmedi. Şu bir ölse, men hem başga birine barsam” diýýän aýal duşmasyn, gapyňyzdan barماسyn”.

“Gorkut ata” eposynyň “Salyr Gazanyň öýüniň talanylmagy” boýunda Burla hatynyň obrazynyň üsti bilen aýal edermenliginden, mertliginden, wepalylygyndan, akyl- paýhasyndan, çydamlylygyndan söz açylýar.

Burla hatyn - Salyr Gazanyň aýaly. Ol edermen, gaýratly hem wepaly zenan. Takdyra ten berip oturmaýar. Öz ykbaly üçin hereket edýär. Maşgala namysyny goramagy mukaddes hasaplaýar. Burla hatyn garry enesi, ogly Oraz, 40 kenizi bilen Salyr Gaznanyň duşmany Şökli Melege ýesir düşende, edermenligiň hem wepalylygyň ajaýyp nusgasyny görkezýär. Türkmen zenanynyň ar- namysynyň buýsançly baýdagyny ýokary göterýär.

Eserde adaglysyna, ýanyoldaşyna garaşmak häsiýeti-de oňat beýan edilýär. “Baýbüre beg ogly Bamsy Beýrek” boýunda Bamsy Beýrek Baýbijanyň gyzy Banu Çiçek bilen ýaryşda (atda ok atyşmakda, göreş tutmakda) ýeňip, Banu Çiçege öýlenmekçi bolýar. Bamsy Beýrek ýesir edilip äkidilýär. Şeýlelikde, ol 16 ýyl tussaglykda oturýar. Banu Çiçek hem şonça wagtlap, onuň ýoluna garap oturýar. Şeýle mysaly Tarabozan hanynyň gyzy üçin Hantöreliniň göreşi bilenem baglanyşdyryp bolar. Hanyň gyzy görkli-görmekli, ýaý çekip, ok atmany başaýar. Gyzyň şertine görä, arslan, gara bugra ýaly haýwanlary ýeňip, şerti ýerine ýetirýär we gyzy alyp gaýdýar. Ýolda söweş bolýar. Şonda Seljan hatyn Hantörelä garanda uly edermenlik görkezýär. Ol hakda şeýle diýilýär: “Seljan hatyn duşman üstüne at saldy, öňüne düşen ýagyny basdy, gaçany kowmady, aman diýeni öldürmedi.”

Aýal-gyzlaryň edermenliginiň ýokary çägi “Döwhe goja ogly Däli Domrul” boýunda beýanyny tapýar. Boý hyýaly häsiýetde. Munda Alladan başga-da, Ezraýyl gahryman hökmunde gatnaşdyrylýar. Däli Domrul bir ýigidi üçin Ezraýyldan ar almak isleýär. Emma Hak tagallanyň buýrugy boýunça Ezraýyl Däli Domrulyň janyny almakçy bolýar. Däli Domrul jan soraýar, onuň ene-atasy hem janyny bermek islemeýär. Däli Domrulyň aýaly öz äriň janynyň ýerine öz janyny bermäge razy bolýar. Ýogsa, Däli Domrul ondan jan talap hem etmeýärdi. Ol ärine: “Meniň janym seniň janyňa gurban bolsun” diýip, ölume taýýarlanýar. Emma Allanyň eradasy bilen olaryň hersine 140 ýaş berilýär. Bu ýagdaý maşgala agzybirliginiň, döwletliligiň nyşanydyr, aýal-gyzlaryň mertebesini belende göterýän ýagdaýdyr.

Eposda oguz gelin-gyzlarynyň owadanlygy, belent adamsöýüşlik sypatlary, edep-ekramy, akyl-paýhasy, erkekler bilen deň durup, ata çykyp, eline gylyçdyr naýza alyp, duşman bilen ýüzbe-ýüz durşy taryplanýar. Umuman, Burla hatynyň, Banu Çeçegiň we beýleki gelin-gyzlaryň obrazlarynda mertligiň, gahrymançylygyň, wepalylygyň nusgasyny görkezmek bolýar. Derse hanyň aýaly, Däli Domrulyň aýaly-bularyň ählisi hem nesillerini gowy öwüt-ündewler bilen terbiýeläp bilen zenanlardyr.

“Görogly” eposy we onuň öwrenilişi

Türkmen geçmişde erkin, özbaşdak ýaşamagy arzuw eden halk. Ýurdyny daşary yurt duşmanlaryndan goramaga çalşypdyr. Gündogarşynas

Ýe.E.Bertelsiň nygtaýşy ýaly, az sanly türkmen halky köp sanly feodal döwletleriň garşysyna göreşmeli bolupdyr. Şonuň üçin halk döredijilik eserlerini-de, edebiýatyny-da goranmaga utgaşdyrypdyr. Hekaýatlaryň esasynda köp sanly gahrymançylykly eposlar, dessanlar döräpdir. Halkyň döreden gahrymançylykly eserleriniň biri-de “Görogly” eposydyr. Eposyň esasy maksady halkyň erkin durmuş ugrunda alyp baran göreşini beýan etmekden ybaratdyr. Halk ata Watanyny daşary ýurt basybalyjylardan goramak üçin öz legendar gahrymanyny-Göroglusyny döredipdir.

Görogly hakyndaky rowaýatlar, gürrünler, aýdymlar Merkezi Aziýa, Kawkaza, Ýakyn Gündogara ýaýrapdyr we her bir halkyň öz “Göroglusy” bolupdyr.

Bagşylar, ozanlar, aýdyjylar – olaryň her biri öz ýaşan döwründe bu eposa özüniň ussatlyk aýratynlygy bilen goşant goşupdyr.

Epos özbek, täjik, gazak, azerbaýjan, ermeni, gruzin halklarynyň arasynda has-da meşhurdyr. Ýöne eposyň nusgalarynyň-wariantlarynyň (wersiýalarynyň) arasynda bir umumy ýakynlyk, baglanyşyk bardyr. Ýakynlyk eposyň esasan-da ideýasynda has-da oňat duýulýar.

Dürli halklaryň arasynda dowam edip gelýän “Görogly” eposynyň nusgalarynyň her haýsynyň özüne mahsus bolan aýratynlygy hem bar. Bu aýratynlyk köplenç eseriň gurluşyna, wakalaryň ýaýbaňlanyşyna degişlidir. Her bir eposyň nusgasy halkyň ýaşayyş şerti, döp-dessury bilen baglanyşykda döreýär. Şonuň üçin her bir halkyň döreden “Göroglusy” şol halkyň öz “Göroglusydyr”, şol halkyň özboluşly edebi ýadygärligidir.

Türkmen “Göroglusynyň” ilkinji neşirleri eposyň dörän döwürleri hakynda gürrüň bermäge esas döredýär. Epos mundan birnäçe asyr öň ýüze çykýar. Bagşylar, aýdyjylar asyrlarboýy edebi maglumatlary toplam, türkmen “Göroglusyny” döredipdir. Eposyň esasy türkmen ertekileri, rowaýatlary, aýdymlary düzýär. Halk uzak ýyllaryň dowamynda erkinlik, asuda ýaşayyş ugrunda göreş alyp barypdyr. “Görogly” eposy halkyň birnäçe asyryň dowamynda başdan geçiren wakasyny jemleýär.

Halk döredijiliginiň beýleki birnäçe žanry ýaly, bu eposyň hem asyl nusgasyna gabat gelinmeýär. Halk öz “Göroglusyny” ýat tutup, nesilden-nesle geçirip gelipdir.

Eposyň haçan dörändigi hakynda anyk maglumat tapdyрмаýar. Ýöne welin Göroglynyň hem-de onuň kyrk ýigidiniň hereketini göz önünde tutsak, onda eposdaky käbir wakanyň has irki döwürde, yslam dininden hem ozal dörändigine göz ýetirmek bolýar. Eseriň gahrymanynyň hereketiniň din bilen känbir baglanyşygynyň bolmazlygy, şeraba üns berilmegi munuň aýdyň şaýadydyr.

Eposyň käbir wakasynda bolsa Göroglynyň gylyjyny, ok-ýaýyny Ysphyhandan getirişi hakynda gürrüň gidýär. Gürrüni edilýän döwür XV1-XV11 asyrlarda Eýranda sefewidleriň hökümdarlyk eden döwrüne gabat gelýär.

Ýagny, şonda Şaapbasyň hökümdar bolan döwründe (1588-1628ý.ý.) paýtagt Yspyhan eken. In gowy ýaraglaram Yspyhanda ýasalypdyr. Şeýlelikde, XV1 asyryň ahyrynda, XV11 asyryň birinji ýarymynda eposa käbir wakalar goşulypdyr diýen çaklama-da bar.

Alymlar “Görogly” eposynyň döreýşini öwrenmek bilen eseriň baş gahrymanynyň aňyrsynda anyk taryhy şahsyň ýatandygyny, ol hakda ilki rowaýatlar düzülip, soňra şol rowaýatlar ösdürilip, baýlaşdyrylyp eposyň döredilendigini nygtaýarlar. Alymlar eposyň baş gahrymanynyň hereketinden taryhylygy gözleýarlar. Alym E.M. Meletinskiý “Gahrymançylykly eposyň döreýşi” (“Proishozhdeniye geroičeskogo eposa”-Moskwa, 1963g.) diýen işinde halk döredijiliginiň kyssa eserlerine taryhy taýdan çemeleşme bilen baha bermegiň ýeke- täk ýoldygyny nygtaýar we gahrymançylykly eposy döreden hem onuň ösüşini kepillendiren şertleri anyklamagyň zerurdygyny ýazýar. Şunyň bilen birlikde, ol taryhy reallyklara eposy umumylaşdyrmagyň materialy hökmünde garaýar.

Alymyň pikirine, anyk bir taryhy şahsyň hereketleri rowaýatlaryň döremegine sebäp bolýar. Wagtyň geçmegi bilen şol rowaýatlar çeperleşdirilýär, biri-birine seplesdirilýär hem-de bitewileşdirilýär. Halk rowaýat gahrymanyna milli häsiýeti, özboluşlylygy siňdirýär. Ýigitleriň soňky döwürdäki görkezen batyrlygy-da rowaýat gahrymanynyň adyna berilýär. Şeýlelikde, umumylaşdyrylan epos gahrymany döreýär. “Görogly” eposy-da şeýle usulda döräpdir.

Taryhy we edebi çeşmelerden Göroglyny gözlemekde ep-esli işler edildi. Jelaletdin Rumynyň (1207-1279ý.ý.) döredijiliginde Görogly ýatlanylýar. XV1 asyryň başyndan XV11 asyryň başyna çenli, tas bir asyryň dowamynda günorta Azerbaýjanda, Kiçi Aziýada, Yrakda bolup geçen jelalylar gozgalaňyna degişli materiallarda hem Göroglynyň adyna duş gelinýär. “Görogly” eposynyň sýužeti şol halk-azat edijilik hereketi esasynda emele gelenmiş diýen pikirem orta atylýar. Pikirler esaslandyrylmaga-da çalşylýar. Türk taryhçysy Öwlüýä Çelebiniň (XV111 asyr) “Syýahatlar kitabynda” “Jelaly” ady bilen belli bolan gozgalaňa ýolbaşçylyk edenleriň biriniň-de Göroglydygy nygtalýar.

Alym Halyk Görogly soňky ýyllarda Türkiýäniň arhiwlerinden Jelaly Göroglysyna degişli materiallary toplaýar. Şol materiallarda Göroglynyň, Bezirgeniň, Öweziň, Safaryň (Saparyň), Ýusubyň atlary getirilýär.

Alym B.Garryýew eposyň taryhy kökleriniň jelalylar Göroglysyna direýändigini nygtamak bilen, onuň ilkinji rowaýtlary-da şol döwürde döräpdir diýen netijä gelýär. Alymlar H.Görogly hem B.Mämmetýazow dagy hem şu pikiri goldaýar.

Jelalylar hereketi diňe türkmen Göroglysyna esas bolman, eposyň Kawkaz nusgalarynyň taryhy sýužetiniň ýüze çykmagyna-da esas bolupdyr diýen netijä gelenlerem bar. Soňky ýyllarda tapylan gruzin hem-de rus elipbiýinde neşir edilen gruzin nusgasynda (Çlandze L.G. Gruzinskaýa wersiýa

eposa “Kerogly”, Tbilisi, 1978g.) hem munuň şeýledigini tassyklamaga çalşylýar. Bu nusgada teke, ýomut, jelaly taýpalarynyň Rum welaýatynda ýaşandygy, Göroglynyň atasynyň gözünü Şaapbas patyşanyň oýdurandygy hakyndaky maglumatlara gabat gelinýär.

“Görogly” eposynyň kawkaz, özbek, gazak nusgalarynda Göroglynyň türkmenligi hakynda degerli maglumatlar getirilýär. Özbek “Göroglysynda” Göroglynyň türkmenleriň teke, ýomut taýpalarynda dünýä inendigi nygtalýar.

Eseriň gazak nusgasynda baş gahrymanyň Ürgenç şäherinde, Amyderýa boýlarynda, Hazar deňziniň töwereginde ýaşap geçendigi aýdylýar. Ol şol ýerlerde ýaşapdyr, daşary ýurtdan edilen çozuşlara gaýtawul beripdir.

Balkan dagy, Etrek, Gürgen ýaly ýer-ýurt atlary eposda duş gelýär. “Arapdan ar alyş” şahasynda:

**Ýok meniň zynat-nyşanym,
Balkan degresi mekany.-**

diýlip, Balkan töwerekleri ýatlanylýar.

Eposyň Stawropol türkmenleriniň arasyna ýaýran nusgasynda Gürgen bilen Amyderýanyň ady tutulýar. Göroglynyň atasy Jygaly- beg agtygy Göroglyny, Öwez we Hasan ogullaryny Günorta-Günbatar Türkmenistanda terbiýeläp ýetişdirýär. Hazar geňzi, Weýeňnam ýurdy, Madaw, Maşady-Misserian atlary Türkmenistan bilen baglanyşyklydyr. Türk soltany hökmünde öňe sürilen Hünkäriň ýurdy-da Eýrandyr –diýlip çaklanylýar.

“Görogly” eposy düzülişi taýýndan birnäçe şahadan, dessandan ybarat bolup, halkyň taryhyndan söhbet açýan iri göwrümlü eserdir. Geçen asyrlarda-da, häzirki döwürde-de bu epos özüniň taryhylygy, gahrymançylygy bilen alymlaryň ünsüni özüne çekip gelýär.

Türkmen “Göroglysyny” öwrenmekde ilkinji edilen işleriň biri hem eposyň birnäçe şahasynyň polýak syýahatçysy hem-de Gündogary öwreniji A. Hodzko- Boreýko tarapyndan inlis diline geçirilip, 1842-nji ýylda Londonda çap edilmegidir. Ol özüniň Gündogara syýahaty döwründe bu ajaýyp ýadygärligi ýazyp alýar, derňeýär we düşündirişler bilen üpjün edýär. Munuň özi “Görogly” eposynyň dünýä ýüzüne ýaýramagyndaky ilkinji synanyşyklaryň biridir.

Eposdan bölekler 1842-1843-nji ýyllarda ilkinji gezek fransuz diline hem terjime edilýär. Bu neşir kyssa ýadygärligine aýratyn gyzyklanýan fransuz ýazyjysy Ž. Sand tarapyndan amala aşyrylýar. Ol Göroglyny taryhy şahsyýet hasaplap, ony ýönekeý halky ýürekden söýen, göçüp-gonup ýörenleriň napolýony diýip atlandyrýar.

“Görogly” eposyndan bölekleri soňra fransuz A. Brgole hem terjime edýär. Terjimäniň bu nusgasy S. Renn tarapyndan rus diline geçirilip “Kawkaz” gazetinde çap edilýär.

Eposdan edilen bölekleyin terjimeler soňra eseri düýpli hem ginişleýin öwrenmäge ýol açýar. Alymlar A.N. Samoýlowiç, Ýu.E. Bertels, W. M. Žirmunskiý, H.T. Zarifow, E.M. Meletinskiý eposy öwrenmäge uly goşant goşdular. W.M.Žirmunskiniň we H.T.Zarifowyň “Özbek halk gahrymançylyk eposy” (“Uzbečkiý narodnyý geroiçeskiý epos”- M.1947g.) diýen ylmy işinde Göroglynyň esasan özbek nusgasy derňelse-de, onuň beýleki halklardaky nusgalary hakynda-da käbir pikirler ýöredilýär. Eposyň Merkezi Aziýa nusgalaryny deňeşdirip, awtorlar kyssa hekaýatlarynyň umumy ösüşinde hem ýaýraýşynda ýeke-täk merkeziň, belki-de Türkmenistan bolandygyny çaklaýarlar. Munuň özi “Göroglynyň” özbek nusgasynyň hut türkmen nusgasy esasynda dörendigine hem kämilleşendigine şübhe goýmaýar. Alymlar “Göroglynyň” türkmen nusgasynyň eposyň Orta Aziýa nusgalarynyň döremegine-de täsiriniň ýetendigini tassyklaýar.

“Özbek halk gahrymançylyk eposy” kitabynda Görogly hakynda gyzykly maglumatlar berilýär, dessançylyk däbiniň aýry-aýry häsiýetli taraplary barada-da aýdylýar. XV1 asyrdan başlap türkmen we özbek edebiýatynda epiki žanryň (dessanyň) ep-esli orun tutandygy, olaryň ençemesiniň sýužetiniň esasynda ertekileriň, rowaýatlaryň ýatandygy belleniýär. Şunuň bilen birlikde, olar türkmen gahrymançylyk eposynyň ähli bagşy nusgalaryny ýazyp almagyň, olary hemmetaraplaýyn öwrenmegiň zerurdygyny nygtaýarlar.

Kitapda folkloryň we ýazuwly edebiýatyň biri-birine gatnaşygy, olaryň özara baglanyşygy derňelýär. Bu ylmy işde “Manas”, “Alpamyş”, “Gorkut ata” eposlarynyň döremeginde-de folklor eserleriniň tutýan orny barada-da gymmatly pikirler öňe sürülýär.

W.M.Žirmunskiý “Halk gahrymançylyk eposy” (“Narodnyý geroiçeskiý epos”.M.-L.- 1962g.) diýen işinde-de Orta Aziýa halklarynyň “Görogly”, “Alpamyş” eposlary derňelýär, olaryň bagşylar tarapyndan aýdylyşy barada maglumat berilýär. Awtor bu eposlaryň ideýalarynyň häsiýetli aýratynlygynyň Göroglynyň, Alpamyşyň we beýleki gahrymanlaryň il-güni, Watany goramakda birmeňzeş çykyş edýänliginde aýdyň görünyändigini nygtaýar.

E.M.Meletinskiniň “Gahrymançylykly eposyň döreýşi” (Proishozhdeniye geroiçeskogo eposa”. Moskwa, 1963g.) diýen işinde halk döredijiliginiň kyssa eserine taryhy taýdan çemeleşmegiň zerurdygy nygtalmak bilen, tutuş eposdan taryhy hakykaty gözlemegiň hem nädogrydygy aýdylýar. Taryhy hakykata kyssa eserini umumylaşdyrmagyň çesmesi, olara täsir eden element hökmünde garalýar. Bu pikir “Görogly” eposynyň döreýşi hakyndaky meselede hem şeýledir.

Bir taryhy şahsyýetiň hereketleri rowaýatlaryň döremegine sebäp bolýar. Wagtyň geçmegi bilen şol rowaýatlar çeperleşdirilýär, biri-birine sepleşdirilip, bitewileşdirilýär. Halk şol rowaýatlaryň gahrymanyna milli häsiýetleri, özboluşlylyklary siňdirýär. Ýigitleriň soňky döwürdäki edermenlikleri-de

rowaýatyň baş gahrymanynyň adyna berilýär. Şeýlelikde, umumylaşdyrylan epos gahrymany döreýär. E.M. Meletinskiň bu pikiri “Görogly” eposynyň döreýşine hem degişlidir.

“Görogly” eposy gadymy wagtdan bäri türkmenleriň arasynda mälum bolupdyr. Wenger syýahatçysy A. Wamberi XIX asyryň 2-nji ýarymynda Zakaspide bolanynda, bagşylaryň Göroglydan ýa-da Magtymgulydan aýdýan aýdymlarynyň örän lezzetlidigini belläpdir.

Eposyň bagşy nusgasynyň köp ýaýran ýeri Daşoguzdyr. Alym A. N. Samoýlowiç 1908-nji ýylda şol sebitlere aýlanyp, dessançy bagşylar bilen duşuşýar. Ol Boldumsaz (ozalky Kalinin) etrabynda, Söýeg bagşy bilen gürründeş bolýar. Palta bagşynyň aýtmagyna görä, Söýeg bagşy “Görogly” eposynyň 20 şahasyny bilipdir. Eposyň gahrymanyna dakylan Görogly, Kerogly, Korogly, Rõwşen atlarynyň nämä esaslanyp goýlandygyny alyma gürrüň hem beripdir.

Alym P. Kiçigulowyň “Görogly” halk gahrymançylyk eposydyr” (Aşgabat, 1964ý.) diýen işinde eposy ylmy taýyndan öwrenmegiň taryhy, eseriň türkmen folklorynda tutýan orny, ähmiýeti barada ýazýar. Bu ylmy işde “Görogly” eposynyň bagşylardan ýazylyp alnan käbir nusgasy hem derňelýär. Awtoryň bu ylmy işi soňra gysgaldylan görnüşde “Görogly hakynda söhbet” (Aşgabat, 1978ý.) diýen at bilen neşir edilýär.

“Türkmen halk döredijiligi boýunça oçerk” (Aşgabat, 1967ý.) kitabynda alym B. Ahundowyň “Görogly eposy” diýen ylmy işinde eposyň döreýşi, ideýa-mazmuny, çeperçiligi barada käbir pikirler öňe sürülýär. Awtor eposyň ähli nusgasyny öwrenmegiň zerurdygyny nygtaýar.

Alym B. Garryýew “Görogly” eposy, onuň nusgalary hakynda düýpli ylmy-barlag işini alyp bardy. Ol köp ýyllyk ylmy gözlegler esasynda “Görogly” eposyny, onuň dürli nusgalara öwrülişini, milliligini, täsirliligini, taryhy esaslaryny öwrendi. Şonuň esasynda-da “Türki dilli halklarda Görogly hakyndaky epiki hekaýatlar” (“Epiçeskiýe skazaniýa o Kýor-ogly u týurkoýazyçnyh narodow,” Moskwa, 1968g.) monografiýasyny ýazdy. Monografiýada Gündogar ýurtlarynyň halklary tarapyndan Görogly bilen baglanyşykly döredilen köp sanly nusgalar deňeşdirilýär we eseriň azerbaýjan, ermeni, özbek, gruzin, türk, türkmen, täjik, gazak, tatar nusgalary hakynda ilkinji gezek doly maglumat berilýär.. Alymyň bu monografiýasy eposyň milli nusgalaryny öwrenmekde bitirilen düýpli işleriň biri bolup hyzmat edýär..

B. Garryýew ömrüniň soňky döwri “Görogly” eposyny rus diline terjime etmäge bagyşlady. Ol Pälwan bagşynyň aýdan çowdur nusgasynyň aýdylyş stilini düşündirişi bilen rus diline terjime etdi. Ýe. A. Poseluýewskiniň gatnaşmagynda B. Garryýewiň rus diline eden terjimesi türkmençesi bilen birlikde “Gýor-ogly”: turkmenskiý geroiçeskiý epos” diýen at bilen 1983-nji ýylda Moskwada neşir edilýär. Alymyň bu işi “Göroglyny” öwreniş ylmynda uly ähmiýete eýedir.

Alym S.Garryýewiň “Türkmen eposy, dessanlary we Gündogar halklarynyň döredijiligi” (Aşgabat, 1982ý.) kitabynda türkmenleriň epiki döredijiliginiň (“Görogly” eposynyň, dessanlarynyň) žanr özboluşlylygy, olaryň görnüşleri ýüze çykarylýar. ”Görogly” eposynyň gahrymançylykly rowaýatlara esaslanyp döredilendigi barada aýdylýar. Bu kitapda türkmenleriň epiki döredijiliginiň Gündogar halklarynyň epiki eserleri bilen özara baglanyşygy derňelýär.

Alym M.Kösäýewiň “Edebiýat barada söhbet” (Aşgabat,1972ý.) kitabynda dessan bilen eposyň döreýşi hakynda gyzykly maglumatlary getirýär. Türkmen folklorynyň, şol sanda “Görogly” eposyny öwrenmegiň ähmiýetini belleýär.

Alym H. Göroglynyň “Türkmen edebiýaty” (‘Turkmenskaýa literatura: geroiçeskiý epos “Gýor-ogly”, M., 1972g.) ylmy işinde “Görogly” eposynyň döreýşi, ideýa-mazmuny, onuň beýleki milli nusgalara gatnaşygy hakynda aýdylýar. Rus dilinde ýazylan bu işiň türkmen eposy bilen köp halklaryň tanyşmagyndaky ähmiýeti uludyr.

Awtor ylmy işinde türk taryhçysy Ö. Çelebiniň (1611-1682ý.ý.) “Syýahatlar kitabyna” salgylanyp, sazanda hem şahyr Göroglynyň ötüp geçendigini ýazmak bilen gyzykly maglumatlary getirýär.

H.Görogly“Oguz gahrymançylyk eposy” (“Oguzskiý geroiçeskiý epos”, M., 1976 g.) işinde oguz hekaýatlarynyň ýazgylarynyň XIV asyrdan başlanýandygyny bellemek bilen, Göroglynyň Maşady-Misserianda ýaşandygyny, onuň şol ýerde mazarynyň hem bardygyny nygtaýar.

“Görogly” eposy hakynda türkmen alymlary tarapyndan ýerine ýetirilen işleriň biri-de alym B. Weliýewiň “Görogly” eposynyň Stawropol nusgasy”(1973ý.) ylmy kitabydyr. Bu ylmy işde eposyň Stawropol türkmenlerindäki nusgasy derňelýär, onuň beýleki nusgalardan tapawutly aýratynlygy barada gymmatly maglumatlar berilýär.

“Görogly” eposynyň döreýiş taryhy barada yzygiderli ylmy iş alyp baranlaryň biri-de alym B.Mämmetýazowdyr. Ol “Görogly” eposy we onuň häzirki zaman ýagdaýy”(Aşgabat,1979ý.), “Görogly” eposynyň döreýşi hakynda” (Aşgabat,1982ý.) ylmy kitaplarynda eposyň öwreniliş taryhy, bu meselede alymlaryň dürli pikirleri öňe sürýändigini, eseriň döremeginde folkloryň täsiri,olaryň umumylygy hem aýratynlygy barada ylmy pikirler ýöredilýär.

Göroglynyň şahsyýeti Ugurjygyň ady bilen hem baglanyşdyrylýar. Mälim bolşy ýaly, Ugurjyk taýpasy Maňgýslagyň üsti bilen Balkan daglaryna aralaşýar. Ugurjyk ilaty V11-V111 asyrlaryň çatrygynda Balkan daglarynyň golaýynda ýaşaýar. Uzboýuň Hazara guýýan ýerinde Ugurjaly (Ogurjaly) diýen ýer häzirem bar.

Ugurjygyň batyrlıgy, gaýduwsyzlygy hakyndaky wakalar Göroglynyň adyna berlendir diýen maglumatlaram az däl. XV111 asyr şahyry Şeýdaýy Ugurjyga bagyşlap ýazan goşgusynda şeýle diýýär:

**Körhan ogly Ugurjyk alp,
Gyrdy türk ilin at salyp,
Görogly oňa at galyp,
Paç alyp geçdi sag-soly.**

Şeýdaýynyň goşgysyndaky Körhan ogly Ugurjyk alp baradaky maglumaty Abulgazy Bahadurhanyň “Şejerei terakime” eserinde-de gabat gelýär. Alym M.Kösäýew Ugurjygyň hereketleriniň köpüsiniň eposdaky Göroglynyň hereketlerini ýatlatýandygyny belleýär. Alym A.Bekmyradowyň pikiriçe, eposyň baş gahrymany ilki başda Ugurjyk ýa-da Ogurjyk diýlip atlandyrylypdyr. Soňra oňa Şeýdaýynyň ýazyşy ýaly, Körogly ady berlipdir.

A.Bekmyradowyň “Göroglynyň yzlary”(Aşgabat,1988ý.) ylmy işinde eposyň baş gahrymany Göroglynyň taryhyň gatlarynda galdyran yzlary derňelýär.Taryhdan Göroglyny gözlemek soňky döwürde ýüze çykan mesele däl. Bu babatda köp sanly ylmy işler ýazylyp, ylmy dolanyşyga-da girizildi.

A.Bekmyradow alym B. Garryýewiň eposyň taryhy kökleriniň jelalylar gozgalaňyna direýändigini baradaky pikirini goldamak bilen, eposyň taryhy köklerini öwrenmekde säwliklere ýol berlendigini-de ýazýar.Awtoryň pikiriçe, eposyň belli bir nusgasyna üns berlip, onuň milli nusgalary tutuşlygyna jikme-jik öwrenilmedi. Eposa belli bir döwrüň önümi hökmünde garaldy. Awtor eposyň ýüze çykyşyny hem-de ösüşini döwürlere görä yzarlamalydygyny nygtaýar.

Bu ylmy kitapda türkmen gahrymançylyk eposynyň gözbaşynda oguznama hekaýatlarynyň durandygy barada A.N. Samoýlowiçiň, Ýe.E. Bertelsiň aýdan pikirleri öňe sürülme bilen, çeperleşdirilen taryhy hakykatyň esaslaryny şol döwürlerden alyp gaýtmalydygy-da bellenilýär.

Türkmen alymlary “Görogly” eposynyň döreýiş taryhyny öwrenmek bilen bir hatarda, eserde ulanylan çeperçilik serişdeleri, obrazlaryň ösüş, kämilleýiş etaplaryny, hyýaly güýçleriň hem elementleriň (Baýmyradow A. “Epiki obrazda ewolüsiýa. “Görogly” eposyndaky Öweziň obrazynyň mysalynda,” Aşgabat,1980ý.), (Durdyýewa A.“Görogly”eposynda fantastika”. Aşgabat, 1981ý.) täsirini hem derňediler.

“Görogly” halklar arasynda giň ýaýran eser. Onuň 44 şahasynyň bolandygy çaklanylýar. Türkmenistanyň Milli golýazmalar institutynda bagşylardan ýazylyp alnan şahalaryň sany XX asyryň 50-nji ýyllarynda 20-ä ýetipdi. Häzirki wagtda eposa degişli 200 çap listi töweregi material bar. Golýazmalar institutyndaky nusgalar bagşylardan, gepe çeper adamlardan, dessançylardan ýazylyp alnypdyr. Ýöne welin materiallardaky wakalar meňzeş däl. Göroglynyň ady-da käbirinde “Görogly” diýilip alnan bolsa, başga bir materialda “Kerogly”, “Körogly”, “Görogly sultan”, “Görogly beg”, “Röwşenweli” diýen atlar bilen berilýär.

Eposyň dürli atlardaky milli nusgalary eseriň ýaýran ýerlerindäki halklaryň özara gatnaşygyndan, halk döredijiliginiň özara täsirinden, halklaryň gelip-çykyş taryhy boýunça ýakynlygyndan habar berýär. Şeýlelikde, bu epos türki hem Gündogar halklarynyň kökünü bir köke baglaýan ýadygärlige öwrüldi.

“Görogly” eposy irki döwürlerden neşir edilip hem başlandy. Epos ilkinji gezek 1902-nji ýylda Kazanda (“Hekaýaty – “Görogly soltan”), soňra 1915-nji ýylda Daşkentde (“Kyssaýy – “Görogly soltan”) arap harpynda neşir edilýär.

“Görogly” eposyny türkmen dilinde neşir etmek ilkinji gezek XX asyryň 40-njy ýyllarynyň başynda ýola goýuldy. 1937-nji ýylda folklorçy Ata Çepow Görogly etrabyndan (ozalky Tagta) Pälwan bagşydan eposyň 12 şahasyny ýazyp alýar. Ata Gowşudow 12 şahanyň ýanyna ýene bir sany şaha goşup, “Görogly” eposyny 1941-nji ýylda çapa taýýarlady we şol ýyl hem eser neşir edildi. Eposy neşire taýýarlaýjy halk çeperçiliginiň aýratynlygyny saklamak üçin çalyşdy.

Ata Gowşudow “Görogly” eposynyň ilkinji neşirine ýazan sözbaşysynda eseriň türkmen halkynyň arasyndaky meşhurlygyny, çapa taýýarlanyşyny beýan edýär. Bu neşir şowly bolup çykýar. Ol häzirki günlerde hem eposyň öwrenilmeginde esasy çeşme bolup durýar.

“Görogly” eposy ikinji gezek 1958-nji ýylda neşir edilýär. Bu neşir 1941-nji ýylda çap edilen epos esasynda taýýarlanylýar. Ondan başga-da Stawropol, Çärjew (häzirki Türkmenabat), Daşoguz, Krasnowodsk (häzirki Türkmenbaşy), Leningrad (häzirki Sankt-Peterburg, fotokopiýa) nusgalaryndan, Daşkent, Ufa, Kazan daş- basmalaryndan peýdalanylýar.

Eposyň bu neşiri 14 şahadan ybarat. Oňa täze “Serwijan”, “Gulaýym we “Ärhasan” şahalary girizildi. Alym N. Aşyrow eposyň 1958-nji ýyldaky neşirine ýazan sözbaşysynda eseri deňeşdirip öwrenmegiň ähmiýetini aýratyn nygtady.

“Göroglynyň” 1990-njy ýyldaky neşirinde eposyň şahalarynyň sany 20-ä ýetirildi. Bu neşire “Öwez we gyrat”, “Ärhasan hem Tellihan”, “Öweziň ogly Nuraly”, “Görogly beg bilen Dawut Serdar” ýaly täze şahalar goşuldy. Daşoguz, Lebap, Tagtabazar sebitlerindäki, Stawropol türkmenleriniň bagşylaryndan ýazylyp alnan “Görogly hem Baly beg”, “Tebli batyr” ýaly täze şahalar hem girizildi.

Ýurt Garaşsyz bolansoň, “Görogly” eposynyň öwrenilişine täzeçe çemeleşilýär. Eposyň täze tapylan şahalary ýurdumyzyň edebi neşirlerinde çap edilýär. Folklorçy Ata Rahmanow eposyň şahalaryndan köp sanly çowdur nusgasyny (“Göroglyny halas ededir”, “Görogly 40 münleri ýeñedir”, “Ärogly”, “Ganogly” we ş.m.) toplady.

Türkmen alymlary türk alymlary bilen bilelikde, “Görogly” eposy barada uly ylmy işi neşir etdiler. Türkiýede “Göroglynyň” 8 tomy (Ankara, 2000ý.) çykdy. Täze we köne elipbiýide türkmen hem türk dillerindäki eposyň esasy eseriň 1941-nji ýyldaky neşiri tutýar.

“Görogly” eposynyň köp nusgalylygy, onuň täzeçe öwrenilip başlanmagy, ýurduň çäklerinde täze tapylan şahalar hem birleşdirilip, alymlaryň güýji bilen 25 şahany birleşdirýän ýeke-täk ýygyny neşir etmäge mümkinçilik döredýär.

“Görogly” eposynda gahrymançylyk, il-güne söýgi meselesi

Adamzat taryhynda ýatdan çykmaýan söweşler Watanyň ady bilen baglanyşyklydyr. Watansöýüji türkmen halkynyň gözi geçmişde asyrlarboýy talaňçylykdan açylmady. Halk Watany, il-gününi gorady, jan alyp, jan berdi.

Geçmişde zehinli adamlar tarapyndan gahrymançylykly edebi ýadygärlikler, ajaýyp eposlar döredilipdir. “Görogly-da” şol ajaýyp eposlaryň biri. “Görogly” eposy harby-gahrymançylykly eser. Halkyň taryhy gahrymançylygy, watansöýüjiligi “Görogly” eposynyň üsti bilen beýan edilýär.

Eposda watansöýüjilik esasy mesele hökmünde öňe sürülýär. Eserdäki öňe sürülýän beýleki meseleleriň hemmesi watansöýüjilige tabyndyr. Sebäbi türkmen halky il-gününi, Watany jany-teni bilen söýýän halk. “Ilim-günüm bolmasa, aýym-günüm dogmasyn” nakyly hem watansöýüjilik bilen baglanyşykly.

Türkmen halkynyň başynda ep-esli wagt watançy Jygalybeg, soňra Göroglynyň kakasy Adybeg bolýar. Adybeg halka baş edilip saýlanylanda: “Adamlar, men size bil baglaýaryn. Siz bolmasaňyz, meniň barjak ýerim ýok, aljak galam ýok. Adamy galdyrjagam ildir, güldürjegem ildir” diýýär. Şeýdibem, halkyň önünde kasam edýär.

Jygalybeg bilen Adybeg il gadyryny bilýän adamlar bolupdyr. Halk bilen bir howadan dem alypdyr. Jygalybeg zalym Hünkäriň ýurdunda bolanynda, Hünkäriň: “Nä, hany sen, maňa paç bermekden boýun towlaýan halkyň serdarydyň-la?” diýen sözlerine Jygalybeg: “Tagsyr, paç berse-de, bermese-de, ol halkyň öz işi. Biziň halkymyzyň içinde şa-da bir, geda-da bir. Ol meniň işim däl, halkyň işi” diýip, pert jogap berýär hem-de özüniň halk ýörelgesi bilen barýandygyny duýdurýar.

Jygalybegiň watansöýüjiligine degişli ýene-de bir mysala ýüzlenip görelin. Duşmanlar türkmen halkynyň azlygyny, onuň bir “bölejik” halkyň soltanydygyny Jygalybege gyjالات berip: “Bir bölek garakçynyň soltany” diýip aýdanlarynda, ol: “Ýok, tagsyr, beýle diýmek hata bolar, Dogrusyny aýtmagyň aýby ýok. Garakçy diýeniň köp bolsa baş ýüz, üç ýüz bolar. Emma türkmenler otuz müňdenem, kyrk müňdenem kän” diýýär. Yzynda ähli türkmenleriň durandygyny aýdýar.

Adybeg aradan çykyp, Jygalybeg bolsa zalym duşman Hünkäriň ýurdunda bolýar. Çandybilli- türkmen ili serkerdesiz galýar.

Göroglynyň dünýä inmegi bilen halkyň dilegi gowuşýar. Halk oňa il bolup at goýýar. Ol Jygalybegiň golunda terbiýelenilýär. Göroglyny watançy edip ýetişdirmek, duşmandan ar almak Jygalybegiň iň belent arzuwy:

**Şat bol il-halkyň göreňde,
Sözün al geňeş berende,
Bir garyp aglap duranda,
Ýanynda gülüji bolma.-**

diýip, Göroglyny watançylyk ruhunda terbiýeleýär. Bu wesýetler mertlige, adamsöýüşlik häsiýetlerine çagyryýar. Her hili ýagdaýlarda-da, Watany terk etmezlik (“Ýalňyz balam, algyn pendim, Ýurduň terk ediji bolma”), namartlaryň minnetin çekmezlik, öz güýjüne daýanmak (“Özüňden gaýry namardyň, Minnetin çekiji bolma”), halka ýakyn durmak, ýaşulularyň geňeşin almak (“Il-halkyň bir iş tutsa, Sen ondan galyjy bolma”) ýaly pentler Görogla şöhrat getirýär. Görogly iň soňky demine çenli duşmanlar bilen ýüzbe-ýüz durup söweşýär, atasynyň beren pendini berjaý edýär.

Hünkär hiç bir esassyz jellatlaryna Jygalybegiň gözünü oýdurtýdyrýar. Onuň ogly Möminiň-de başyna ýetýär. Jygalybeg “Köne duşman dost bolmaz” diýen pähime eýerip, Üçgümmez dagyna ýüzlenende, olaryň yzyndan Hünkäriň leşgerleri kowýar. Jygalybeg 10-11 ýaşly Röwsene, ýagny Görogla şunuň ýaly ýagdaýda özüni nähili alyp barmalydygyny öwredýär. Onuň Görogla beren wesýetlerinde Jygalybegiň ýanbermez seýisçiligi beýan edilýär.

Jygalybeg agtygy Görogla Gyraty ösdürüp ýetişdirmegi-de öwredýär. Ýaraglanmagyň maslahatyny berýär. Görogly at-ýaragy bilen atasynyň önünde peýda bolýar. Şonda Jygalybeg oňa guwanyp:”Aý, oglum, men seni adam etjek bolup, daglarda gezdim, derelerde gezdim, maňlaýym ýaryldy, gözüm oýuldy. Ahry seni kemala getirdim, ile goşdum. Indi şu at, şu ýaraglaryň bilen öz alajyňy görmeseň, özüň günäkär...Çardagly Çandybil diýen ýurdunda seniň 40 müň öýli tekeli-türkmen il-ulusyň bardyr. Hünkär zalym bizi il-günden aýryp, başymyza muşakgatlar ýagdyrdy. Türkmen il-ulusam serdarsyz, baştutansyz galdy. Oglum, indi biz Şandybile gideli, öz ýurdumyza baraly, il-ulusyna baş bol, oglum!”diýip, tüýs ýürekden watançylyk sözlerini aýdýar.

Görnüşini ýaly, Jygalybeg ata-babalarymyzyň watançylyk däbini ýokary tutýar. Ogly Adybeg, agtygy Görogly hem onuň däbini dowam etdirýär.

Görogly nalkyna, kyrk ýigidine baş bolup, gazaply söweşlerde ýeňiş gazanýar. Göroglynyň söweşlerde ýeňiş gazanmagynyň sebäpleri şu aşakdakylardan ybarat:

Birijiden, Göroglynyň öz güýjüne ynanmagy.

Ikinjiden, mydama ruhuny belent tutmagy.

Üçünjiden, halka sala salmagy, halk güýjüne daýanmagy.

Ol güýçli duşmandan-da gorkup, sussupeslik etmeýär, gaýtam olara gözi düşende, özünde ägirt uly güýç peýda bolýar.

Eposyň başyndan tä ahyryna çenli osmanly soltan Hüňkärden, Arabystan hany Reýhan Arapdan, Arzyrum şasy Hasandan, Weýeňňäm begi Ýusupdan, Gürjüstan şasy Lekeden ar almak üçin söweşýär.

Eposda halkyň haýsy gahrymana ýakyn durýandygyny ilkibaşdan aňmak kyn däl. Göroglynyň gahrymançylygy halk tarapyndan oýlanylyp tapylan zat hem däl, tersine taryhy wakalar esasynda ýüze çykan gahrymançylykdyr.

Şu ýerde ýene bir zady bellemeli. “Gorkut ata” eposynda bolşy ýaly, “Görogly” eposynda hem baş gahryman duşmandan ar almak üçin ýeke özi çykýar. Ýeňişem gazanýar. Çünki, halk köpçiligi öz gahrymanynyň mertligini, batyrlygyny, ugurtapyjylygyny görkezmek isleýär.

Watanyňy, il-günüňi goramak, social deňsizlige garşy göreşmek üçin, halk özüniň legendar gahrymanyny - Göroglysyny döredipdir. Görogly ýaly merdana ýigidiň döremegi-de tebigydyr, çünki taryhy wakalar ajaýyp gahrymanlary döretmegi, ýüze çykarmagy salgy berýär.

Halkyň döreden Göroglysy duşmana garşy uzak ýyllaryň dowamynda göreş alyp baran, ul-gününi goran ýigitleriň asyly häsiýetlerini özüde jemläň gahrymandyr. Gündogarşynas Ýe. E. Bertelsiň aýdyşy ýaly, türkmen halky özüni talap gul etmek islän ähli şalaryň, hanlaryň, begleriň hem beýleki duşmanlaryň garşysyna söweş alyp barýar.

Görogly Watan, il-gün üçin “Han Öweziniň” hem-de ýigitleriniň önünde: “Ýa almaly, ýa ölmeli” diýen (“Kyrk münler” şahasy) iki sany şerti goýýar:

**Çandybiliň ýüwrük atyn münenler,
Il-halk üçin başyn ýola goýanlar,
Deň bölüp, Göroglynyň nanyn iýenler,
Ýa alalyň, ýa öleliň ýigitler.**

Şeýdibem, Görogly söweşde ýigitlerine mertligiň, gahrymançylygyň nusgasyny görkezýär.

Görogly halk arasynda aýdylýan rowaýatlara görä, “Ner dek güýçli, şir dek ýürekli, gaplaň dek çalasyň, aýy dek asylyşly, gurt kimin ýoluýy, ýekegapan dek topulyşly, kopek kimin çydamly, tilki kimin hilegär, durna dek görüşli bolupdyr.

Görogly garraýar, dyzynyň kuwwaty gidip, bili бүкүlýär. Emma şonda-da duşmana nazar salanda, Watany, halky, il parahatçylygy ýadyna düşüp, onuň güýjüne güýç, kuwwatyna kuwwat goşulýar. Eposyň “Göroglynyň ölümi” şahasynda şeýle setirler bar: “Töweregine garap görse, Hüňkäriň ýygyny golaý gelen ekeni. Görogly düýrme gylyjyny syryp, bar güýjüni ýygnap, nagra çekip, gowagyň ýanyna gelenleriň üstüne ýaraly gaplaň ýaly topuldy. Hüňkäriň nökerleri zähresi ýarylan ýaly bolup, arkan serpilip gaçdylar. Duşman telim

gezek yzyna serpilip, telim gezek çozdy. Gowagyň töweregi maslykdan minara galdy”.

“Görogly” eposynda söweş meselesine aýratyn üňs berilýär. Munuňam sebäbi halkyň içki hem daşky duşmanlar tarapyndan ezilip gelinmegidir. Halk agyr şertleri başdan geçirýär.

Halk içinden dörän edermen adamlar zulmuň garşysyna aýaga galýar. Söz ussahanasynda isläp, şeýle gahrymanlary “Görogly” ýaly kyssa eserlerinde görkezýär.

Türkmen öz taryhynda goňşy halklar bilen dostlukda, agzybirlikde ýaşan halk. Eposda dürli milletleriň wekilleriniň agzybirliğini, dostlugyny gazanmak bilen hem ýurduň jebisligini, watansöýüjilik duýgusyny pugtalandyrmak göz önünde tutulýar. Öýlenýän ýigitleriň gelinleriniň dürli milletden, dürli welaýatdan bolup, maşgala bitewiliginiň üpjün edilmegi munuň aýdyň şaýadydyr.

Eposdan mälim bolşuna görä, Görogly Jahan şanyň gyzy Agaýunusa, Handan batyr Agaýunusyň kenizi Gülşirine, Öwez gruzin gyzy Gülrüha, Ärhasan Arzylum ýurdunyň gyzy Gülaýyma, Keremjan Rum welaýatynyň gyzy Harmandälä öýlenýär. Göroglynyň özi dürli milletden bolan adamlar bilen dostlaşýar, dogan okaşýar.

Milletler arasyndaky doganlyk-dostluk Görogluda ynsanperwerlik häsiýetini, Watan duýgusyny ösdürýär. Munuň özi “Görogly” eposynyň esasy aýratynlyklarynyň biridir.

Göroglynyň alyp baran söweşleri yurt parahatçylygyny üpjün etmek, duşmandan gorap saklamakdyr. Ol hiç wagt özge ýurduň ýerini basyp almagy, bakna etmegi maksat edinmeýär. Göroglynyň esasy maksady erkinligi, yurt garaşsyzlygyny gazanmak. Onuň bu arzuwy XX asyryň 90-njy ýyllarynyň başynda hasyl boldy.

“Görogly” eposynda obrazlar ulgamy

“Görogly” eposynda özleriniň gylyk-häsiýetleri, adamkärçilik sypatlary boýunça biri-birinden tapawutlanýan çeper obrazlaryň giden ulgamy bar. Su temada erkek adamlardan bolan gahrymanlaryň obrazlaryny häsiýetlendirmek maksat edinilýär.

“Görogly” eposynda hereket edýän Jygalybeg öz häsiýeti, berýän asylyly maksatlary boýunça tejribeli türkmen ýaşulusynyň obrazyny ýadyňa salýar. Ol pähimli, paýhasly, salykatly adamlaryň häsiýetlerini özünde jemleýär.

Jygalybegiň özi eposyň diňe başynda gelýär, emma onuň roly eseriň hemme ýerinde duýulýar. Göroglynyň her bir hereketinde atasy Jygalybegiň

obrazy görünýär. Şonuň üçin hem eposyň ähli şahalaryna-da Jygalybeg gatnaşýan ýaly, asylly maslahatlaryny berýän ýaly duýulýar.

Jygalybeg Çandybil ýurdunyň häkimi. Ol Genjim, Mömin, Adybeg ogullaryny ösdürip ýetişdirýär. Ýaşy birçene baransoň, ol: “Meniň ogullarymyň içinde iň bir kemallysy şu-Adybegim. Gel, indi şuny öz ornumda goýaýyn”-diýip, Adybegi ýurda soltan edýär.

Hüňkär tarapyndan Jygalybegiň gözüniň oýulmagy, ortanjy ogly Möminiň öldürilmegi bu ýaşulyny birbada aljyraňňy ýagdaýa salýar. Jygalybeg agyr ýagdaýdan gutulmagyň ýeke-täk ýoly hökmünde ýaşajyk Rõwşeni terbiýelemegiň ýollaryny agtarýar. “Indi başga alaç galmady, şu Rõwşen oglumy ölmänkäm bir adam edip bilsem, maňa şol bolýar” diýip, ýaşajyk Göroglynyň sussuny pese düşürmezlige, ony watançy edip ýetişdirmeklige üns berýär.

Jygalybeg ýaşajyk Görogla ok-ýaý ýasap berýär, at münmegi, at çapmagy, dost-duşmanyň kimdigini öwredýär. Jygalybeg atşynas, seýisçi. Görogla at ösdürip ýetişdirmegiň ýollaryny salgy berýär. Haçan-da, Göroglynyň taýy gaçyp gidende: “Sabyr et, taý hiç ýana gitmez”-diýip öwüt berýär.

Eposyň başyndan halk öz gahrymanynyň gelip çykyşyny, onuň maşgala durmuşyny, alnyp barlan terbiýeçilik işini gysgajyk beýan edýär. Deň-duşlary bilen oýnan wagtynda, Göroglynyň çydamlylygy, gorkmazlygy hakynda gürrüň berilýär.

Görogly agyr şertlerde, kyn ýagdaýlarda bişişýär, ösüp kemala gelýär. Jygalybegiň aladasy netijesinde halkyň wepaly ogly bolup ýetişýär.

Candybil halky Göroglyny ýakyn hossary hökmünde duşmana garşy göreşmekde özlere serkerde edip saýlaýar. Halk bilen Göroglynyň arasynda ysnyşykly baglanysyk başlanýar. Göroglynyň obrazynda iň gowy häsiýetler jemlenýär. Ol serkerdelige saýlanylan soň ýanyna berlen kyrk atlysy bilen ýurt erkinligi, asudalygy, azatlygy ugrunda göreş alyp barýar. Keseki ýurduň üstüne sürünmeýär, öz ýurdyny gorýar.

Göroglynyň ilkinji söweşi özüni kemala getiren garry atasynyň aryny almak üçin Hüňkäriň garşysyna gönükdirilýär. Bu söweş Göroglynyň duşman garşysyna ilkinji çykyşydy. Şonuň üçin hem onuň görkezen gaýduwsyzlygy, uruş tilsimini ulanyşy, harby hünäri-bu saparky hereketinde aýdyň görünmeýär. Hüňkäre garşy göreş duşmanyň aw awlap ýören ogluny öldürmek we onuň ýanyndaky nökerlerini talamak bilen çäklenýär.

Görogly Reýhan Arapdan ar alýan ýerinde (“Ar alyş” şahasy) ikinji gezek uly synagdan geçýär. Bu synag birinji synaga garanda, Göroglynyň mertlik, edermenlik we ugurtapyjylyk häsiýetini oňat görkezip bilýändigini bilen tapawutlanýar.

Görogly Reýhan Arabyň üstüne ýöriş etmek bilen, ony öldürmegi maksat edinmeýär. Ol her kime öz eden etmişine görä gaýtawul bermek ýörelgesinden

ugur alýar. Ýeňňesiniň ýerine Reýhan Arabyň gyzy Bibijany alyp gaýtmak bilen çäklenmeginiň düýp sebäbi-de şundadyr.

Göroglyny çaknyşykda synap görmedik Reýhan Arap ony kowup tutmakçy bolýar we ele salmak üçin her hili mekirlige ýüz urýar. Emma Gögogly ätiýajy elden bermeýär. mümkin boldugyça, gan dökmezlik üçin duşmanyň gepine görä gep gaýtaryp, “Hile hem bir batyrlykdyr ýerinde” diýen paýhas esasynda hereket edýär. Atasy Jygalybegiň öwreden akyl-paýhasyny iş ýüzünde peýdalanýar.

“Duşman erjeldir, ol özünden ökde görmese ylalaşmaz” diýen many eposyň “Ar alyş” şahasynyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Reýhan Arap hem aňsatlyk bilen Görogludan el üzmeýär. Halkyň öz gahrymanyny erjel edip görkezmeginiň, ony her hili adalatsyzlyga, kemsidilmä garşy barlyşyksyz adam edip ýetişdirmeginiň düýp sebäbi hem şundadyr.

Görogly duşmanyna “Sary ýaýyň oky” bilen jogap bermegi saýlap alýar. Reýhan Arabyň kellesini pytratmak üçin çenelen ok Bibijanyň hatyrasy üçin onuň süýnüp gelyän atyna degýär. Reýhan Arap bäsdeşini ökde görüp, pälinden gaýdýar.

Göroglynyň gahrymançylykly hereketi Beýik Watançylyk urşunda türkmen ýigitlerine täsir etdi. Uruş döwründe mert gahrymanlar döredi. Mertlerçe wepat bolan Annagylyç Ataýewiň ýanyndan Görogludan:

**Goç ýigit meýdana girse,
Bäşin ýykyp onun gözlär.-**

diýen setirleri tapylýar.

Görogly il-gününi, ýurduny goraýar. Duşmana garşy her hili howply ýagdaýdan çykalga tapýar. Ol harby tälimden baş çykarýar we söweşde “it urşy”(“al salma”) ýaly uruş tilsimatyny ulanyp ýeňiş gazanýar. Watançylyk, gahrymançylyk Göroglynyň baş häsiýeti bolup, eseriň ahyryna çenli beýanyny tapýar.

Görogly ruhubelentligiň ýokary nusgasyny görkezýär. Ol her hili kyn pursatda-da, (Öweziň öýkeläp gitmegi, Gyratyň ogurlanmagy, ýurda duşmanyň uly topary (“Kyrk müňler”) çozanda, Öwez Hüňkäre ýesir düşende we ş.m.) aljyramaýar-da, “Melul muhannes işidir” diýip, özüne göwünlik berýär. Täsirli sözler tapyp diňe özüniň däl, kyrk ýigidiniň hem ruhuny galdyrýar.

Görogly halk adamcy. Ol her bir meseläni halk bilen, galyberse-de Agaýunus, 40 ýigidi bilen maslahatlaşyp çözüýär. Halkyň aladasyny edýär.

Görogluda türkmeniň pespällik, göwnükiçilik, sadalyk, sabyr-kanagatlyk, rehimdarlyk ýaly asyl häsiýetleri jemlenýär. Gujur-gaýratyň eýesi bolsa-da, ynsanperwerligi elden bermeýär. Mert bolup aman soranyň günäsini geçýär. Utulanyny bilse, Göroglynyň özi duşmandan aman soramagy kiçilik bilmeýär:

**Armanlyja Görogludyr
Arap gardaş aman-aman—**

diýýär.

Umuman, Göroglynyň obrazynda dürli öwüşginlilik bar. Myhmansöýerlik, atşynaslyk, şahandazlyk, mylaýymlyk, gelin-gyzlara hormat, ulyny sylamak, kiçini söýmek, aýdym-saza ezberlik onuň häsiýetini bezeýär.

Eposda Göroglynyň obrazy onuň kyrk ýigidiniň hereketi bilen aýrylmaz baglanyşykda berilýär. Şonuň üçin eposyň gahrymanlary häsiýetlendirilende, kyrklaryň hereketleri, olaryň obrazlary barada gürrüň etmezlik mümkin däl. Kyrklar barada gürrüň etmek, bir tarapdan, olaryň eposda tutýan ornuny, özboluşly häsiýetini ýüze çykarmaga kömek etse, ikinji tarapdan, eseriň baş gahrymany Göroglynyň obrazyny has aýdyňlaşdyrmaga mümkinçilik berýär. Olar Göroglynyň kakasy Agybege hem hyzmat edipdirler.

Göroglynyň ogullygy Öweziň, ýigitleri - Handan batyryň, Taýmaz begiň, Ärhasanyň, Sapar Märemiň, Seýtek Gyrmanyň obrazlary hem Watany söýýän adamlar hökmünde görkezilýär. Eposda Göroglynyň kyrk ýigidiniň ýurdy, il-güni goramak, howply ýagdaýlardan çykalga gözlemek ýaly belent maksatly hereketleri yzygiderli beýan edilýär. Olaryň her bir hereketiniň aňyrsynda Watany, il-güni goramak maksady ýatyr.

Göroglynyň kyrk ýigidiniň eposyň köp şahalarynda gatnaşýandygyna garamazdan, olaryň hemmesiniň obrazyna gutarnykly işlenilen bitewi obraz hökmünde garamak bolmaz. Seýle-de bolsa, olaryň üýtgeşik häsiýetleri boýunça biri- birinden tapawutlanýandygy ussatlyk bilen görkezilýär.

Handan batyr dogumly, edenli, gaýduwsyz adam. Taýmaz beg, Öwez we Ärhasan dagy hemme ýerde Göroglynyň ýakyn ýarany, batyr, edermen, parasatly hem-de tutanýerli adam hökmünde suratlandyrylýar. Olar hemişe il-ulusyň sarpasyny saklamak, ýurdy duşmandan goramak ugrunda göreş alyp barýarlar.

Däli Mätel, Bedrüstem dagy özleriniň häsiýeti boýunça dälüşgeräk, sada we ynanjaň adamlardyr. Käýerde işiň soňuny saýgarman hereket etmeklik, olaryň-da käbir ýalňyşlyga sezewar bolmagyna eltýär. Seýle bolmagyna garamazdan, olar hem ýeri gelende, Göroglyny goldaýarlar. Sapar köse-kyrklaryň ýaşulusy. Ol Göroglynyň geňeşdary, wäşi hem degişgen adam. Eposyň şahalarynyň köpüsünde diýen ýaly hereket edýär.

Köp ýerlerde özleleriniň ýaramaz häsiýetleri bilen çykyş edýän Weli Hyrtman, Hajy Sumsar dagy otrisatel gahrymanlardyr. “Göroglynyň döreyşi”, “Öweziň halas edilişi”, “Bezirgen” şahalarynda olaryň masgaraçylykly hereketleri ýüze çykýar. Olaryň başa iş düşen wagtlarynda, jygba-jygly ýerlerde ölüm howpundan ýa kynçylykdan gorkup, wyždanlaryny aýak astynda depeleýändikleri görkezilýär.

Şonuň üçin olar ýalançylykda, ýaranjaňlykda, dowulçylykda, hilegärlikde, gorkaklykda hem ikiýüzlilikde aýyplanlyýar. Şeýle häsiýetleri üçin Ärhasan olary ýigrenýär:

**Muhannesler, gulak salyň bu söze,
Ýüzi gara, namart diýerler size.**

Eposyň ilki başlarynda husyt adamlaryň biri hökmünde Genjimiň üstünden gülünýär. Soňky şahalarynda basybalyjy şalaryň, han- begleriň wekili hökmünde Hüňkär, Reýhan Arap, Ýusup, Leke şa ýaly ýigrenji obrazlar görkezilýär. “Şalaryň-şasy” hasaplanylýan Hüňkär soltan ähli ýurtlary özüne bakna etmegiň ýollaryny agtarýar. Ýygy-ýygydan çozuşlar edýär.

Emma Reýhan Arabyň obrazy başga bir häsiýeti bilenem Hüňkärden tapawutlanýar. Reýhan Arap bar ünsüni, ähli wagtyny diňe öz keýpi-sapasy üçin sarp edýär. Eposda şeýle diýilýär:

“Reýhan Arabyň pişesi: üç aýlap bagşy aýtdyryp, surnaý çaldyryp, nagra urdurup, masgarabaz oýnadyp, saz-söhbət gurup, bezimde bolýar. Onsoň garnyny doýrup, üç aýlap uklaýar”.

Eposyň “Harmandäli” şahasynda Aşyk Aýdyň piriň obrazy oňat edilip berilýär. Onuň obrazynda türkmen halkynyň milli häsiýetlerine mahsus aýratynlyklar jemlenipdir. Onuň geçirimliligi, adamkärçiligi, açyk göwünliligi, danalygy, öňdengörüjiligi, pespälligi obrazy has-da gözelleşdirýär.

Aşyk Aýdyň Daşoguzda aýdym-sazyň piri hasaplanylýar. Aýdym-sazda bäsleşmek üçin ilki Aşyk Aýdyňdan pata alynýar. Görogly Harmandäliniň çakylygyna gitjek bolanda, Agaýunusyň oňa: “Görogly, ozal-a nesihatymy al, gitme. Gitseň-de, Şähribossanda Aşyk Aýdyň pir bardyr. Şonuň hyzmatyna baryp, bir aý, kyrk gün hyzmatynda bolup, haýyr-patasyny alyp, onsoň barsaň, abraý taparsyň” diýýär.

Aşyk Aýdyň pir-taryhy şahs. Ahlakly, asylly, hudaýhon adam bolan. Ol sözde- sazda Harmandälini ýeňip, oňa öýlenmek hukugyna eýe bolsa-da, Kereme bagş edýär. Aşyk Aýdyň piriň ýoly- sabyrlylyk, halallyk, pespällik.

Aşyk Aýdyň pir özüniň sopylaryny-da aýdym-sazda synagdan geçirip, onsoň pata berýär. Edep-ekram, adamkärçilik babatda nesihat edýär.

Eposda erkek adamlardan bolan beýleki gahrymanlar-da (Yspyhanly Galandar, gürgüstanly Bezirgen, kürdüstanly Mustapa beg) häsiýetleri, hereketleri boýunça biri- birinden tapawutlanýar.

Şeýlelikde, “Görogly” eposyndaky gahrymanlar özleriniň häsiýeti, alyp barýan işleri boýunça biri-birinden has tapawutly edilip görkezilýär we olaryň maksatlary okyjylaryň aňynda uzak wagtlaý saklanylýar.

“Görogly” eposynda aýal-gyzlaryň obrazy

“Görogly” eposynda aýal-gyzlar meselesine aýratyn üns berilýär. Eserde aýal-gyzlara uly orun berilmegi geçmişte jemgyýetiň dürli ugurlarynda olaryň uly hyzmatynyň bolandygyna şaýatlyk edýär. Şonuň üçinem olaryň obrazyny ýörite temada öwrenmek maksada laýyk bilindi.

Eposda öz eliň, öz islegiň boýunça gurlan maşgala durmuşynyň zorluk esasynda gurlan durmuşdan tapawutlanýandygy baradaky mesele okyjynyň

ünsüni özüne çekýär. Dogry, eserdäki söýgi özüniň başlanyşy jähetden birnäçe halatda ertekiçilik däbini ýadyňa salýar. Biri-birini düýşünde görmegiň netijesinde ýigit bilen gyzyň arasynda söýgi sahypasy açylýar.

Şeýle söýginiň ýüze çykmagyna sebäp bolýan esasy zat hem gözellik, gaýduwsyzlyk, saza hem söze ökde bolmak, pähim-parasat ýaly oňat sypatlardyr. Şu zatlar hem ýigit bilen gyzyň biri-birine gowuşmagynda, olaryň arasyndaky söýginiň berkemeginde uly ähmiýete eýedir. Bu ýagdaý esasan hem Görogly bilen Agaýunusyň, Ärhasan bilen Gulaýymyň arasyndaky söýginiň esasynda aýdyň duýulýar. Ylaýta-da, Görogly bilen Agaýunusyň arasyndaky aragatnaşyk her bir jähetden çuň hem yzygiderli berlipdir.

Jahan şanyň gyzy Agaýunus özüniň häsiýeti boýunça at üstünde gezyän, eline ýarag alyp, duşmana garşy göreşýän aýal-gyzlardan däl. Bu häsiýet başga birnäçe aýal-gyzlaryň üsti bilen (Gulaýym, Aýsoltan, we ş.m.) görkezilendigine görä, Agaýunusyň obrazy arkaly adamkärçiligiň başga taraplaryna üns berilýär.

Eposda görkezilişine görä, ol özüniň perizatlygyndan, gözelliginden daşgary, pähim-parasatly, mähriban, tutanýerli we wepaly aýaldyr. Ol erkin ýaşayşy, parahat durmuşy söýýär, bütin ömrüniň dowamynda erkinligi gorap saklamak ugrunda göreşýär.

Agaýunusyň Görogl bolan näzik duýguşy, onuň pähim-paýhasy eposda göwnejaý suratlandyrylýandygy üçin okyja-da güýçli täsir edýär. Ol özüniň ýakymly häsiýeti bilen hemme ýerde söýgüsine wepalylygyň, kyrk ýigide adamkärçiligiň, Öweze hem enelik mähriniň ajaýyp nusgasyny görkezýär.

Agaýunus Göroglynyň gylyk-häsiýetini, ruhy keşbini oňat öwrenendigi üçin, ýüzüne sereden badyna, onuň göwnündäki pikirini we niýetini tiz duýýar, hemme ýerde onuň ýakyn ýarany, syr alyp-syr berişýän ýoldaşy hökmünde hereket edýär. Göroglynyň at-abraý hem-de söweşlerde ýeňiş gazanmagynda onuň uly hyzmaty bar. Agaýunusyň berýän maslahatlary iş ýüzünde gowy netije görkezýändigini üçin är-aýalyň arasyndaky söýgi hem gitdigiçe berkişýär.

Görogly özüniň ýaşayan ýurduna göwni ýetse-de, guwansa-da, perzentsizligi üçin kemsinmän durup bilmeýär. Ol: "Ýurdum duşdy welin, haýyp bagtsyz boldum" diýip, perzentsizlige bagtsyzlyk hökmünde garaýar:

**II-ulusym Çandybildir,
Giň ýaýlagy gyzyl güldür,
Görogly zürýatsyz guldur,
Ykbalym-bagty bolmady.**

Emma Görogly perzent meselesinde Agaýunusyň göwnüne birjik-de degmeýär, gaýtam köp ýerde oňa göwünlik berýär. Görogly Agaýunus bilen mylakatly ýaşap, her bir işi maslahatlaşyp, onuň hormatyny saklaýan hem bolsa, käwagtlar onuň maslahatyny äsgermezlige salýar. Şeýle ýagdaýda Göroglynyň ýüzüni ýuwyýan zat, öz ýalňysyny mertlerçe boýun almagydyr. Goýberen hatasy

üçin Agaýunusdan ötünç soraýar. Agaýunus hem bagyşlamagy başaýan zenan obrazlarynyň biridir.

Agaýunus ogullygy Öweze hakyky ene hökmünde garaýar, ony öylendirmegiň aladysyna çykýar. Agaýunusyň ýaşululara, döp-dessura hormaty-da uly. Beýhuş edilip getirilen Gülrüh, oýananda şerap dileýär. Şonda Agaýunus: "Gülrüh jan, gyz halky, gelin halky gaýyn atasynyň, gaýyn enesiniň ýanynda geplemezek bolýandyr. Hudaýtagalanyň ýazan takdyryna boýun bolan ýagşydyr. Ýyglamak aýyp bolar" diýýär. Munuň özi musulmançylyga mahsus häsiýetdir.

Görogly galada ýok wagty, duşman çozanda ("Serwijan" şahasy), Agaýunus kyrk ýigide maslahat-görkezme berip, asudalygy goraýar. Duýgurlygy hem öňdengörüjiligi bilen Göroglyny duşmandan ("Arap Reýhan" şahasy) halas edýär.

Agaýunus örän geçirimli zenan. Görogly onuň diýenini etmän ýalnyşýar. ("Kempir" şahasy), emma ol şonda Görogluny bagyşlap, ýene maslahat berýär.

Agaýunus mylakatly, hyzmatly gelin. Göroglyny ak pata berip ugradýar. Gelende bolsa güler ýüz bilen garşylaýar. Onuň şunuň ýaly ynsanperwer häsiýetleri Göroglyny ruhlandyryp durýar.

"Görogly" eposynda aýal-gyzlar meselesine göz aýlanymyzda, olaryň Görogla we onuň ýigitlerine söýgi, mähir hem hormat bildirýändigini görmek bolýar. Olar hanyň, begiň, şanyň, soltanyň ýa-da baýyň gyzydygyna garamazdan, öz islegleri boýunça durmuş gurmaýyň tarapynda durýarlar. Bu mesele babatynda Arzyrum ýurdunyň patyşasynyň gyzy Gülaýymyň obrazy aýratyn bellenişlige mynasypdyr.

Gülaýym pälwan zenan. Gylyjy bir uranda pili iki bölüp ýa-da ýeke özi uly goşuny yzyna gaýtaryp bilýär. Gülaýym aşylly maksat ugrunda hiç zatdan gorkmaýan, adalatsyzlyga garşy gaýduwsyz göreşýän batyr, edermen gyzlaryň obrazyny ýadyňa salýar. Okyjy Gülaýymyň şekilinde tutanýerliligiň, wepalylygyň ajaýyp görüldesini görýär. Gülaýymyň at münüp, ok atyşyna, howply ýerlerde aljyraman hereket edişine guwanýar. Bu ýagdaý, esasan-da Gülaýymyň öz atasynyň adalatsyz niýetine garşy edýän hereketleriniň üsti bilen ("Gülaýym we Ärhasan" şahasy) berilýär.

Hasan şa gyzy Gülaýymyň Ärhasan bilen söýüşmegine, onuň bilen Çandybile gaýtmagyna garşy çykýar. Ol Ärhasanyň öldürilmegini, gyzynyň hem yzyna gaýtarylmagyny goşun serkerdeleriniň öňünde wezipe edip goýýar. Şu ýagdaý sebäpli ýolda ganly söweş başlanýar. Gülaýymyň hak iş üçin görkezen gaýduwsyzlygy, söýgülisine wepalylygy, esasan şu ýerde ýüze çykýar. Öz söýýän ýigidiniň agyr ýaralanmagy-da gujurly gyzyň gaýduwsyzlygyny gowşatmaýar.

Gülaýym: "Men Ärhasanyň aryny atamdan ýa alaryn, ýa-da şonuň ýolunda ölerin" diýen maksat esasynda hereket edýär. Atasynyň dogry garşysyna baryp:

Niçe heder etdim, asyl bolmady,

Geliň, indi söweşseňiz meň bilen-

diýip, ýyldyrym çaltlygynda duşman ortasyna aralaşyp, gaýduwsyzlygyň nusgasyny görkezýär. In soňunda Göroglynyň kömege ýetişmegi bilen duşman ýygyny derbi-dagyn edilýär.

Gülaýymyň öz atasyna garşy şeýle çykyş etmegini türkmen aýal-gyzlarynyň geçmişdäki esasy häsiýeti diýip bellemek bolmaz. Şeýle-de bolsa, halkyň arzuw-islegini bildirmek maksady bilen, wakany şu röwüşde görkezmeklik hak işiň ýeňmegine bolan ynamy artdyrmakda ähmiýeti uludyr.

Harmandäli eposyň esasy gahrymanlarynyň biri. Ol Rum welaýatynyň hany Arslan baýyň ýeke-täk perzendi. Güýçli pälwan hem bagşy. Ol aýdyşan bagşysyndan ýeňilse, göreşen pälwanyndan ýykylsa, genji-hazynasy bilen soňa barjakmyş diýip jar çekdirýär. Hiç kim oňa gudaçylyga baryp bilmeýär.

Harmandäli Göroglyny ýaryşa çagyýar. Emma Görogly ýaryşyp, ondan ýeňilýär. Harmandäli onuň mertligine guwanyp öldürmeýär. Harmandäliniň batyrgaýlygy, söweşjeňligi, edermenligi eposyň okyjylaryny özüne çekýär.

Leke patyşanyň gyzy Güluhyň, Bezirgeniň uýasy Aýsoltanyň obrazlarynda özboluşlydyr. Güluh çendenaşa güýçli bolupdyr. Ol Göroglyny uzak ýere zyňmagy başarýar. Görogly ony ogullygy Öweze gelinlik üçin jadygöý kempiri ýeňip, ýedi gat derwezeden geçip alyp gaýdýar. Güluh maşgalasyna wepaly, adamkärçilikli zenan.

Aýsoltan Bezirgeniň uýasy. Agasy Bezirgeni öldüren Görogludan ilkibaşda ar almakçy bolýar. Emma soňra Göroglynyň puşman edýänini bilip, onuň günäsini ötýär. Ol edermen, ygrarly zenanlaryň biri.

Bibijan Arap Reýhanyň ýeke gyzy. Lälik ösen maşgala. Ol 9 köýnek geýýär, 20 günläp hem ýatýar. Görogly ony ýeňňesi Gülendamyň deregine alyp gaýdyp, agasy Genjime berýär. Bibijan paýhasly, batyr gyz.

Serwijan Hüňkär patyşanyň gyzy. Ol Öweze aşyk bolýar. Soňra kyrk ýigidiň biri Mireme durmuşa çykýar. Ol edermen hem batyr gyz. Kakasynyň adalatsyzlygyny paş edýär.

Gülşirin Göroglynyň kyýamatlyk uýasy. Ol mydama Agaýunusyň ýanynda bolýar. Gülşirin Göroglynyň duşmanyň eline düşendigini düýşünde görýär. (“Tebli batyr” şahasy) we onuň gözlegine çykyp tapýar. Gülşirin Göroglam hem Agaýunusa wepaly zenan.

Gülendam Göroglynyň ýeňňesi hökmünde, ýaşajyk Röwşene ene hökmünde seredýär. Göroglynyň halk gahrymany bolup ýetişmeginde Gülendamyň hyzmaty uly. Ol ynsanperwer hem paýhasly zenan.

Umuman alnanda, eposdaky aýal-gyzlaryň obrazlarynyň terbiýeçilik ähmiýeti uly.

“Görogly” eposynda döp-dessurlar. Eserde ulanylan çeperçilik serişdeleri

“Görogly” eposy türkmeniň milli häsiýetine, döp-dessuryňa baý eserdir. Milli döp-dessurlar eposda ussatlyk bilen suratlandyrylýar.

Eposda halk bilen maslahatlaşyp çaga at dakmak däbi “Göroglynyň döreýşi” şahasynda şeýle beýan edilýär: “Jygalybeg jar çekdirip, Çandybiliň ähli halkyny ýygnap, janly soýduryp, gaýnatma asdyryp, çanak-çanak nahar çekdirip, oturan agyr märekä maslahat saldy:

-Aý, halaýyklar, men Adybegiň yzy binyşan galdy diýip, näumyt bolup, gynanyp ýördüm, bu gün bolsa Hudaýym maňa bu çagany Adybeg oglumdan nyşan berdi. Bu çaga türkmen ulus-iliniň gerçek goç ýigit ogly bolsun. Bu çaga siz at goýuň-diýdi.”

Eseriň şu şahasynda türkmeniň myhmansöýerligi-de görkezilýär: ...Hünkär patyşanyň zulmundan gaçyp, Üçgümmez dagynda gizlenen Jygalybegiň ýekeje sygyrdan başga hiç zady ýokdy. Dag jülgesinde gezip ýören Görogly kyrk galandara duşýar. Olar taňry myhmany bolmak isleýär. Görogly galandarlaryň islegini atasyna aýdanda, Jygalybeg:

-Oglum, taňry myhmany gelip, işigimizden gaýdan ýeri ýokdur. Bar äkel, alajy bolar- diýenden soň, Görogly bu galandarlary öýlerine getirýär we ýekeje sygryny soýup, olara hyzmat edýär.

Türkmen özüniň milli häsiýeti boýunça giň göwrümlü, parasatly, sabyrly, watansöýüji, ruhubelent hem gaýduwsyzdyr. Kyn, çylşyrymly ýagdaýlardan baş alyp çykmagy başaryar.

Eposda Jygalybegiň obrazy, onuň peýdaly maslahatlary türkmen ýaşulusynyň obrazyny ýadyňa salýar. Jygalybegiň Hünkär tarapyndan kowga sezewar bolan pursadynda, onuň agtygyna (Görogla) berýän maslahatlary adamyň inçe duýgusyna täsir edýär.

Telim “kowha-kowlugy”, “gaçha-gaçlygy” başdan geçiren Jygalybeg duşmanyň kowup gelýändigine garamazdan, özüni örän parahat alyp barýar. Ähli kynçylykdan parasatlylyk bilen baş alyp çykýar: “Aý, oglum, şeýle gaçha-gaç, kowha-kow wagtynda hiç howsala düşmek gerek däldir, sowuk ganly bolup, ýüregiňi ýerinde saklamak gerekdir. Seniň münüp oturan malyň hem seniň bilen ýürekdeş ahyry. Haçan sen howsala düşüp, uýluklaryňy sandyradyp gowşadaňda, uýan tutuşyňy ýitireňde, ol janawerem seniň gorka düseniňi aňyp, toýnak kakýşyny ýitirýär. Sen özüňi ýitirme, oglum!

Ýüregiňi ýerinde berk sakla, zzyňa köp garama. Malyňy gaty gyssama-da, arkaýynlyk bilen sür, oglum!”- diýip, agtygyna maslahat berýär. Kowgy edýän duşmanyň münen atlarynyň gylyk-häsiýeti, syr-sypaty bilen baglanyşykda, olardan gutulmagyň ýollaryny öwredýär.

At-türkmeniň ýoldaşy. Aty söýmek türkmeniň däbi. “Ir tur-da ataňy gör, ataňdan soň atyňy” nakyllyna uýsak, onda türkmen atyny atasynyň yzýanyndaky

orunda goýýar ahyryn. Eposda Gyratyň obrazy okyjynyň ünsüni çekýär. Göroglynyň Gyraty ýel ýaly ýuwrük, guş kimin uçujy, pil dek güýçli, adam dek huşly, dost-duşmany saýgarmaga ukyply, aşyk-magşuk dek wepaly. Görogly Gyrat bilen alty aýlyk ýoly alty günde geçýär. Gyrat kämahal adam ornunda iş bitirýär. Öňünden geleni gapýar, yzyndan geleni depýär. Göroglynyň başyna agyr iş düşende, gözünden ýaş dökýär. Öýdäkileri ýagdaý bilen habarly edýär.

Türkmen aç-açanlygy, ygrarlygy, dogry pikiri däbine siňdirýär. Şunuň bilen birlikde, namartlygy, ýalançylygy-da ýigrenen halk. Türkmeniň şu däpleri “Görogly” eposynda açylyp görkezilýär.

Göroglynyň bar ýerinde her kim öz pikirini, islegini çekinmän aýdýar. Kyrk ýigidiň arasyndaky edilmeli işler gorky esasynda ýola goýulmaýar. Hemme zat sylag, hormat esasynda, birek-birege hyzmatdaşlyk esasynda çözülýär. Ýaraňjaňlyk, gorkaklyk ýaly ýaramaz gylyk-häsiýetler ýazgarylýar. Mertlige, akyl-parasada uly hormat goýulýar. Toý-meýlis, saz-söhbet söýülýär.

Görogly köpçüligi söýen adam. Eposda ýönekeý halk köpçüligi Göroglynyň ýakyn hossary edilip görkezilýär. Görogly hemme ýerde olara duýgudaşlyk bilen garaýar. Göroglynyň köpçülik tarapyndan söýülmeginiň, hormat goýumagynyň düýp sebäbem şundadyr. Göroglynyň ýurduň namysy üçin janyny aýamazlygy, halka wepalylygy, gaýduwsyzlygy türkmeni guwandyrýdyr hem-de buýsandyrypdyr.

Türkmen öz taryhynda goňşy halklar bilen dostlukda, agzybirlikde ýaşan halk. Onuň Öwez ogluna, Hasan ogluna, Taýmaz begine özge halklardan gelin alyp bermegi, Bezirgen, Mustapa kürt bilen dogan okaşmagy, Gürjüstanly Saňsar baba bilen ataly-ogul bolmagy... ýaly ençeme deliller munuň aýdyň subutnamasydyr.

Türkmeniň baş däbi-watansöýüjilik. Watany goramakda ýarag ulanmagy başaran halk. Görogly hem ata-baba däbine eýerip, ok-ýaýdan başga-da, gylyç, naýza, şeşmir ýaly ýaraglardan peýdalanýar. Eposda top, tüpeň, sapança ýaly ýaraglaryň atlary-da tutulýar. Emma bu ýaraglar orta asyrlarda bolmandyr. Bular eposa has soňky döwürlerde girizilipdir.

Eposda türkmeniň her bir meselede geňesmek, maslahat bermek, nika gyýlanda iki tarapyň hem razylygyny almak, 40 gije-gündiz toý tutmak, aýal-gyzlara hormat goýmak hem-de olaryň maslahatyny almak, ýalnyşyňa düşüniپ, toba etmek, gelin-gyzlary şaý-sepler bilen bezemek ýaly döp-dessurlar hem beýanyňy tapýar.

“Görogly” eposy gyzykly okalýan eser. Epos şowhunly çeper dili, adamlardaky gülküli häsiýetler bilen tapawutlanýar. “Göroglynyň ölümi” şahasyndan başgasynda Görogly we onuň ýigitleriniň şatlygyny, meýlisini, degişmelerini görmek bolýar.

Eposyň dili çeper. Çeper dil, umuman çeperçilik serişdeleri wakany, gahrymanlaryň içki dünýäsindäki duýgyny açyp görkezmekde uly ähmiýete

eýedir. Çeperçilik serişdeleri faktlaryň aňyrsyndaky manyny ýüze çykarmakda, aýry-aýry obrazlary döretmekde esasy çeşmedir.

“Görogly” eposynda gülki, degişme kân ulanylýar. Ýöne olar esasan iki maksat üçin ulanylýar:

Birinjiden, Görogly bilen kyrk ýigidiň özara şowhunlylygyny, ýoldaşlyk degişmesini görkezmek üçin.

Ikinjiden, şalaryň, han-begleriň bolgusyz sypatlarynyň, masgaraçylykly taraplarynyň üstünden gülmek üçin.

“Görogly” eposynda aýry-aýry gahrymanlar dil aýratynlyklary taýyndan tapawutlanýar. Emma Göroglynyň dili welin hemme taraplaýyn ösdürilen. Ol adamlaryň hersiniň häsiýetine görä söz tapýar. Towly gepleşýän ýerlerem bar. Görogly gepe-söze ökdelligi bilen päli bozuk adamlara-da göz görkezýär. Azgynlary pälinden gaýtarýar. Pälinden gaýdan adama-da adamkärçilikli jogap berýär.

“Görogly” eposynyň gahrymanlary, esasan-da Görogly gahar- gazabyň, ýaňsa-degişmäniň nirede ulanylmalydygyny bilýär. “Tagsyr”, “patyşahym”, “ur-öldür” ýaly sözleri ulanyp, özüni olara ýakyn adam ýaly görkezýär. Onuň käbir ýaňsylamasynda bolsa kakdyrylyp aýdylýan gülki bar. Hünkär patyşa ondan düýrme gylyjyny, Leke patyşanyň gyzy Gülrühy soranda, Görogly: “Päheý, dileg diýeniň şümi” diýip ýaňsylaýar.

Zeýnel kempir (Hünkäriňki), Zulman kempir (Nişapurdan)- bularyň ikisem Göroglynyň ýurduna iberilen içaly. Olaryň gepleýişleri-de, haýýarlyklary-da biri-birinden tapawutly. Kempirleriň gepleýişleri (dil aýratynlygy) häsiýetlerini açýar, ahlak aýratynlygyny görkezýär. Häsiýetlerindäki ýaramaz gylyklar gepleýiş dillerinde hem görünýär.

Çeperçilik serişdelerinden suratlandyrmalaryň ulanylýan ýerlerem az däl. Olar esasanam tebigaty, adam keşplerini suratlandyrmakda ulanylýar. Eposda ulaltma, kiçeltme, meňzetme, deňeşdirme ýaly çeperçilik serişdelerem ýerlikli peýdalanylýar. 80 goýnuň derisinden içmegiň, 40 goýnuň derisinden-de telpegiň bolmagy ulaltmadyr.

Göroglynyň Agaýunusy almaga gidende, perizadyň ýolunda ýatan ajdarhany gylyjy bilen bir uranda iki bölüp taşlamagy, alty aýlyk ýoly alty günde geçmegi-de hyýaly ulaltmadyr. Eposda şunuň ýaly ulaltmalaryň getirilýän ýerleri başga-da köp. Wakany gyzykly beýan etmekde ulaltmalaryň peýdasy uly.

“Agzy dagyň gowagy”, “Murty kürräň guýrugy” ýaly deňeşdirmeleriň ulanylmagy ýa-da burnuň susaga, gözüň guýa, kellesiniň tamdyra meňzedilmegi göwrüminiň ululygyny, äpetdigini, eýmençdigini görkezmekde peýdaly.

Eposda adamyň daşky sypaty barada getirilýän käbir deňeşdirmedir meňzetme onuň içki dünýäsini açýan serişde hökmünde ulanylýar. Eseriň “Kempir” şahasynda şeýle diýilýär: ...Görogly kempiriň daşky sypatyny görüp tisgindi. Asyl tisginmezçe-de däl di: onuň agzy opurylan ojak kimin, burnuna

etip ýatan eňegi kürek kimin, saçlary çaman gyr baýtalyň ýaly kimin, gözleri bulançak suw kimin, alkymynyň aşagyndaky damarlary dadyranyň köki kimin, ýüzüniň ýygýrtlary demirçiniň körügi kimin bolup, iki eplenip ýatan kempir düýşünde görünse ýüregiňi ýarjakdy.

Aýal-gyzlaryň syratyny, owadanlygyny suratlandyrmakda ertekiçilik däbi-de ulanylýar. Aýal-gyzlaryň ýüzleriniň aý ýaly, alkymlarynyň aşagynyň kyrkçilläniň gary ýaly edilip görkezilmegi munuň aýdyň subutnamasydyr.

Eposda “Gazma düşersiň, ýakma bişersiň”, “Il oňlasa atyňy soý”, “Müň gaýgy bir iş bitirmez”, “Azaşan yzyny tapsa ýagşy” ýaly nakyllardyr atalar sözem getirilýär. Çeperçilik serişdeleriniň ulanylmagynyň eposyň gyzykly okalmagyna ýetirýän täsiri uly.

Türkmen dessanlary

Halk döredijiliginiň kyssa toparynda dessanlar uly meşhurlyga eýedir. Dessan – halk döredijiligine we klassyky edebiýata mahsus bolan şygýr bilen kyssa garyşykly ýazylan edebi eserdir. Dessanyň manysy giň. Batyrlýga, gahrymançylyga bagyşlanan uly folklor eserlerine-de, ýagny eposa hem dessan diýilýär. Ýöne welin dessan köplenç söýgi, social-durmuş temasyndan bolýar.

Eposlar ýaly, dessanlar hem türkmen halkynyň baý edebi mirasynyň bir bölegi bolup, geçmişimiziň, anyk medeni durmuşymyzyň, taryhy ýagdaýlarymyzyň käbir sahypasyny açmaga, edebiýatymyzyň taryhynyň üstüni belli bir derejede doldurmaga kömek berýär. Türkmen dessanlary sýužetleri, obrazlary, çeperçilik aýratynlyklary boýunça Gündogar halklarynyň medeni durmuşynda esasy orunlaryň birini eýeleýär.

Türkmen klassyky edebiýatda dessan žanrynyň özüne mahsus däbi hem aýratynlygy bar. Edebiýatdaky dessanlar esasan ertekiler, rowaýatlardyr legendalar (efsannalar) esasynda döredilen eserlerdir. Olaryň ençemesiniň sýužeti arap-pars halklarynyň folkloryndaky sýužetler bilen hem baglanyşyklydyr.

Dessanlarda köken-köken bolup Oguz handan gelýän ruhy ahwalat bar. “Zöhre-Tahyr”, “Şasenem-Garyp”, “Asly-Kerem” dessanlary aýry-aýry zatlar ýaly. Emma olaryň arasynda bitewilik ýatyr.

Dessanlar milliligi bilen tapawutlanýar. Olarda türkmeniň döp-dessury berilýär. Hatda Gündogar halklaryndan geçen sýužetlere-de milli häsiýet siňdirilipdir.

Dessanlar türkmen ruhy ýitmez ýaly edilip döredilipdir. Owunjak detallar bilen hem türkmen dünýäsi açylýar. Olaryň ählisinde diýen ýaly bedew, bagşy sungaty görkezilýär. Ketenini dokalyşy, aşyk oýnalyşy berilýär.

Türkmen dessanlarynyň özboluşly kompozision gurluşy, çeper dili hem sazlaşykly stili bar.

Dessanlaryň sýužeti giň hem dartgynly. Oňa ençeme gahryman gatnaşýar. Gahrymanlaryň obrazlary-da aýyl-saýyl edilip görkezilýär. Şeýle hem olarda sýužetiniň esasy mazmunyny doldurýan wakalar dürli-dürlüdür. Bu bolsa dessanlaryň çeperçilik aýratynlygynyň bir tarapydyr. Şu jähetden dessany roman bilen-de deňeşdirip boljak. Sebäbi bu zatlar oňa romanlyk häsiýetini hem berýär.

Dessanlaryň diliniň, stiliniň, sýužetiniň meňzeş bolmagynyň ýene-de bir sebäbi, olaryň dessançylyk däbine eýerilip döredilenligidir. Ýöne welin dessanlardaky wakalaryň başlanyşynyň, gutaryşynyň meňzeşligi, taýar hereketler, obrazlaryň beýan edilişiniň birülnüligi-ony romandan tapawutlandyrýar.

Alym A. Kekilowyň “Mollanepes” monografiýasynda kesgitlenişi ýaly, dessanlaryň köp ýyllaryň dowamynda döp bolup giden birnäçe aýratynlygy bar:

1. Türkmen dessanynyň köpüsi diýen ýaly erteki esasynda döredilipdir. Şonuň üçin hem olar hyýaly ertekilere meňzeş.

2. Beýan edilişinde kyssa bilen şygry gezekleşdirilip getirilýär. Kyssa bilen şygry halk diline ýakyn.

3. Dessanlaryň kompozision gurluşy, gahrymanlaryň suratlandyrylyşy, häsiýetlendirilişi biri- birine ýakyn.

4. Gahrymanlaryň obrazlary, hereketleri wakalaryň içinde ösmän, taýýar şekilde berilýär.

5. Dessanlardaky wakalaryň başlanyşy, gutaryşy birmeňzeş.

6. Dessanda wakalaryň soňunda adalat dabalandyrylýar we ş.m.

Dessanlar wagt, döwür, ykdysady, syýasy şertler bilen baglanyşykda özgerdilip durulýar. Dessan döredijiler öz pikirini, arzuw-islegini-öňe sürmek isleýän ideýasyny beýan etmäge laýyk sýužetleri saýlap alýarlar. Şu nukdaýnazardan seredeniňde, “Görogly” eposyndan soňky döwürde köp sanly dessan döredi.

Halky eserleriň ählisinde bolşy ýaly, dessanlar hem başda kim-de bolsa bir adam tarapyndan döredilýär. Wagtyň geçmegi bilen eseri döredijiniň unudylandygy halk dessanlarynda äşgär görünýär. Çünki, olarda ýazuwly edebiýatyň alamaty duýulýar.

Dessanlaryň köpüsinde diýen ýaly bada-bat hyýaly ertekiler göz önünde janlanýar. Dessanda teswirlenýän hyýaly seýil baglary, gahrymanyň düýşünde alys meňzildäki peri gyza aşyk bolmagy, kynçylygy ýeňip, oňa ýetmegi, aňdarhalar bilen söweşmek, emel bilen ölüp-direlmek, ot ýaly gyzaryp görünýän säher, bitirip bolmaýan üç şert... hemişelik ulanylyp gellen epizodlardyr.

Dessanlarda gelin-gyzlaryň suratlandyrylyşynda-da tapawut bar. Olar badam gabakly, uz ýörüşli, gara gözli, galam gaşly, pisse dahan, şirin zyban, alma ýanak, uzyn boýly edilip görkezilýär. Dessanlaryň merkezinde uly mesele-gowy hem peýdaly zatlar durýar. Şunuň bilen birlikde, gowy zatlaryň

erbetlikler bilen çaknyşygy berilýär. Her hili kynçylyga garamazdan, adalat ýeňýär.

Dessanlaryň şowly hem gyzykly çykmagynda folklory döredijileriň ruhbelentligi uly rol oýnaýar. Olar agyr we ejirli durmuşda ýaşandyklaryna garamazdan, dessanlarda göwnüçökgünligi görkezmeýär.

Dessanlar kyssa bilen şygryň gezekleşdirilip ýazylmagy bilen, olaryň kyssa böleginde sýužeti suratlandyrylsa, şygrylarynda gahrymanlaryň duýgy-düşünjesi täsirli, şahyrana açylyp görkezilýär.

Dessanlaryň kyssa böleginiň baglaýyşdyryjylyk roly Gündogarşynas alymlary has irki döwürden gyzyklandyrýar. W.M.Žirmunskiniň we H. T. Zarifowyň “Özbek halk gahrymançylyk eposy”(Uzbekskiý narodnyý geroiçeskiý epos –Moskwa, 1947g.) kitabynda, ertekilerde kyssanyň esasy orny tutup, şygrylaryň kyssanyň işine goşmaça bolup durýandygy nygtalyp, dessanlarda welin şygrylaryň esasydygy, kyssanyň baglaýjy hökmünde ulanylýandygy aýdylýar.

Alymlaryň “Özbek halk gahrymançylyk eposy” işinde dessançylyk däbiniň aýry-aýry häsiýetli taraplary açylyp görkezilýär. Bu kitapda türkmen dessanlary barada-da pikir ýöredilýär. Hususan-da, XVI asyrdan başlap, türkmen we özbek edebiýatynda kyssa žanrynyň esli orun tutandygy belenilýär. Olaryň pikirine görä, biziň dessan sýužetlerimiz, şol döwürden berk ornaşýar we öz aslyny pars çeşmelerinden alyp gaýdýar.

Gündogarşynas Ýe.E. Bertelsiň “Türkmen halkynyň edebi geçmişi”(“Literaturnaya istoriya turkmenskogo naroda, Aşgabat, 1967g.) işinde dessançylyk däbiniň gadymylygy, Rüstem hakyndaky rowaýatlaryň irki döwürlerden bäri türkmenlere hem mälim bolup, olaryň biziň edebiýatymyza hem yz galdyrandygy nygtalýar.

“Türkmen halk döredijiligi boýunça oçerk”(Aşgabat,1967ý.) kitabynyň bir bölümi dessanlar hakynda bolup, onuň awtory H.Görogly halk döredijiliginde dessan žanrynyň orny barada degerli pikirleri getirýär. Dessanlar ösüp kämilleşmek netijesinde halkyň social, ahlak,estetiki ideallaryny öňe sürmekde möhüm rol oýnaýar.

H. Görogly “Oçerkleriň” dessanlar hakyndaky bölümünde Andalybyň dessanlarynyň häsiýetli taraplaryna üns berip, şahyryň çeper diliniň aýratynlygyny görkezmäge synanyşýar. Andalybyň dessanlarynda arap-pars sözleriniň tutýan ornuny görkezýär. Şunuň bilen birlikde, dessanlaryň kyssa bölümüniň diňe baglaýyşdyryjy element bolman, şygryýetiň hemme elementleri boýunça-da hakyky çeper eserlik gazanandygyny belleýär. Şabendäniň, Magrupynyň, Mollanepesiň dessanlarynyň kyssasynyň çeperçiligi-de tapawutlanýar.

Türkmen dessanlary döreýiş aýratynlyry boýunça-da özboluşlydyr. “Hüýrlukga-Hemra”dessanynyň dörän döwri IV-VII asyrlarda hökümdarlyk eden Sasanitler dinastiýasynyň uly wekili Hysrawyň (531-579ý.ý.) döwri bilen

baglanyşykly diýlip çaklanylýar. Emma dessan takmynan XV1-XV111 asyrlarda döräpdir. Beýleki dessanlaryň hem aglabasy X1V-XV11 asyrlaryň wakalary bilen baglanyşykda döredilýär.

“Saýatly-Hemra”, “Şasenem-Garyp”, “Nejep oglan”, “Asly-Kerem” dessanlarynda Yspyhan, Töwriz ýaly şäherleriň atlary getirilip, şol ýerlerde bolup geçen wakalar barada aýdylýar. Sebäbi geçmişde türkmenleriň esli bölegi Zakawkazýede, Yrakda we beýleki ýurtlarda ýaşapdyr. Töwriz şäheri X1V-XV asyrlarda Garagoýunlylaryň hem Akgoýunlylaryň paýtagty bolan. Türkmen serhetleri diňe Azerbaýjan däl, Kawkazyň köp welaýatyny, Genji-Garabagy, Şirwany, Diýarbakir, Yrak ýerlerini-de öz içine alýar. Taryhy hakykat şeýle bolansoň, türkmen dessanlaryndaky gahrymanlaryň obrazlarynyň dürli ýurtly edilip suratlandyrylmagy tebigydyr.

Dessanlaryň birenteginiň türkmen topragynda döräp, soňra goňşy ýurtlara geçendigini X1X-XX asyrlaryň alymlary tekrarlaýar. Wenger alymy Igans Kunoş türki dillerdäki dessanlary derňemek bilen, bu halky eserleriň aslyýetiniň türkmenleriňkidigini, soňra olaryň azerbaýjanlylara, anadolyly türklere geçendigini belleýär.

“Şasenem-Garyp” dessany XV1-XV11 asyrlarda dörändir diýlip çaklanylýar we wakalar Alynky Aziýada bolup geçýär. Dessan Şapbas Sefewidiň patyşalyk eden döwrüni (1587-1629ý.ý.) öz içine alýar. Dessanyň Türkmenistanda hem gadym wagtdan bäri mälimdigi barada 1819-1820-njy ýyllarda Türkmenistana hem Hywa syýahat eden rus syýahatçysy Nikolaý Murawýew “Türkmenistana hem Hywa syýahat” (“Puteşestwiýe w Turkmeniýu i Hiwu”-Moskwa, 1822g.) kitabynda maglumat berýär.

“Saýatly-Hemra” dessanyndaky wakalary nazara alsak, onda eseriň dörän wagtynyň Garagoýunly we Akgoýunly türkmenleriň Kawkazda, Eýranyň günbatarynda höküm süren döwürlerine gabat gelýändigini aňşyrmak kyn däl.

“Asly-Kerem” dessanynyň haçan dörändigi doly anyklanok. Ýöne bu dessandaky wakalaryň Eýranda, Kawkazda, Türkiýede, Hindistanda, Yrakda Garagoýunly we Akgoýunly türkmenleriň agalyk eden döwürüne(X1V-XV asyrlar) gabat gelýändigini alymlar çaklaýarlar.

Dessanlaryň köp dörän döwri XVIII asyrdyr. Bu asyrda Andalyp, Magrupy, Şeýdaýy, Şabende özlərini ussat dessançy hökmünde görkezýärler. Andalybyň “Leýli-Mežnun”, “Ýusup-Züleyha”, Şabendäniň “Şabährem”, “Gül-Bilbil”, Şeýdaýynyň “Gül-Senuber”, Magrupynyň “Seýpelmelek-Methaljemal”, “Döwletýar” dessanlary ýokary çeperçiligi bilen tapawutlanýar.

X1X asyrda şahyrlar esasy ünsi real hakykata berip, hyýaly sýužetlerden azda=kände sowulýarlar. X1X asyrda Mollanepesiň diňe “Zöhre-Tahyr” dessany döredilýär.

Dessanlar anyk bir taryhy döwrüň wakalaryny, adam sypatlaryna degişli häsiýetleri şöhlelendirip bilmeýär. Ençeme asyry başdan geçiren dessanlara her bir döwür öz wakalaryny, adam häsiýetlerini, ýer-ýurt, ýarag, at-esbap atlaryny

azda-kände girizýär. Şonuň üçin dessanlaryň sýužetiniň haýsy döwürde ýüze çykandygyny birbada anyklamak kyn.

Dessanlaryň döreýşi hem kämilleşişi halklaryň dünýägaraýyşlary, dāp-dessurlary, ahlaklary bilen baglanyşyklydyr. Dessanlara şol halkyň ähli dāp-dessury siňdirilýär.

Haýsy bir dessanyň ýüze çykan döwri barada pikir ýöredilende, ozaly bilen onuň ýaýran çägi göz önünde tutulýar. Türki halklaryň arasynda ýaýran dessanlaryň sýužetiniň esasyňy ertekilerdir rowāyatlar tutýar. Olar hem örän gadymy döwürlerde dōrāpdır.

Dessanlar goňşy halklaryň edebi, halk dōredijiliginiň mirasy bilen baglanyşykda hem ýaýraýar. Şol sebäpli hem olar Gündogar halklarynyň arasynda dürli atlar bilen giňden bellidir. "Şasenem-Garyp" dessany "Aşyk-Garyp", "Zōhre-Tahyr" dessany "Tahyr-Zōhre", "Nejep oglan" dessany "Aşyk Elbent" atlary bilen özbeklerde hem azerbaýjanlarda aýdylypdyr. Stawropol türkmenleri "Saýatly-Hemra" dessanyňy "Terākimeni Hemra" diýip atlandyrýar. "Terākimeni" diýen söz türkmenler diýen manyny berýär.

X asyrdan soň medeni hem edebi mirasymyz Ýakyn Gündogara, Zakawkazýe, Kiçi Aziýa halklarynyň arasynda, Siriýa, Yraga ýaýraýar. "Saýatly-Hemra", "Asly-Kerem" dessanlary türkmenler Zakawkazýede ýaşan döwürlerinde dōreýär. "Saýatly-Hemra" dessanynda "Gürjūstan dagy", "Genji-Garabag", "Türkmen obasy", "Türkmen gojasy" diýen ýaly atlar getirilýär.

Türkmen dessanlarynda beýleki halklaryň wekilleriniň getirilmegi- "Nejep oglanda" azerbaýjanly Sona gelniň, "Saýatly-Hemrada" gruzin gyzy Saýadyň, "Asly-Keremde" ermeni gyzy Aslynyň getirilmegi türkmenleriň goňşy ýurtlaryň halklary bilen gadym wagtdan bāri dostlukly gatnaşygynyň bolandygyny subut edýär.

Dessanlar şahsy hem halk dessanlary toparlaryna bölünýär. Bu toparlar daşky görnüşi boýunça biri-birinden kān tapawutlanmaýar. Dessanlaryň umumy sýužeti, dili, stili, kāhalatda ideýa-tematikasy-da biri-birine meňzeş. Sebābi geçmişde durmuş şertlerine görā, türkmen folklorynyň we ýazuw edebiýatynyň ykbaly birmeňzeş bolupdyr.

Şahsy hem halk dessanlarynyň biri-birine meňzeş bolmagynyň ýene-de bir sebābi olaryň dessançylyk dābine eýerilip dōredilenligidir. Ýōne welin dessanlara içgin aralaşylanda, olary biri-birinden tapawutlandyrýan gahrymanlary, çeperçilik serişdelerini, sýužetleri görmek bolýar.

Türkmen dessanlarynyň aglaba kōpūsi şahsy adamlaryň dōredijiligidir. Emma şol dessanlar hem folklorlaşma basgançagyny geçýär. Halk dessanlary awtory nābelli eserlerdir.

Iki toparda-da dessanlaryň dili, stili, galyberse-de, tebigat gōzelligi, dāp-dessurlar, gahrymanlaryň gylyk-hāsiýetleri ýokary çeperçilikde beýan edilýär. Halk hem şahsy dessanlaryň bagşy, halk agzeki hem-de ýazuwly nusgalary bar.

Bagşy nusgasynda kyssa bilen şygry (aýdym) gatyşdyrylyp berilýär. Dessan aýdym bilen aýdylyş tärlerine, döplerine getirilýär.” Görogly” eposynyň aýry-aýry dessanlary (şahalary), “Hüýrlukga-Hemra”, ”Şasenem-Garyp”, “Saýatly-Hemra”, ”Nejep oglan” dessanlary bagşy nusgalarydyr. Bu dessanlarda wakalaryň beýan edilişi, şygry görnüşiniň milliligi- türkmen bagşyçylyk- dessançylyk döpleriniň önümidigini subut edýär.

Şol bir waka dessanyň bagşy nusgasynda dürli görnüşde berilýär. Dessanyň mazmuny döredijilikli özleşdirilýär. Waka-da, käbir halatda gahrymanlaryň atlary-da üýtgedilýär, täze goşgy bentleri-de goşulýar.

Dessanyň halk agzeki nusgasy sap kyssadan ybaratdyr. Olar bagşylar tarapyndan däl-de, aýdyjylar-kyssaçylar tarapyndan ýerine ýetirilýär. Halk agzeki nusgasy çaklaňja ertekçilik äheňinde bolýar.

Bu nusgalaryň ikisem dilden aýdylýar.

Dessanyň ýazuwly nusgasy köplenç golýazmalara esaslanýan eserlerdir.

Dessanlaryň sýužeti örän gadymy. Söýgi hakyndaky sýužetler gahrymançylykly eposlaryň düzüminde bolýar. Yslam dini ýüze çykmazdan ozal, Eýranyň gündogarynda, demirgazyk-gündogarynda dessanlar toplumy döreýär. Pars edebiýatyndaky sýužetler türkmen dessanlarynda-da peýdalanylýar.”Gül-Senuberi”, ”Şabähremi”, ”Melike-Dilarymy” we beýleki dessanlary döretmekde araplaryň “Mün bir gije” ertekiler toplumy, Gündogar halklarynyň arasyna ýaýran Bähram Gur hakyndaky rowaýatlar esas edilýär.

Dessanlar sýužeti boýunça iki topara bölünýär:

Birinjisi, türkmen oguzlarynyň döreden sýužetleri (“Şasenem- Garyp”, “Asly-Kerem”, ”Zöhre-Tahyr”, ”Saýatly – Hemra”, “Nejep oglan” dessanlary).

Ikinjisi, pars edebiýatyndan alnan sýužetler (“Şabährem”, ”Melike-Dilaram”, ”Ýusup-Züleyha”, ”Hüýrlukga-Hemra”, ”Gül-Bilbil”). Pars edebiýatyndan alnan sýužetler türkmenlerde öňden bar bolan sýužetlerden soň, ýagny XV111-X1X asyrlarda täzedan işlenilýär.

Dessanlar many-mazmunyny, sýužeti boýunça birnäçe görnüşden ybarat:

1. Yşky-durmuşy (“Leýli-Mežnun”, ”Zöhre-Tahyr”, “Şasenem-Garyp”, ”Saýatly-Hemra”, ”Asly-Kerem”, ”Nejep oglan”) dessanlary.

2. Yşky-hyýaly (“Seýpelmelek-Methaljemal”, ”Melike-Dilaram”, ”Gül-Senuber”, ”Hüýrlukga-Hemra”) dessanlary.

3. Yşky-gahrymançylykly (“Ýusup-Ahmet”, ”Alybeg-Balybeg”, Hojamberdi han”) dessanlary.

4. Taryhy gahrymançylykly (“Döwletýar”(Magrupy), ”Batyr-Nepes”(Misgingylyç), ”Emir-Zerli”(Mollamurt) dessanlary.

5. Terjimehally (“Goşa pudagym”(Seýdi), ”Talyby we Sahypjemal”(Talyby) dessanlary.

6. Dini sýužetli (“Ýusup- Züleyha”, “Zeýnelarap”, ”Babaröwşen”) dessanlary.

Şu okuw kitabynda halk dessanlaryndan “Hüýrlukga-Hemra”, ”Şasenem-Garyp”, ”Saýatly- Hemra”, ”Asly-Kerem”, ”Nejep oglan” hakynda gürrüň edilýär.

“Hüýrlukga-Hemra” dessany

“Hüýrlukga-Hemra” türkmenleriň arasynda giň ýaýran yşky-hyýaly dessandyr. Ol gadymylygy bilen tapawutlanýar. Dessan takmynan XV1-XV111 asyrlarda (dessandaky”Harazmyn ýurdunyň hany, soltany, ýanynda huzurly ärler amanmy?” diýen goşgy setirlerinden çen tutulyp) Horezm türkmenleriniň arasynda-da giň ýaýrandyr diýlip çaklanylýar.

Dessanda gürrüň Müsür patyşasy Hysrawyň perzentsizliginden başlanýar we eseriň soňy patyşanyň ogly Hemranyň peri gyzy Hüýrlukgany alyp, maksat-myradyna ýetmegi bilen tamamlanýar.

“Hüýrlukga-Hemra” dessanyň üç sany sýužet ugry bar:

Birinji, garyp-pukaralarda ýokary ahlak hem-de adamkärçilik sypatlary. Şeýle adamlar üçin elinden gelen zady aýamaly dældigi dessanda ündelýär. Hysraw patyşanyň ogullary- Hemra, Ziwer hem-de Hurşyt Çyn-Maçyna gidýär. Hytaýda bolsa açlyk. Hemra öz getiren gallasyny halka paýlaýar. Ol gymmat bahaly göwher gaşyny berip, agalaryndan hem galla satyn alyp, halka berýär. Hemra yzyna- Müsüre gaýdanda, halk ýolda suwsaýar. Ol suw gözlegine çykýar. Guýunyň başynda Ezraýyla duşýar. Ol Hemradan jan talap edýär. Hemra aljyramaýar, hiç kime hem ýalbarmaýar. Onuň bar aladasy halky suwdan gandyrnakdy.

Hemra Ezraýla:”Onda bolsa biraz pursat ber,men alyp gelýän pukaralarym bilen razylaşayn, janymy ondan soň al” diýýär. Halk Hemranyň tarapynda durýar. Olaryň islegi bilen Hemranyň jany alynman, gaýtam oňa 120 ýaş berilýär.

Ikinjisi, uly doganlarynyň Hemra görüplik etmeginde häkimiýet ugrundaky göreş. Hemranyň agalary içigara. Olar Hemranyň üstünligini görüp bilmeýär. Atalary Hysraw patyşanyň ýanynda özlerini iş bitirýän, edermen, tagta mynasyp adamlar edip görkezmegi maksat edinýär. Şunuň bilen birlikde, Ziwer bilen Hurşyt Hemranyň ýagşylygyna ýamanlyk bilen, ýagny gözünü oýup, guýa taşlamak bilen jogap berýär. Olar atalarynyň Hemra bolan söýgüsine-de görüplik edýär. Sebäbi patyşanyň Hemra bolan söýgüsi olary häkimlige bolan hukukdan mahrum edermikä diýip gorkuzýar. Dessanyň ahyrynda Hemranyň uly doganlarynyň pyssy-pujurlyklary paş edilýär. Olary бүтін көпçүлік пisläp, ýurtdan çykaryp kowýar.

Uçünjisi, söýgi meselesi, onda-da adamzadyň perä bolan söýgüsi. Dessanda ol uly güýç hökmünde şekillendirilýär. Dessanyň baş gahrymany Hemra özüniň ähli maksadyna söýgüniň üsti bilen ýetýär. Ol Hüýrlukganyň yşky

bilen ganatlanyp,”Gitse-gelmez” ýoly bilen sag-salamat gidip, aşyk bolan peri gyzyňa gowuşýar. Ol Hüýrlukganyň kömegi bilen atasynyň arzuwlan guşy Bilbil Göýäni gola salýar. Dessanyň ahyrynda Hüýrlukga doganlary tarapyndan gözi oýulyp guýa taşlanan Hemra ýene-de kömege ýetişýär.

“Hüýrlukga-Hemra” dessany kompozision gurluşy boýunça iki bölümden ybarat. Birinji bölümde, şazadalaryň (Hemra,Ziwer, Hurşyt) Çyn-Maçyna gidişi, ikinji bölümde hem şazadalaryň Bilbil Göýäniň gözlegine çykyşlary beýan edilýär. Bu iki bölümiň,ýagny iki wakanyň arabaglanyşygy ýok ýaly bolup görünýär. Emma hakykatda beýle däl. Ziwer bilen Hurşydyň ýaramaz häsiýetleriniň görkezelişi iki bölümi hem birleşdirýär, biri-biriniň üstüni ýetirip,bir bitewi esere öwürýär. Hemranyň agalarynyň açgözlügi dessanyň birinji bölümünde Çyn-Maçyna gidişlerinden görkezilip başlanýar. Halkyň açlykdan horlanyşy olaryň gözüne ilmeýär, gaýtam başaryp bilse, olardan bir zat ýonmagyň aladasy bilen bolýar. Dessanyň ikinji bölümünde hem Ziwer bilen Hurşydyň ýaramaz niýeti- päli, Hemra bolan garaýşy doly açylyp görkezilýär.

Dessanda dini-hyýaly sýužet ugry ep-esli orny tutýar.Hakyky durmuş ýagdaýy hyýaly ýa-da dini-hyýaly alamatlar bilen utgaşyp gidýär. Emma dessanda-da, ertekilerde bolşy ýaly, belent ruhly, pajygaly wakalary başdan geçirýän, söýgi, ýigrenç şatlyk, gynanç ýaly köptaraply duýgy-düşünjesi bolan orta asyrlar adamsynyň gyzykly obrazy berilýär. Muňa Hemranyň obrazyny mysal getirmek bolar. Ol ägirt güýçli döwden üstün çykýar. Bu ýerde adalat ýene dabarandyrylýar. Şu babatda söýgüniň güýjüniň uly hyzmaty bar. Durmuşyň iň kyn şertlerinde söýgi periniň keşbinde kömege gelýär.

Dessanda dini-ynanç hem görkezilýär. Baş gahrymany kyrk erenler goldaýar. Hezreti Aly oňa oglum diýip ýüzlenýär. Şeýlelikde, halk öz gahrymanyny asly perizat bolan gyza öýlendirýär.

“Hüýrlukga-Hemrada” dini düşünelere ynanmazlyk hem görkezilýär. Hemra jennet guşuny gözlemäge gidende,onuň atasy öz dini düşüncesine görä, oňa ýolda harabaçylykda, gonamçylykda ýatmazlygy nesihat edýär.

Dini düşünelere görä, şeýle ýerlerde gijesine arwah-jynlar bolýarmyş.Olaryň uklap ýatan adamy heläklemegi mümkin diýip düşünişdirler. Ine, şeýle düşüňjä görä, atasy ogluna şol ýerlerde gijesine ýatmazlygy maslahat berýar.

Emma ýolda ilkinji gijesinde atasynyň beren bu wesýetini bozýar. Ol bir gije gonamçylykda bolup, Hezreti Alynyň mazarynyň ýanynda ýatýar. Hezreti Aly we erenler ony şol gije owadan peri bilen duşurýar. Peri oňa erem bagyny salgy berýär,gözleýän guşuny tapmaga kömek edýär. Iň ahyrynda doganlary Hemrany öldürmekçi bolanlarynda-da, peri ýetişýär.

Dini-ynanç düşüňjeleri Hemranyň, onuň doganlarynyň dogluşy baradaky wakalar, Hezreti Alynyň olara 14 ýaş bermegi, emma şeýle wagt geçenden soň olaryň ölmezligi, ezraýýlyň Hemra 120 ýaş bermegi bilen düşündirmek bolar. Şu babatda Hemranyň hemaýatçylarynyň-da uly hyzmaty bar.

Dessanda çeper obrazlar ulgamy täsirli berilýär. Eserde položitel gahrymanlara garşylykly edilip, Hemranyň iki doganynyň obrazy görkezilýär. Adalatlylyk bilen adalatsyzlygyň şeýle garşylykly goýulmagy ähli halklaryň folklorynda, şol sanda türkmen folklorynda hem täzelik däl.

Halk döredijiliginiň erteki žanrynynda bolşy ýaly, dessanlarda-da, kiçi dogan hemişe batyr, ugurtapyjy, adalatly edilip görkezilýär. Emma dessanlarda bir ýagdaý şu häsiýetiň beýleki halklaryň folklorynda, esasan-da erkeklerinde beýan edilişinden tapawutlandyrýar. Esasy tapawut-dessanda köpaýallylyk meselesidir. Daşyndan göräýmäge bu meselede doganlaryň enebaşgalygy, olaryň arasynda bolýan duşmançylygyň sebäbini düşündirýän ýaly. Emma hakykatda beýle däl. Bu ýerde göreş häkimlik ugrunda barýar. Hemranyň uly doganlary atalarynyň Hemra bolan söýgüsine göreplik edýär. Atalarynyň Hemra bolan şeýle söýgüsi olary häkimlige bolan hukukdan mahrum edermikä diýip gorkuzýar.

Dessanda çeper obrazlar ulgamy täsirli berilýär. Eserde položitel gahrymanlara garşylykly edilip, Hemranyň iki doganynyň obrazy görkezilýär. Adalatlylyk bilen adalatsyzlygyň şeýle garşylykly goýulmagy ähli halklaryň folklorynda, şol sanda türkmen folklorynda hem täzelik däl.

Dessanyň baş gahrymany Hemranyň obrazyna maksada okgunlylyk, ynsanperwerlik, dogruçylyk, dogana, ene-ata wepalylyk, ugurtapyjylyk, mertlik, sadalyk ýaly sypatlar görkezilýär.

Hüýrlukga- perizat, hyýaly obraz. Ol söýgüsine wepaly. Hemra kaknus döwüň eline düşüp, ýere tarap pel-pelläp gelýärkä, Hüýrlukga laçyna öwrülip ony tutýar. Hemrany ölümden halas edýär, gözünü açýar.

Güljemile – Hemranyň aýal dogany. Ol Hemrany goldaýar. Ynsanperwer, mähriban uýa. Şazadalar Çyn-Maçyna ugranda, gerek bolar diýen maksat bilen iki sany göwher gaşy Hemra berýär. Hemra-da göwher gaşlary doganlaryna berip, olardan satyn alan gallasyny halka paýlaýar.

“Hüýrlukga-Hemra” dessanynda položitel gahrymanlar bilen birlikde, otrisatel gahrymanlar hem görkezilýär, olaryň hereketleri ýazgarylýar. Hurşytdyr Ziweriň ulumsylyk, açgözlük, şöhratparazlyk, ähtiýalanlyk, hyýanatçylyk, nalajedeýinlik ýaly ýaramaz gylyk-häsiýetleri berilýär. Olaryň ikisem içigara hem ganhor adam. Olar öz gazan çukurlaryna özüleri düşüp, masgara edilip, ýurtdan kowulýar.

Dessanda Müsür patyşasy Hysrawyň üstünden-de gülünýär. Ol ýurduň abatlygy, halkyň rahatlykda, eşretde ýaşamagy hakda alada etmegiň ýerine, hyýaly guşuň-Bilbil Göýäni gola salmagyň kül-külüne düşýär. Bilbil Göýäniň patyşa garap: “Sende bir düzüwliäk adamyň-da akyly ýok ekeni...” diýmegi Hysrawy has-da wejera edýär.

Hüýrlukganyň aýal dogany Hüýrzagpyran-da, kazy-da otrisatel gahrymanlar. Olaryň ikisem ahlaksyz edilip görkezilýär. Hüýrzagpyran Hüýrlukganyň durmuşa çykmagyna garşy bolup hereket etse, kazy

Hüýrzagpyrandan otuz posa alyp, gyzyň dawasyna delil tapyp bermäge boýun bolýar. Olaryň bu ýaramaz hereketleri dessanda ýazgarylýar.

Dessanda ýokary gatlak wekilleriniň aglabasyna mahsus bolan ýaramaz gylyk-häsiýetleriň, köşk durmuşyndaky bozuklyklaryň (humar oýnamak, azgynlyk, para almak we ş.m.) paş edilişi berilýär. Köşk adamlarynyň baýlyk toplamak, wezipe edinmek, keýp-sapa, şöhrat üçin alyp barýan pyssy-pyjurlyklary-da görkezilýär.

“Hüýrlukga-Hemra” dessany çeper okalýar. Onda dürli çeperçilik serişdeleri (meňzetme, deňeşdirme, ulaltma we ş.m.) ussatlyk bilen ulanylýar.

Dessanyň hamyrmaýasy folklordan, ýagny halk ertekilerinden alnypdyr. Onda döw, peri, ezraýyl, Bilbil Göýe diýen ýaly toslanyp tapylan hyýaly zatlar getirilýär. Dessan sýužeti taýyndan “Mämmetjan” ertekisine has ýakyndyr.

“Hüýrlukga-Hemra” türkmenleriň arasynda giňden ýaýran dessandyr. Ol XX asyryň 40-njy ýyllarynda Stawropol türkmenleriniň arasynda-da “Gysraw Hemra” ady bilen meşhur bolupdyr.

Dessan ilkinji gezek 1941-nji ýylda neşir edilýär. Ony çapa taýýarlan hem sözbaşy ýazan B.Garryýew. Dessan neşire taýýarlanylanda, Daşkentde (1333-nji hijri), Kazanda (1328-nji hijri) çap edilen nusgalar, 1935-nji ýylda latyn harpynda ýazylan nusga hem göz önünde tutulypdyr. Ýöne welin dessanyň 1939-njy ýylda daşoguzly Nazar bagşydan ýazylyp alnan has doly nusgasy neşir üçin esas bolupdyr. Soňra ol 1950-nji, 1963-nji ýyllarda gaýtadan neşir edilýär. Dessan 1971-nji ýylda Moskwada türkmen hem rus dillerinde çapdan çykýar. Alym A.Durdyýewa dessanyň 1979-njy ýyldaky neşirini taýarlady hem-de oňa sözbaşy ýazdy.

Dessanyň položitel gahrymanlarynyň üsti bilen ýaşlara mertligi, ene-ata hormaty, il-güne söýgüni ündemäkdäki hyzmaty uly.

“Şasenem – Garyp” dessany

“Şasenem-Garyp” halk arasynda giň ýaýran meşhur dessanlaryň biridir. Ol yşky-sosial temasynda ýazylan eserdir. Dessan beýleki birnäçe kowumdaş halklaryň (azerbaýjan, özbek, garagalpak we ş.m.) arasynda-da ýörgünlidir. Bu dessan hem beýleki eposlardyr dessanlar ýaly, kowumdaş halklaryň çygryndan çykyp, rus edebiýatyna-da aralaşýar. Bu dessanyň sýužeti boýunça rus şahyry M.Ýü.Lermontow tarapyndan “Aşyk-Karip” ady bilen eser döredilýär.

“Şasenem-Garyp” dessanyndaky wakalar Alynky Aziýada bolup geçýär. Şaapbas Sefewidiň patyşalyk eden döwrüni (1587-1629 ý.ý.) öz içine alýar. Eserde Şaapbas oňasýz gahryman hökmünde häsiýetlendirilýär.

“Şasenem-Garybyň” dürli nusgasy bar. Dessandaky wakalaryň türkmenleriň Was topragynda-da bolup geçendigini folklorçy A. Rahmanow tekrarlaýar. Onuň pikirine, dessanyň wakalary gadymy Was sebitinde, Uzboýuň

kenar ýakalarynda, Sarygamyş kölüniň gyralarynda, Kiçi hem üly Balkan daglarynyň pesliklerinde, Maňgyslagyň giňişliklerinde bolup geçýär. Şu agzalan ýerlerde gadymy zamanda türkmenleriň ýaşandygyny taryhy çeşmeler subut edýär. Şeýle bolansoň, “Şasenem-Garyp” dessanynyň başlangyç nusgasyny ilkibaşda türkmen halky döredendir diýlen netijä gelmek bolýar.

Orta asyrlarda seljuklaryň hökümdarlyk eden döwründe türkmenleriň edebiýaty, medeniýeti bilen bir hatarda, halk döredijiligi-de ösüpdür hem-de beýleki halklaryň folkloryna täsirini ýetiripdir. Bu barada alym A. N. Samoýlowiç: “Oguz türkmen halklaryna mahsus bolan:”Ýusup-Ahmet”, “Seýit-Battal”, “Görogly”, “Şasenem-Garyp”, “Asly-Kerem”, “Bozoglan” we beýleki birnäçe eserler bütin musulman türkleriň hem dünýäsine, olaryň köp ýerlerine giň derejede ýaýrapdyr” diýip, taryhy maglumaty berýär. Şol täsirler esasynda türkmenleriň “Şasenem-Garyp” dessany-da beýleki halklaryň arasyna baryp ýetipdir. Arheolog Tolstowyň, geografiýaçy Mürzäýewiň, dilçi Atanyýazowyň Was sebitindäki ýadygärlikler (Akjanyň galasy, Şasenemiň köşgi, Tünüderýa we ş.m.) hakyndaky maglumatlary-da “Şasenem-Garybyň” türkmen ilinde dörändigini delillendirýär.

1819-1820-nji ýyllarda Türkmenistana we Hywa syýahat eden rus kapitany N.N.Murawýowyň “Türkmenistana hem Hywa syýahat”(“Puteşestwiýe w Turkmeniýu i Hiwu”.-Moskwa, 1822g.) kitabynda Şasenem bilen Garybyň söýgüsi barada gyzykly maglumat berilýär. Syýahatçy Şasenemiň köşgüni synlaýar. Ol ýerdäki kak suwy, Döwgala, Gyzylgala hakda gürrün berýär.”Aşyk Garyp” diýen rowaýaty eşidýär.

Rowaýatda şeýle diýilýär: häkimiýet adamsynyň Şasenem diýen owadan gyzy bolanmyş. Ol aýdymy bilen tanalýan Garyp diýen ýigide aşyk bolýar. Şasenem ony synamak üçin ýedi ýyl mysapyrlykda gzymegini talap edýär. Garyp tamdyrasyny enesinde goýup, ýurtdan çykyp gidýär. Enesiniň ogluny ýatlap, aglap-aglap iki gözi hem kör bolýar. Garybyň dolanyp gelmegine üç aý galanda, Şasenemi baý goňsusyna bermekçi bolýarlar. Şasenem garşy bolup, ýalbarýar, ýakarýar. Emma peýdasy degmeýär. Garyp öýe gelip, tamdyrasyny alyp, toý ýerine –Şasenemiň çadyrynyň ýanyna gelýär. Ol gezen ýurtlaryny,hyjuwyny, gaýgy-hasratyny aýdyma salyp aýdýar. Garybyň aýdymlary toýa ýygnanlara täsir edýär. Köpçüligiň talaby bilen Şasenemiň atasy gyzyny Garyba bermeli bolýar.

Megerem, şu rowaýat “Şasenem-Garybyň” döremeginde esas bolan bolsa gerek. Sebäbi rowaýat dessanyň sýužetine gabat gelýär.

“Şasenem-Garypda” we onuň toplumyna girýän bölümlerde Diýarbekir, Şawezir (Şasenem) ,Akjagelin (Akjanyň galasy), Halapşirwan, Yzmykşir ýaly gadymy şäherler barada gürrüň berilmegi dessanyň taryhylygyny artdyrýar.

“Şasenem-Garyp” iň köp neşir edilen hem öwrenilen dessandyr. Türkmenistanyň Milli golýazmalar institutynda “Şasenem-Garyp” dessanyna degişli golýazmalar saklanylýar. Olar dessanyň daşbasma usulynda çap edilen

görnüşleridir. “Şasenem-Garybyň” 1940-njy ýylda çap edilen birinji neşiri şol golýazmalar esasynda taýarlanylady. N.Hojaýew dessany çapa taýýarlady, M.Kösäýew hem sözbaşy ýazdy.

Dessanyň türkmen dilindäki ikinji neşiri 1948-nji ýylda çykýar. M.Kösäýewiň ýazan sözbaşysynda dessanyň mazmuny, ideýasy, çeperçiligi, esasy gahrymanlary hakynda gürrüň berilýär.

H.Görogly 1955-nji ýylda “Şasenem-Garyp” dessany boýunça kandidatlyk dissertasiýasyny goraýar. Onuň bu ylmy işinde türkmen dessanlarynyň gelip çykyşy, dessançylyk däpleri barada gyzykly maglumatlar getirilýär.

“Şasenem-Garyp” dessanynyň türkmen dilindäki üçünji neşiri 1957-nji ýylda çap edilýär. B.Ahundow dessana sözbaşy ýazýar. Dessan öňki neşirler esasynda çapdan çykýar. “Şasenem-Garyp” dessanynyň türkmen dilindäki dördünji neşiri 1959-njy,başinji neşiri 1979-nji ýyllarda çap edilýär.

“Şasenem-Garyp”dessanyňa dürli döwürde goşmaça wakalar girizilýär. Ýöne welin şol wakalara dessanyň bitewi bölegi diýip aýtmak bolmaz. Şol wakalar esasy sýužeti giňeltmek üçin goşulypdyr.

Bagşylar Garyby gul edip satmaklyk ýaly wakany dessana girizenlerinde, “Ýusup-Züleýha” dessanyňa salgynan bolmaklary mümkin. Şeýle hem Garybyň Şasenemiň kösgüne ýygy-ýygýdan gelmegi soňky goşulan wakalardyr.Sebäbi şunuň ýaly ýagdaýy “Asly-Kerem” dessanynda ýa-da beýleki dessanlarda-da görmek bolýar.

Şeýlelikde, “Şasenem-Garyp” dessanynyň esasy sýužeti, ähtimal Garybyň Şasenem bilen hoşlaşyp: “Ýedi ýyldan öwrülip gelerin” diýen pursadyndan başlanýan bolsa gerek. Sebäbi dessandaky goşmaça wakalary eseriň kompozisiýasy bilen birleşdiräýmek kyn. Şeýle wakalary (meselem, Garybyň bir gezek Babahan şatyr, soňra hem Töwriz şazadasy bilen duşuşygy ýaly wakalary) esasy sýužetden aýyrmak ap-aňsat. Şol wakalary aýranyň bilen dessanyň esasy mazmunyna hiç hili zeper ýetmeýär.

Dogrudanam, Şasenemiň Babahan şatyr bilen Garyby gözlemäge gitmegi baradaky waka esasy sýužete geregi-de ýok. Belki-de, Şasenemiň öz söýgülisine wepalylygy görkezilmek islenilendir?! Ýok, beýle-de däl. Sebäbi Şasenemiň söýgülisine wepalylygy dessanyň ähli tekstinde görnüp dur ahyrn.

Dessanyň köp ýerinde Halapşirwan şäheri agzalýar. Ýöne eserde käte Halap ýa-da Şirwan şäherleriniň atlary-da tutulýar. Saapbasyň tabşyrmagy boýunça Taýmaz Ezberhojanyň ýanyna düýekeş bolup baryp, özüni onuň ýurtdaşy-halaply hökmünde tanadýar. Soňra olar Halap şäherine ugraýarlar. Edil sunuň ýaly Garyp hem kä Halaba ýa-da Şirwana, käte Halapşirwana gidýär. Dünýä kartasynda Halapşirwan diýen şäher ýok. Dogry,Siriýada Haleb (Halap) şäheri we Azerbaýjanda Şirwan (XV111 asyrda döwlet bolan.Takmynan,dessanyň-da ýüze çykan döwri) şäheri bar. Mundan

başga, Türkiýänyň Diýarbakir welaýatynda Şirwan diýlip atlandyrylýan şäher-de bar. Emma dessanda gürrüň ol şäherler hakynda gidenok.

Şu meselede ýene-de bir çaklama bar. Türkmenleriň arasynda dessanyň dürli görnüşi bolup, şolarda Garybyň aýrallyk döwründe bolýan ýerleri dürli-dürli görkezilendir. Dessanyň bir görnüşinde Garyp Halapda bolýan bolsa, beýleki görnüşinde onuň Şirwanda bolýan bolmagy mümkin. Soňabaka ol görnüşler birigip, Halap-Şirwan diýen düşüňjani berendir. Muňa dessançy bagşylaryň käbiriniň sowatsyzlygy hem sebäp bolup biler. Emma gynansak-da, bu çaklamalary tassyklaýjak delillerem häzire çenli bize gelip ýetmändir.

“Şasenem-Garyp” dessany halky eserleriň biridir. Eseriň halkylygy, birinji nobatda, onuň mazmunyna, baş gahrymanlaryň özüni alyp barylaryna, hereketlerine baglydyr. Eseriň baş gahrymanlary – Garyp hem Şasenem halkyň söýgüsine mynasypdyr.

Ýurt Garaşsyz bolansoň, “Şasenem-Garyp” dessany hemmetaraplaýyn öwrenilip başlandy. Folklorçy A. Rahmanow dessan bilen baglanyşykly wakalary täzedan toplam, çapa taýýarlady. Dessan 1992-nji ýylda “Magaryf” neşirýatynda çap edildi. Dessanyň bu neşiri “Şasenem-Garypdan” başga, 6 bölümden (“Aýsenem-Garyp”, “Helalaý-Garyp”, “Aýperi”, “Baýsenem-Garyp”, “Handan peri” (“Handan gyz”), “Uz peri” (“Uzuk gyz”) ybarat.

Dessanyň bölümleriniň gysgajyk many-mazmuny bilen tanyşdyrýas.

“Aýsenem – Garyp”

Bölümde waka Şamahşirwan (Gadymy şäher ady. Diýarbakirden 25 kilometr gaýrada) şäherinde bolup geçýär. Garyp Diýarbakiriň (Akdepe etrabyndan 82 kilometr günbatar aşak gapdaldaky şäher we oňa tabynlykdaky ýerlere Diýarbakir ýurdy diýilýär) patyşasy Şaapbasyň yzarlamaýyndan gaçyp, Şamahşirwan şäherine ugraýar. Ýolda ol Şamahşirwanyň il-ulusynyň soltany Äraly hana sataşýar. Äraly han Garyby özüniň “Älem” bagyndaky köşgünde ýerleşdirýär.

Äraly hanyň birnäçe gyzy bolan. Aýsenem peri gyzlarynyň iň kiçisi. Äraly han körpe gyzy üçin “Älem” bagynyň ýanynda “Gülşen” bagyny-da emele getirýär. Aýsenem peri 40 kenizi bilen şol köşkde ýaşaberýär.

Aýsenem peri Garyba aşyk bolýar. Emma Garyp göwnemeýär. Äraly han soňra Köneürgençde köşk gurdurup, şol ýerde ýaşaýar.

“Helalaý – Garyp”

Bölümde waka Yzmykşir (Görogly etrabyň günbatarynda ýerleşýär) şäherinde bolup geçýär. Garyp Şaapbasyň zulmunda gaçyp, Bagdat ýurduna (Yzmykşir we onuň tabynlygyndaky şäherler hem obalar) barýar. Ýurduň Yzmykşir diýen patyşasy bolupdyr. Onuň Helalaý peri diýen gyzy bar ekeni. Ol

Garyby söýýär. Emma Garyp garşy bolýar. Diýeni bolmany üçin, Helalaý peri Garyby zyndana saldyrýar. Oňa her hili jezalar berilýär. Emma şonda-da, Garyp lebzinden dänmeýär we Helalaý periniň aýdanyna boýun bolmaýar.

“Aýperi”

Waka Halapşirwan şäherinde (Was sebitindäki Diýarbekir şäherinden 25 kilometr gaýrada) bolup geçýär. Dessanyň bu bölüminde beýan edilişine görä, garyp Şaapbasyň yzarlamaşyndan gaçyp, Diýarbekir hem-de Şawezir (Gadymy şäher Diýarbekirden 57 kilometr günortada. Häzir bu ýer Şasenem galasy diýilip atlandyrylýar) şäherlerini terk edýär we Halapşirwan şäherine barýar. Atly diýen han Halapşirwanyň soltanydy. Onuň gyzyna Aýperi diýýärdiler.

Garyp Halapşirwana gizlinlikde gelýar. Gijesine haýatlaryň düýbünde ýatyp-turup, gündizine şäherde ýüzi nikaply gezýär. Ol Atly soltanyň “Seýil” diýen bagyna barýar. Aýperi şol ýerde Garyby görýär we onuň bilen gürrüňleşýär. Olar gürrüňleşip durkalar, şemal turup, Garybyň ýüzündäki nikabyň bir tarapyny göterýär. Aýperi we onuň 40 kenizi Garybyň ýüzüni görüp, beýhuş bolup ýykylýar.

Garyp ol ýerden gaçyp, şäherde bir kempiriň öýünde bolýar. Kempir Atly soltanyň gözleginden goramak üçin Garybyň egnine sylha, başyna garyn geýdirýär, ýüzüne-de gara-gura çalýar.

Şondan soň Garyby şäherde gördüm-bildim diýen bolmaýar.

“Baýsenem – Garyp”

Dessanyň şu nusgasynyň “Baýsenem-Garyp” bölümindäki waka-da Halapşirwanda bolýar. Garyp, kempir bilen maslahatlaşyp Babanyýaz harazçyda talaban durýar. Gündizine harazda işleýär, gijesine Babanyýaz harazçynyň öýünde bolýar. Ol öňküsi ýaly, kellesine garyn geýip, ýüzüne gara-gura çalyp, gizlenip ýaşaýar.

Şäherde ýaşaýan Gully diýen adam Babanyýaz harazçy bilen dostdy. Bir gün Gully aýaly Jahan, gyzy Baýsenem dagy bilen Babanyýaz harazçylara gezmäge gelýär. Gully, haçan-da, öýüne gaýtjak bolanda, gyzy Baýsenem: “Gumry enemiň ýanynda boljak” diýip, Babanyýaz harazçylarda galýar.

Garyp harazdan gelensoň, kellesindäki garny sypyryp, gara-guralary-da ýuwup aýyrýar-da, otagyna girip oturýar. Ol dynç alyp otyrka, oňa birdenkä Baýsenemiň gözi düşýär-de, özünden gidip ýykylýar.

Şu wakadan soň, Garyp Babanyýaz harazçynyň öýünden gitmeli bolýar.

“Handan gyz”

Bölümdäki waka Maňgyşlakda (türkmenleriň gadymyýetde Gazagystanda ýaşan ýeri.) başlanyp, Halapşirwanda hem gutarýar. Maňgyşlykda Oraş atly garyp adamyň Handan diýen owadan gyzy bolan. Oraş Gozgan baýa talaban durýar. Gozgan baý özüniň Çoran atly kemakyl ogluna Handan gyzy alyp bermekçi bolýar.

Handan gyz göwnemeýär we hile guramaly bolýar. Ol Gozgan baýlara: “Menrazy, ýöne toýa taýýarlyk üçin kyrk gün purýja beriş” diýip aýtdyrýar.

Şondan soň Oraş garybyň maşgalasy özara maslahat geçirýär. Maslahatda Handan gyz kakasyna, ejesine: “Siz Balkan dagyna tarap gidersiňiz. Men bolsam, Halapşirwana tarap giderin. Eger Gozgan baý biziň gaçanymyzy bilip, siziň yzyňyzdan ýetse, meni tapmasyn. Siz oňa –gyzymyz biri bilen gaçypdyr – diýip aýdarsyňyz” diýýär.

Handan gyzyň bu aýdanyna kakasy, ejesirazy bolýar.Şeýlelikde, bir gije hiç kime duýdurman, gara öýlerini durşy bilen goýup, Oraş maşgalasy bilen Balkan dagyna tarap, Handan gyzyň ýeke özi erkek lybasynda Halapşirwana tarap gaçýar. Ol şol ýerde Şasenemiň gözlegine çykýar.

“Uzuk gyz”(“Uz peri”)

Bölümdäki waka Uzboýuň (Sarygamyşdan Hazar deňzine çenli uzalyp gidýän köne derýanyň akan ýeri) kenarynda hem-de Diýarbekir şäherinde bolup geçýär. Atsyz soltan Uzboýuň kenaryndaky il-ulusa soltanlyk edýär. Onuň Uzuk diýen gyzy bolan. Uzuk kemala gelensoň, Atly soltan Uzboýuň kenarynda soltanlyk eden ýerlerini gyzyna bagyşlaýar-da, özi başga şäherde köşk gurduryp ýaşaberýär.

Uzuk Uzboýuň kenaryndaky köşgünde bolýar. Günlerde bir gün Uzuk gyz erkek lybasyna girip, özüniň kyrk kenizi bilen awa-şikara çykýar. Aw awlap ýörkä, Garyba gabat gelýär. Uzuk gyz Garyby tanamaýar. Garyp nama aýdyp: “Men aşyk, adyma hem Garyp diýýärler. Sasenem atly bir gyz meniň ýarymdyr. Oňa beren wadam ýene ýedi günden dolýar. Şondan bärde barmasam, Şawelet Şasenemi alýar” diýýär.

Uzuk gyz adamlary ýygnap, Garyba saz çaldyrýar, dessan aýtdyrýar. Ol şondan soň Garyby ýola salýar.

Dessanyň şu nusgasynyň ýedi bölümindäki wakalara esasy gahrymanlardan Garyp, Şasenem, Akja, Şapbas dagy gatnaşýar. Şeýlelikde, bölümler mazmun taýdan özara birleşýär we bitewi bir uly dessany emele getirýär.

“Şasenem – Garyp” dessanynda obrazlar ulgamy

Dessanyň many-mazmun ugry hereket edýän esasy gahrymanlaryň üsti bilen kesgitlenilýär. Eserde gahrymanlar iki topara bölünýär. Bir tarapdan, Garyp we Şasenem, Hasan wezir we onuň aýaly Abadan, Gülnahal (Akja), Ezberhoja we olara ýakyn adamlar hereket edýärler. Ikinji tarapdan, Şaapbas we onuň hyzmatkärleri hereket edýärler.

Dessanyň baş gahrymanlarynyň biri Garypdyr. Ol salyhatly, mylaýym, öz söýgülisine berlen adam. Maşgalasyny söýýär we onuň mertebesini hemişe belent tutýar.

Garyp ugurtapyjy, bir sözli. Onuň obrazynda ýokary ahlak sypatlary jemlenilipdir. Onda ýönekeý türkmen ýigidiniň häsiýeti görünýär. Garyp zalym Şaapbasyň berýän jebir-sütemini egni bilen çekmeli bolýar. Şaapbas ata-baba däbini unudyp, Garyby adagly gyzyna öýlenmekden mahrum edýär.

Garyp zähmetsöýer adam. Ol ejesi we aýal dogany bilen şäherden çykyp, başga bir ýere baran gününden zähmet bilen meşgullanýar, Ilkibaşda alty ýyllap çopançylyk edýär. Söýgi hyjuwy ony bu kärden aýyrýar. Soň-soňlar ol çem gelen işde işleýär. Bir görseň bagbanyň kömekçisi, bir görseň degirmençiniň, atbakaryň kömekçisi. Garyp hiç wagt baýlyga, häkimlige kowalaşmaýar. Ol çyn aşyk, diňe söýgülisi Şaseneme gowuşmadyň arzuwynda bolup gezipdir.

Hasan wezir-Garybyň atasy. Ol dogruçyl hem hakykatçy adam. Muňa Hasan weziriň öz maşgalasyna, ylaýta-da ogluna bolan garaýşy şaýatlyk edýär. Ölüminiň önüsyrasynda, ol ogluny ýanyna çagyryp: “Eý, oglum, men bu dünýäden gidýärim.” Atam meni öylendirmedi” diýip, menden närazy bolmagyl. Seni patyşamyzyň gyzyna adaglap, ondan ähtnama alandyryn. Men ölsem-de, patyşa saňa gyzyny berer, özüne giýew hem wezir ediner. Sen hiç gam çekmegil”-diýýär.

Diýmek, Şaapbasyň weziri Hasan ölmezinden öň, oglunyň geljekki ykbaly barada aladalanypdyr. Şeýle atalyk alada ýönekeý adam üçin mahsus zatdyr.

Saapbasyň hut öz gyzy Şaseneme bolan garaýşyny göz önüne getirsek, onda düýbünden başgaça ýagdaýy görýäris. Şasenem köp ýyllap söýgüniň hasratyny çekýär. Emma muňa Şaapbasyň birjik-de rehimi inmeýär.

Şaseniň obrazynda türkmen gyzlaryna mahsus bolan durnuklylyk, sypaýylyk, wepadarlyk, geljege umytlylyk ýaly sypatlar bar. Ol in agyr ýagdaýlardanam baş alyp çykýar. Onuň obrazynda şeýle häsiýetleriň bolmagynyň terbiýeçilik ähmiýeti uly.

Şasenem hemmetarapdan Garyba mynasyp. Garyba bolan söýgüsi ony ruhlandyrýar. Öz söýgülisine degişli meselelerde, ol gorkman, batyrçaýlyk bilen çykyş edýär. Hatda, atasynyň gazaby-da ony gorkuzyp bilmeýär. Ol

Garyby birnäçe gezek öz köşgünde gizläp, ony ölümden halas edýär. Öz ykbalyny özi çözüär.

Şasenem Garybyň hatyrasy üçin öz janyny we namysyny howp astynda-da goýýar. Ol köşgüni taşlap, Garyp bilen daglara, çöllere gidýär. Şasenemiň adamsöýümlü aragatnaşygy beýleki adamlar bilenem şeýle.

Ýöne welin Şasenem patyşanyň gyzy bolsa-da, erksiz hem kemsidilen ejiz maşgaladyr. Ata-enesi oňa hukuksyz adam ýaly garaýar. Atasy oňa owadan köşk salyp berýär. Emma köşkte Garyby-da, beýleki adamlary-da kabul etmek Şaseneme gadagan edilýär.

Dogry, kämahal Şasenemde ýaýdaňjaňlyk, gowşaklyk ýaly häsiýetlerem görünýär. Şasenem goşun serkerdesi Şawelete zorluk bilen durmuşa çykaryljak bolnanda, onuň garşylygy örän gowşak gelýär.

Dessanda Gülnahalyň (Akjanyň) obrazy-da özüne çekijidir. Gülnahal hökümdar toparlar tarapyndan ata-enesinden, söýgülisinden aýra salnan, zor bilen haremhanalara getirilen gelin-gyzlaryň biridir. Şeýle gelin-gyzlaryň täleýini görkezýän obrazdyr. Ol Ezberhojany söýýär. Gülnahalda söýgä, dosta wepadarlyk, tutanýerlilik, salyhatlylyk, batyrçaýlyk, ugurtapyjylyk ýaly gowy gylyk-häsiýetler bar.

“Şasenem-Garypda” Garybyň ejesi Abadanyň obrazynyň üsti bilen şa zulmuna sezewar bolan, kemsidilen aýallaryň keçe ykbaly görkezilýär. Dessanda Babanyýaz harazmanyň, Garybyň eneligi bolan kempir, goja bagban, çopan-çoluklar we başgalar halk wekilleri hökmünde suratlandyrylýar. Olar aşyk-magşuklara duýgudaşlyk bildirýärler. Emma Ezberhojanyň obrazynda welin şol döwrüň söwdagärlerine mahsus bolan položitel hem otrisatel sypatlar beýan edilýär.

Şaapbas we onuň hyzmatkärleri özleriniň wagtyny şady-horramlyk, aw awlamak bilen geçirýärler. Il-halk hakynda hiç hili alada etmeýärler. Olaryň arasynda esasy orny Şaapbasyň özi eýeleýär. Onda gylyk-häsiýetleriň ähli otrisatel taraplary jemlenilýär. Ol haka, nähaka bakman, diňe özüniň peýdasyny, keýp-sapasyny, şan-şöhratyny bilýän, ähdiýalan, zalym şalaryň wekili.

Şaapbasyň häsiýeti gowşak. Hereketinde hiç hili özbaşdaklyk ýok. Onuň ýönekeý meseleleri-de özbaşdak çözmäge ukyby bolmaýr. Şaapbas özüniň däl-de, başgalaryň pikiri bilen hereket edýär.

Şaapbas sözünden, ähtinden dänmegi hiç zatça görmeýär. Muny dessanyň başynda has-da aýdyň görmek bolýar. Onuň: “Şalara gedaylar bilen garyndaş bolmak bolmaz” diýip, aýdan sözi öz weziri bilen eden ähtini bozmagyna, öňki dostlugyny ýatdan çykarmagyna sebäp bolýar. Ol ýaramaz häsiýetli Taýmazyň teklibi bilen Ezberhojanyň aýaly Gülnahaly (Akjany) ogurlamak ýaly bet işe gatnaşýar. Emma Akjanyň erkini özüne tabyn edip bilmeýär.

Şaapbasyň bozuk pällidigini subut edýän ýene-de bir mysala ýüzlenip göreliň. Günlerde bir gün aw awlap ýörkä, ol halys ýadap, Mansur baýyň

howzunyň başynda saklanýar. Sol ýerde Mansur baýyň gyzyna birden gözi düşüp, oňa aşyk bolýar. Şeýle hem Şaapbas başga bir wagt aw-şikarda gezip ýörkä, bir daglyk ýerde öz gyzy Şaseneme gözi düşýär we onuň görk-görmegine haýran galyp, özünden gidip ýykylýar.

Dessanda Şawelediň obrazynyň üsti bilen ýaraňjanlyk ýaly ýaramaz gylyk-häsiýetler paş edilýär. Ol ýaraňjanlyk bilen wezipä, ýokary derejä ymtylýan adamlaryň hilinden. Onuň ähli hereketi “Zöhre-Tahyr” dessanyndaky Garaçomaga çalymdaş.

Dessanda Babahan şatryň ikiýüzlülük, kezzaplyk, aldawçylyk, ahlaksyzlyk, hilegärlik ýaly sypatlary görkezilýär. Onuň obrazynyň üsti bilen ýaramaz gylyk- häsiýetli adamlar paş edilýär.

Dessanda ertekiçilik däpleri oňat duýulýar. Şunuň bilen birlikde, eserde gahrymanlaryň obrazlarynyň birülnülik (standart) häsiýetde berlendigini-de bellemegimiz gerek.

Ýöne welin dessanda gahrymanlaryň obrazlarynyň üsti bilen wakalar köplenç dogruçyl görkezilýär. Bu bolsa dessanyň halkylyk, millilik gymmatyny artdyrýar.

“Saýatly-Hemra” dessany

Türkmen dessanlarynda köpaýallylyk meselesine seýrek duş gelinýär. Emma “Saýatly-Hemra” dessanynda welin gahryman ozal öýlenendigine garamazdan, aýalynyň üstüne ikinji bir aýaly alýar.

Dessan Garagoýunly we Akgoýunly türkmenleriň Kawkazda, Eýranyň günbatarynda höküm süren döwürlerindäki wakalara esaslanlyp döredilipdir.

Dessanyň gahrymanlary - türkmenler. Eserdäki beýan edilýän däp-dessurlar, tebigy hadysalar, gahrymanlaryň häsiýetindäki aýratynlyklar gös-göni türkmenlere degişli. Ýöne welin käbir kowumdaş halklarda hem (azerbaýjan, özbek) dessanyň nusgalary bar. Şeýle bolsa-da, eser türkmenleriň arasynda kemala gelýär. Dessan bir wagtlar Kawkaz territoriýasynda ýaşan seljuk türkmenleriniň rowaýatlary esasynda ýüze çykypdyr.

“Saýatly-Hemra” dessanynyň kompozision gurluşy ýönekeý bolup, onda wakalar gyzykly edilip görkezilýär. Dessanda esasan söýgi, mertlik, namartlyk meselesi gozgalýar. Dessan yslam dininden soňra döräpdir. Şonuň üçinem onda köpaýallylyk meselesi açyk görkezilýär.

Dessanyň esasy sýužeti perzent diläp, Allatagala ýalbarmakdan, çaganyň dünýä inmeginden, ony terbiýeläp ýetişdirmekden, in soňunda öýleniş toýunyň tutulmagyndan, öýlenen ýigidiň başga bir şa gyzyna gaýybana aşyk bolmagyndan ybarat.

Aýally gahrymanyň, ýagny Hemranyň başga bir şazada-Saýathana gaýybana aşyk bolmagy, gyzyň yzyndan gitmegi, ol ýerde onuň bilen bolmagy, soňra Hemranyň Saýathany alyp, yzyna gaýtmagy we ilkinji aýaly Selbinyýaz bilen duşuşmagy, işiň şowly tamamlanmagy - esasy tema syrykdrylan ikinji sýužetdir. Şu iki sany sýužete ýene-de birnäçe wakalar goşulýar. Şol wakalaryň hem düýbünden özbaşdak häsiýetleri bar. Ýöne welin şol wakalar dessanyň mazmunyny has-da çuňlaşdyrýar.

Geliň, dessana goşmaça girizilen wakalaryň käbirine – berzeňňiler tarapyndan gahrymanlaryň ýesir alynmagy baradaky waka garap görelin. Dessandaky bu wakadan mälim bolşy ýaly, gahrymanlar Gyzylalma şäherinden Häzirbeýjana (Azerbaýjana) öwrülip gelýärkäler, berzeňňileriň eline ýesir düşýär. Olar Hemrany iýmekligi, Saýathany bolsa öz ygtyýarlaryna alyp, hyzmatkär edinmegi ýüreklerine düwýärler. Emma jellat Hemranyň tanşy, ýagny Selbinyýazyň Hemranyň yzyndan iberen adamsy bolup çykýar. Onuň ady Nyýazdy. Ol hem Hemranyň yzyndan barýarka, ýolda berzeňňileriň eline ýesir düşýär. Berzeňňiler onuň ýoldaşlaryny iýip, diňe özüni jellat hökmünde galdyryýarlar. Nyýaz bu sapar berzeňňilere ýüzlenip: “Muny bakmasak, bu örän hor eken” diýip, Hemrany ölümden halas edýär. Soňra Saýathanyň kömegi bilen berzeňňileriň kyrkysam öldürilýär we gahrymanlar Häzirbeýjana tarap ýola rowana bolýarlar.

Dessana goşmaça girizilen bu wakadan görnüşi ýaly, Saýathanyň dogumlylygy, kyn ýagdaýlardaky ugurtapyjylygy görkezilýär.

Dessan halk arasynda örän ýörgünli. Ondaky goşgularyň köpüsi halk aýdymalaryna öwrüldi. Dessanda sazyň güýjüne uly ähmiýet berilýär. Onda ynsan we tebigat gözelligi-de wasp edilýär.

Indi dessandaky obrazlar ulgamyna garap geçeliň. Türkmen dessanlarynyň ählisinde-de gelin-gyzlar barada aýdylýar. Emma “Saýatly-Hemrada” welin gelin-gyzlaryň obrazyna aýratyn orun berilýär.

Selbinyýazyň obrazy. Selbinyýaz Aşyk Mahmydyň ýekeje gyzy. Ol mylaýym, görmegeý, öz söýgüsine wepaly gyz. Hemra ilkinji aýaly Selbinyýazy goýup, başga bir şa gyzynyň yzyndan gidýär. Selbinyýaz gara geýnip, Hemranyň yzyndan ugraýar we ony ýolundan gaýtarmaga çalyşýar. Selbinyýazyň gözýaşı, ýalbarmasy Hemra hiç hili täsir etmeýär.

Dessanda Selbinyýazyň kemsidilýändigini görkezilse-de, onuň wepalylygy, çydamlylygy, adamsyň çiligi has belentde durýar. Selbinyýaz Hemrany Gyzylalma şäherine gitmekden saklap bilmän, yzyna gaýdýar. Ýolda Hemranyň atasy Aşyk Ahmet öňünden çykanda, Selbinyýaz zar-zar aglap, Hemradan aýrylanyny beýan edende, şeýle diýýär:

**Selbinyýaz diýr,gitmenem,
Mülki-malymny satmanam,
Ýar sözünü unutmanam,
Men Hemrahyndan aýryldym.**

Selbinyýazyň “Mülki-malymny satmanam” diýmegi adam ahlagynyň ýokary derejesidir. Türkmen gyzyna mahsus bolan häsiýetdir. Ol söýgülisi Hemra garaşýar. Yzyndan adam iberip, onuň aladasyny edýär.

Hemranyň obrazy. Onuň dilewarlyk, şelaýynlyk, aýdym-saza ezberlik ýaly häsiýetleri bar. Şunuň bilen birlikde, läliliklik, durnuksyzlyk, aldawçylyk, gorkaklyk, gabanjaňlyk ýaly oňaýsyz häsiýetlerem oňa mahsus.

Dessanda ol örän çekinjeň häsiýetde hem görkezilýär. Saýathan näme buýursa, maslahat berse, Hemra şony hem edip ýör. Mahlasy, ol Saýathanyň erkinde. Hatda söweş meýdanynda-da ony Saýathanyň özi goldaýar.

Saýathanyň obrazy. Onuň öz ykbalyňy özüň kesgitlemek ugrunda çalyşmak, dogumlylyk, söweşjeňlik, ugurtapyjylyk, namysjaňlyk, mertlik ýaly häsiýetleri bar.

Geliň, Saýathanyň obrazyna degişli käbir mysala ýüzlenip görelin. Saýathan söýgüniň hatyrasy üçin ähli zatdan geçip, Hemra bilen gelyärkä, ýolda atasynyň yzlaryndan iberen kowgusyna duçar bolýar. Kowup gelyän goşuna gözi düşenden, Hemra gorkup, gaçmagy, gizlenmegi Saýathana maslahat berýär:

**Yzmyzdan kowgy ýetip tutarlar,
Ikimiziň golumyzy çatarlar,
Meni öldürerler, seni satarlar,
Gaçýaly, han Saýadym, ne diýr Sen!-**

diýip ýüzlenende, Saýathan:

**Ganym gelse, ýüz döndermän duraly,
Mert bolup, meýdanda söweş guraly,
Takdyr, kysmat herne bolsa görelä,
Çapyşaly, beg Hemrahym ne diýr sen!-**

diýip, duşmanlar bilen ýüzbe-ýüz durup, mertlik-gaýratlylyk görkezýär.

Dessanlarda batyrlyk, gahrymançylyk wasp edilýär,emma şu häsiýetler köplenç erkek adamlara mahsus edilip görkezilýär. ”Saýatly-Hemra” dessanynda bolsa dogumlylyk, batyrlyk gyza –Saýathana berilýär. Munuň özi dessanyň utuşly tarapydyr.

Dessanyň dowamynda Saýathan öz erkli, ygrarly, kysmatyna kaýyl bolýan gyz hökmünde-de häsiýetlendirilýär.

Ilkibaşda Hemra aýalynyň bardygyny Saýathandan gizleýär. Ony özi bilen Häzirbeýjana alyp gelensoň, Hemranyň syry açylýar. Saýathan ikibiri bolup ýaşandan ölenini gowy görüp, birbada Hemrany terk edip, atynyň başyny yza-da dolaýar. Emma atasynyň ýüzüni solduryp gaýdandygy üçin, ol şa köşgüne baryp biljek däl. Üstesine-de, Hemrany söýendigi, ondan aýra düşmek islemeýändigini sebäpli takdyra ten berip, onuň ikinji aýaly bolmaklyga razy bolýar.

Saýathanyň obrazy hakyky aýalyň obrazydyr. Onuň häsiýetinde käwagt mekirlik hem bar ýaly bolup görünýär. Emma hakykatda bu beýle däl. Onuň

käbir aýlawly hereketleri mekirligi däl-de, Saýathanyň akyl derejesini, ugurtapyjylygyny görkezýär. Ol batyr, gaýratly gyz, uruşda erkek adamlardan kem söweşmeýär. Onuň akyl derejesi, ugurtapyjylygy hem Hemradan belentde goýulýar.

“Saýatly-Hemra” dessanynda söz ussatlygyna-da uly ähmiýet berilýär. Saýathanyň Hemrany gören badyna aşyk bolaýman, eýsem onuň aýdym-sazyny eşidip, soňra aşyk bolmagy munuň aýdyň mysalydyr.

Şahyrana söz belentligi hem-de aýdymyň güýji Hemranyň atasy Aşyk Ahmediniň obrazynda-da aýdyň görünýär. Ol ogluny örän gowy görýär. Saýathanyň yzyndan gitmäge Hemrany ýeke goýbermeýär, özi hem bile gidýär. Haçan-da, Hemra Saýathana gowşandan soň, Aşyk Ahmet Häzirbeýjana gaýdýar. Ýolda ony garawullar tutýarlar. Aşyk Ahmedi gezip ýören ogrudyr öýdüp, ony öldürjek bolýarlar.

Aşyk Ahmet özüniň bagşy-sazandadygyny duýduryp, goluna dutaryny alýar-da, uçup baryan durnalara ýüzlenip, aýdym aýdýar. Aýdymdaky gudrat – ýakym durnalary üstünden döwür gurap aýlandyrýar, soňra aşak inderip ýere gondurýar. Garawullar Aşyk Ahmediniň hakyky bagşydygyna göz ýetirensoňlar, ony goýberýärler.

Dessandaky beýleki gahrymanlaryň (Mämmet han, Mämmetsöýün serdar, Aşyk Nyýaz we ş.m) obrazlary-da täsirli hem gyzykly berlipdir.

Dessanda millilik hem teswirlenilýär. Gahrymanlaryň obrazlarynyň üsti bilen milli gylyk-häsiýet, döp-dessur, şaý-sepler, egin-eşik barada aýdylýar. Gelin-gyzlaryň üşüp çeşmä suwa gitmegi, toý tutulanda aýallardan beýemçi bellenilmegi, myhmanyň üşülip ugradylmagy, sylag-serpaý edilmegi tüýs milli döp-dessurlardyr. Gelin-gyzlaryň nagyşly joraby (“Gözüm düşdi aýagynda nakýşa”), şaý-seplerden heýkel, tumar (“Dakynypdyr heýkel, tumar”), top jyga, tylla tomaga (“Başynda top jyga, tylla tomaga”) beýleki milletlerden tapawutlandyrýar.

“Saýatly-Hemra” okyjylar tarapyndan söýlüp okalýan dessanlaryň biri. Ol dürli ýyllarda neşir edildi. Dessan 1914-nji ýylda Daşkentde daşbasmada çapdan çykýar. Dessanyň ilkinji neşiri “Saýat ile Hemra dessany” ady bilen 1927-nji ýylda çap edilýär. Dessanyň sözbaşysynda onuň türkmen halkynyň XV asyrdaky ýagdaýyny görkezýän eserdigi nygtalýar. Dessanyň ikinji neşiri 1941-nji ýylda çykýar. Ony B.Kerbabaýew çapa taýýarlady we sözbaşy ýazdy. Sözbaşyda “Saýatly-Hemranyň” meşhur eserdigi, onuň ýokary çeperçiligi hakynda söz açylýar. “Saýatly-Hemra” soňra 1960-njy ýylda çap edilýär. Ony M.Kösäýew çapa taýýarlady.”Saýatly-Hemra” öňki neşirler esasynda 1978-nji ýylda-da neşir edildi.

“Asly – Kerem” dessany

“Asly – Kerem” yşky-durmuşy dessan bolup, onda aýry-aýry dine uýýan iki ýaş ynsanyň biri-birine bolan çyn söýgüsi suratlandyrylýar. Dessan Gündogar halklarynyň arasynda mälim bolan göçme sýužet esasynda dörän eserdir. Şeýle usulda eser döretmek şol döwürde döp bolup galypdyr. “Asly-Kerem” dessanyndaky wakalaryň Mir Ammanyň “Dört derwüş” eserinde-de azda-kände gaýtalanýandygyna göz ýetirmek kyn däl.

Awtory näbelli bolan “Asly-Kerem” dessanyňyň haçan dörandigi doly anykylanok. Ýöne welin bu dessandaky wakalaryň Eýranda, Kawkazda, Türkiýede, Hindistanda, Yrakda Garagoýunly we Akgoýunly türkmenleriň agalyk eden döwrüne gabat gelýändigini alymlar çaklaýarlar. Mälim bolşy ýaly, dessanyň dowamynda Garamelek pena gözlöp, Ruma gaçyp gidýär. Eger-de Garamelek hristianlaryň şäheri bolan Ruma gaçyp gidýän bolsa, dessan XVI asyrdan ön döredip diýip nygtamaga doly esas berýär. Sebäbi taryhdan mälim bolşy ýaly, türkler Wizantiýa imperiýasyny XVI asyrdan eýeleýär.

Dessandaky wakalar türkmenleriň Zakawkazýede ýaşan döwründe Azerbaýjanda bolup geçýär. Mälim bolşy ýaly, ermeniler gadyndan bäri azerbaýjanlar bilen goňşy bolup ýaşaýarlar. Ermenileriň azerbaýjanlar bilen, ylaýta-da Garabagda we Şamahyda (ermenileriň azerbaýjan topragynda ýaşaýan ýerleri) ysnyşykly aragatnaşygy bolupdyr. Bu iki halkyň arasynda gadyndan gelýän söwda, ykdysady aragatnaşyk, belli bir derejede olaryň medeni-edebi gatnaşyklarynyň hem ýüze çykmagyna getiripdir. Emma muňa garamazdan, bu halklaryň arasynda dine bolan garaýyş aýry-aýrydyr. Ine, dine bolan şol garaýyş dessanyň sýužetiniň esasy özenidir. “Asly-Kerem” dessany-da şol medeni gatnaşyklaryň şertlerinde dörän edebi ýadygärlikdir. Dessanyň sýužeti türk halklaryň arasyna giň ýaýrapdyr.

Dessan Töwriz şasy Zyýathanyň perzentsizliginden başlanýar. Weziriň maslahat bermegi bilen, ol sadaka berýär, Ymam Ryza ýykylýar. Şondan soň ogly bolup, adyna Mahmyt dakylýar. Rumda ýaşaýan Garamelek ýurdundan öýkeläp, Töwrize gelýär. Onuň gyzy bolup, adyna Zöhre dakylýar.

Mahmyt-da, Zöhre-de ýetişýär. Mahmyt erem bagynda gyzlary görýär. Ol elindäki elguşy uçuranda, Zöhräniň üstüne gonýar. Gyzyň gahary gelýär. Olar biri-birine “Bikerem- Bedasyl” diýip käýinýär. Şeýlelikde, olaryň biriniň ady Kerem, beýlekisiniň ady Asly bolup galýar.

Kerem bilen Asly biri-birini söýýär. Ýöne olaryň din aýrabaşgalygy köp päsgelçiligi döredýär. Ikisem garşylyklara, kynçylyklara garşy göreşmeli bolýar.

Dessanyň kompozision gurluşy az-kem üýtgeşikdigine garamazdan, “Şasenem-Garyp” dessanyňyň kompozision gurluşyna meňzeşdir. Dessanyň temasy-da beýleki dessanlara ýakyndyr. Eseriň başlanyşy “Şasenem-Garyba”, durnalary gondurmak, aýdym-saz meselesinde “Saýatly-Hemra” çalymdaşdyr.

Keremlerde myhmançylykda bolan şazadanyň kakasynyň ölmegi, patyşanyň ähtini bozup, ony ýurtdan kowmagy, söýüşýänleriň birnäçe gezek duşuşmagy, Keremiň kakasynyň gözüniň kör bolmagy (“Şasenem-Garypda” Garybyň enesiniň gözüniň kör bolmagy), söýşenlere başga ýurtlaryň salarynyň ýardam etmekleri we şuna meňzeş köp wakalarda meňzeşlikler bar.

Ýöne welin “Asly-Keremde” ýerleriň, ýurtlaryň atlary häli-şindi bulaşdyrylýar. Dessanda bir ýerde Garamelek бүтін maşgalasy bilen Ruma (Wizantiýa), başga bir ýerinde bolsa Ermenistana gidýär diýlip görkezilýär.

Şu meselede ýene-de bir mysal. Dessanyň baş gahrymanlarynyň biri Asly iki halkyň wekili hökmünde häsiýetlendirilýär. Ol bir ýerde ermeni gyzy, başga bir ýerde hem gürji gyzy bolup hereket edýär. Kerem Asly bilen bagda ilkinji gezek duşuşanda:

-Eý, Hüýrlukga, aýtgyl, aslyň ne ýerlidir – diýende, Asly oňa:

-Eý, şazada, aslym ermeni, özüm Gara Melekniň gyzy bolar men – diýip jogap berýär.

Dessanda: “Atasy gürjüdür, gyzy ermeni” ýa-da “Atasy gürjüdür, gyzy melekdir” diýilýän ýerlerem bar. Şeýle mysallar Aslynyň ene-atasynyň haýsy milletdendigini seljermekde kynçylyk döredýär. Her halda-da, alym A. Durdyýewa dessanyň türk halklardaky nusgalaryna salgylanyp, şeýle hem mysal getirilen goşgy setirlerinden çen tutup, “Aslynyň atasy gürji, enesi ermeni bolmagy-da ahmal” diýen pikiri ýöredýär. Alym şunuň bilen birlikde, türkmen nusgasynda dürli pikiriň bolmagyny dessany ýerine ýetirijileriň goluna düşen nusgalarynda garyşdyrylan bolmagynyň ähtimaldygy bilen-de düşündirýär.

Dessan türkmenleriň arasyna bagşylaryň aýtmagynda ýaýrapdyr. Bagşylaryň bolsa Zakawkazýe halklarynyň dāp-dessuryny, gylyk-häsiýetini, ruhy medeniýetini gowy bilmändikleri netijesinde, eseriň sýužetini ep-esli üýtgedendiklerini, şeýle hem ähtiýalan patyşa baradaky sýužeti goşandyklaryny görmek bolýar.

Dessandaky esasy garşylyk baş gahrymanlaryň ata-eneleriniň dini ynançlarynyň gapma-garşylygyndan ybaratdyr. Dessanda esasan-da, onuň türkmen nusgasynda, Aslynyň ýaşayan ýeriniň Garabagdadygy görkezilýär. Dessanyň sýužetiniň türkmen topragyna geçendigini eseriň azerbaýjan nusgasyndaky goşgulary edil şol bolşy ýaly, sözme-söz gaýtalaýandygy hem subut edýär. Türkmen nusgasynda: “Aman Kerem, meni betnam eýleme” diýilýän bolsa, azerbaýjan nusgasynda: “Aman Kerem, meni ruswaý eýleme” diýlip alynýar.

Dessanyň türkmen, türk, azerbaýjan nusgalary bar. Olaryň üçüsinde-de, wakalaryň patyşalaryň, hanlaryň perzentsizligi – türkmen nusgasynda öwlüýälere, türk, azerbaýjan nusgalarynda Hudaýa sygynmaklary netijesinde ogully-gyzly boluşlary bilen başlanmagy, eseriň haýsam bolsa bir umumy ertekiniň esasynda dörändigine şaýatlyk edýär. Alymlaryň käbiri dessanyň

esasynda azerbaýjan ertekisiniň ýatýandygyny çaklaýar. Megerem, azerbaýjanlardan geçen nusgasynyň awtory – XV11-XV111 asyrlarda ýaşan türkmen bagşysy ýa-da şahyry bolandyr. Dessan soňra agyzdan-agza geçip, folklorlaşma döwrüni başdan geçiripdir.

Dessandaky iki sany baş gahrymanyň dini ynanjyndaky esasy garşylyk gitdigiçe güýçlenýär. Ýöne welin sol iki sany baş gahryman öz dini ynanjyndan çykмага-da taýyn bolup durýar.

Kerem Aslynyň ermeni gyzydygyny, ýagny onuň hristian dininiň adamsydygyny göz önünde tutup, söýgüniň önündäki böwedi ýok etmek üçin, olaryň haýsy-da bolsa biriniň beýlekisiniň dinine geçmelidigini aýdýar. Ol: “Ýa sen musulman bol, ýa men-ermen” diýýär.

Asly ata-babasynyň ynanýan dininden geçmäge taýyn bolýar. Dessanda Aslynyň yslam dinine geçişini aşakdaky sözlerden görmek bolýar: “Eý Kerem jan, eger halallyk bilen kabul kylsaň, men hem musulman bolar men diýdi”

Hristian gyzy Asly musulman dinini kabul edýär.

Şu waka dessanyň azerbaýjan nusgasynda ýok. Munuň özi hem düşnükli. Bu ýerde ýslam, aýratyn hem şaýylar çuň kök urupdyr. Dini ynanjy üýtgetmäge örän ýowuz garalypdyr. Munuň özi halk döredijiligine-de täsirini ýetiripdir. Emma din türkmen halkyna onçakly çuň täsir edip bilmändir. Ine, şu ýagdaý hem dessanda bagşylar tarapyndan oňat peýdalanylypdyr.

Dessanyň türkmen nusgasyna Keremiň ýanyna goňşy ýurduň şazadasynyň gelmegi we onuň başyndan geçirenleri baradaky waka hem girizilipdir. Bu waka tema taýyndan dessanyň esasy sýužeti bilen bagly bolman, ol Keremiň gizlin syrynyň üstüni açmak maksady sebäpli girizilipdir.

“Asly-Keremde” Zyýathanyň Garamelek bilen aragatnaşygy onçakly bir düşnükli däl. Zyýathan oglunyň çekýän hasratynyň sebäbini bilse-de, maksadyna ýetirmek üçin häkimliginden peýdalanmaýar. Tersine, ol Garamelegi myhmançylyga çagyýar, her hili ýol bilen ýalbaryp, gyzyny Kereme bermegini ondan haýyş edýär.

Gyzyny bermäge birbada razy bolsa-da, ertesi gün Garamelek gyzyny şäherden alyp gaçýar. Zyýathan tarapyndan Garamelege hiç hili zorluk edilmeýär. Sebäbi ol Garamelekdən azda-kände howatyrlynypdyr.

Dessanda Kerem diňe bir hak aşyk hökmünde hereket etmän, bagşy-sazanda we söz ussady hökmünde-de çykyş edýär. Kerem Asly bilen Mahmythanyň toýunyň üstüne baranda, söz hem saz ussatlygyny görkezýär. Bagşy diýip atlandyrylýar. Mahmythan oňa: “Eý bagşy, birnäçe beýt meniň üçin aýtgyl!” diýip ýüzlenýär. Kerem “Beýle bagda özge bilbil ýar olmaz” diýen aýdymy aýdýar.

Keremiň we onuň ýoldaşynyň dagda tupan astynda galmagy, ýoldaşynyň ölmegi, Keremiň bolsa tötänden duşan söwdagäriň kömegi bilen halas bolmagy gyzykly wakadyr. “Saýatly-Hemra” dessanyndaky ýaly, bu ýerde-de hak

aşyklar synagdan geçirilýär. Söwdagär oňa:”Eger aşyky-päk bolsaň,doga eýle ki, bu dag açylyp, ýol bersin, sizni azat kylaýyn” diýýär.

Kerem söwdagäriň talabyny ýerine ýetirmek üçin keserip duran daga ýüzlenýär. Gün çykyp, daş-töwerekdäki garlar eräp, ýol açylýar. Söwdagär: “Eý, sazada, belli boldy ki, aşyky-päk sen, Alla ýaryň!”diýdi.

Dessanyň türkmen nusgasynda “hak aşyklygy” synamak üçin bütindünýä folklorynda mälim bolan esaslar (meselem, durnalara ýüzlenmek) ulanylýar.”Saýatly-Hemrada” Hemranyň kakasy Aşyk Ahmet durnalara ýüzlenipdi. Bu waka “Asly-Keremde-de gaýtalanýar.

Aslynyň kakasy öldürtmek üçin Keremi ýasawullara berýär. Kerem uçup barýan durnalara ýüzlenýär. Durnalary ýasawullaryň üstünden inip, birnäçesiniň gözünü çokýar we ýene asmana galýar.

Bu wakany ýasawullaryň baştutany Hüňkäre habar berýärler. Hüňkär gelip Kereme:

-Eger bigünä bolsaň, asmandaky durnalary ýere gondur,maksadyňa ýetireýin- diýýär.

Kerem durnalara ýüzlenip gazal aýdýar welin, olar asmandan düşüp, Hüňkäriň aýagyna gonýar.

Hüňkär bu wakadan soň Keremiň ýüz-gözünden ogşap:

-Indi seniň aşyklygyň aýan boldy-diýip, Keremi ýasawullardan azat edýär.

Dessanda Garamelek ýaşlaryň söýgüsine garşylyk görkezýär. Ol eseriň başyndan tä ahyryna çenli gyzyny gaçyryp ýörýär. Garamelek Aslyny musulman ýigidine bermejek bolup, hatda toý günü gyzy üçin jadyly toý lybasyny tikdirip, Keremiň pajygaly ýagdaýda ýanmagyna sebäp bolýar.

Asly çydamlylyk hem mertlik görkezýär. Ol Kerem ýanyp kül bolansoň, onuň külünü depin edip, özi-de kyrk ýyllap, guburynyň başynda müjewür bolup oturýar. Halk gudratyň güýji bilen Keremi direldýär, Asla-da ýaşlygyny gaýtaryp berýär. Iki ýaş juwan ähli garşylyklardan, kynçylyklardan, hatda - ölümden hem üstün çykyp,maksat-myratlaryna ýetýär.

“Zöhre-Tahyr” dessanynda bolşy ýaly,baş gahrymanlaryň ýogalyp, soňra direlmeği “Asly-Kerem” dessanyň türkmen nusgasynda-da mahsusdyr. Dessanyň soňunda wakanyň şowly gutardylmagy bilen ynsanperwerlik ýaly gymmatly taglymat öňe sürülýär.

“Asly-Keremde” obrazlar ulgamy çylşyrymly däl. Onda wakalar esasan baş gahrymanlar Keremiň hem-de Aslynyň obrazlarynyň üsti bilen berilýär.

Kerem – musulman ýigidi. Söýgüsine wepaly.Ol maksadyna ýetmek ugrunda göreşýär. Dürli kynçylygy çekmeli bolýar.Kerem häsiýeti boýunça ahlak taýdan arasssa, sada, kiçigöwünli, ygrarly gahrymandyr.Ol ugurtapyjy hem tutanýerli adamyň obrazyna görkezilýär.

Kerem mundanam başga-da, rehimdar, ýukaýürek gahrymandyr. Ol Aslynyň ugrunda ençeme ýurtlary sökende, ýolda ýoldaşy heläk bolýar. Kerem ony döp boýunça jaýlaýar.

Dessanda esasy gahrymanlaryň biri Aslydyr. Ol- ermeni gyzy. Söygüsine wepaly. Asly söygüsi üçin ata-enesiniň uýýan dininden çykyp, Keremiň uýýan yslam dinine geçýär. Keremiň mazarynyň başynda kyrk ýyllap müjewür bolup oturýar. Çydamly, hiç bir kynçylykdan gorkmaýar.

Aslynyň obrazynda türkmen gyzlaryna mahsus bolan asyllylyk, kiçigöwünlilik, ynsanperwerlik ýaly häsiýetler ýüze çykýar.

Dessanda beýleki gahrymanlaryň obrazlarynyň hem esasy gahrymanlaryň häsiýetiniň açylmagynda hyzmaty bar. Keremiň kakasy Zyýathanyň, Hünkäriň, Mahmythanyň obrazlaryndan adalatlylygy, rehimdarlygy yzarlamak bolýar. Olar baş gahrymanlaryň hereketlerini, maksatlaryny goldaýan gahrymanlardyr.

Garamelek – Aslynyň kakasy. Ol dessanyň başyndan tä ahyryna çenli hereket edýär. Ýaşlaryň söygüsine garşylyk görkezýär. Garamelek hilegär, zandyýaman, doňýürek adamlaryň hilinden. Ol çylşyrymly häsiýetdäki gahrymanyň obrazynda görkezilýär.

Dessan türkmen milliligini-de özüne siňdiripdir. Waka Zakawkazýede bolup geçen bolsa-da, onda türkmen tebigaty suratlandyrylýar. Türkmen durmuşyna mahsus bolan häsiýetler, döp-dessurlar, milli aýratynlyklar belli bir derejede orun tutýar. Dessanda çorba, peýnir, külçe ýaly milli tagamlar, gelin-gyzlaryň şaý-sepleri agzalýar.

“Asly-Keremiň” türkmen nusgasynda Kerem atly, azerbaýjan nusgasynda hem pyýada gezýär. Dessanyň türkmen nusgasynda adamlaryň obada, azerbaýjan nusgasynda şäherde ýaşamagy-da özüne çekijidir.

Dessan bagşylaryň üsti bilen türkmen halkynyň arasyna ýaýransoň, milli täzelikler, häsiýetler girizilip, halk döredijiliginiň ajaýyp milli eserine öwrülýär.

“Asly-Kerem” dessany 1916-njy ýylda Daşkentde daşbasma çapy usulynda çykýar. Bu eser Türkmenistanda ilkinji gezek 1943-nji ýylda neşir edilýär. Alym B.Garyýew ony çapa taýýarlady we cözbaşy ýazdy. Dessan soňra 1965-nji, 1998-nji ýyllarda neşir edilýär. Bu neşirler hem daşbasma çapynyň esasynda taýýarlanyldy.

Türkmenistanyň Milli golýazmalar institutynyň hazynasynda hazire çenli “Asly-Kerem” dessanynyň golýazma nusgasy ýok diýlip hasap edilýärdi. Türkmen alymlarynyň yzygiderli gözlegleri netijesinde 1997-nji ýylda dessanyň doly bolmadyk iki sany golýazma nusgasy tapyldy. Şeýlelikde, “Asly-Kerem” dessanynyň 2004-nji ýyldaky neşiri iň ygtybarly golýazma we daşbasma çapy esasynda taýýarlanyldy.

“Nejep oglan” dessany

“Nejep oglan” yşky-durmuşy dessandyr. Onuň haçan dörändigi hakynda anyk maglumat ýok. Ýöne alymlaryň käbiriniň çaklamagyna görä, dessan XIV-XV asyrlarda Töwriz şäheri Garagoýunlylaryň hem Akgoýunlylaryň paýtagty bolan döwründe döräpdir.

Dessan bagşylaryň üsti bilen “Aşyk Elbent” ady bilen Azerbaýjana hem Özbegistana ýaýrapdyr. Türkmenleriň arasynda-da bagşy nusgalarynyň birnäçesi bar. Olarda sýužetleriň birmeňzeşräk bolmagyna garamazdan, her birinde dürli häsiýetdäki tapawudy görmek bolýar. “Nejep oglan” dessanyň bize belli bolan bagşy nusgalarynyň arasynda möçber taýdan has ulusy, ideýa-ceperçilik taýdan has kämili Mämmedanna Sopyýewden ýazylyp alnan nusgadyr. Onuň toýda-tomaşada iň köp aýdýany “Nejep oglan” dessany ekeni.

Türkmen halky bagşy-sazanda mydama uly hormat goýupdyr. Halk arasyna giň ýaýran “Nejep oglan” dessanynda bagşy-sazanda diýen belent ada eýe bolmak üçin geçilen çylşyrymly ýol beýan edilýär. Dessanda ýaýbaňlanýan wakalaryň ählisi bagşylaryň durmuşy bilen baglanyşdyrylýar. Dessanyň ilkibaşyndan bagşy sözüne aýratyn ähmiýet berlip başlanýar.

Gadym zamanlarda türkmen söwdagärleri kawkaz halklary bilen, aýratyn-da azerbaýjanlar bilen has ýakyn söwda aragatnaşygyny edipdirler. Bu hakda “Nejep oglan” dessanynda: “Gadym eýýamda Ýemen ilinde (Mämmedannanyň bagşy nusgasynda “Ýemen ili”, Nury bagşy bilen Öre Kābāýewiňkide “Harazmin welaýaty”, Artyk bagşynyňkyda “Müsür ýurdy” diýlip görkezilýär) Soltanesen diýen patyşa bar erdi. Onuň ýurduna Genje-Garabag diýen ýurtdan bir hatar kerwen gelýär. Kerwenler aljagyny alýar, satjagyny satýar. Ýurtlaryna gaýdarman bolup durkalar: “Patyşadan birugsat gaýtmalyň, rugsatly gaýdalyň” diýşip maslahat edýärler.

Patyşa olara rugsat berýär. Emma täjirler: “Bizde baran myhmany saz bilen, söhbet bilen atarýarlar, biz sizde ony görmedik” diýýärler. Patyşa Elbent diýen bagşysyny çagyryar. Ol täjirlere aýdym aýdyp berýär. Elbent bagşy düýşünde Sona gelne aşyk bolşyny hem aýdym bilen beýan edýär.

Sona gelin Genji-Garabagda patyşanyň weziriniň dul galan aýaly eken. Elbent bagşy kerwen bilen goşulyşyp şol ýerik ugraýar. Ol Genji-Garabaga baransoň, garry kempiriň kömegi bilen Sona gelni razy edip, ony ýedi aýlyk Nejep diýen oguljygy bilen öz ýurduna alyp gaýdýar. Nejep ýedi ýaşanda atalygy Elbent bilen sözi azaşýar. Onsoň, ol ýedi ýyllap Aşyk Aýdyň piriňkide bolup aýdym-saz öwrenip gelýär-de, Elbent bagşy bilen aýdym-sazda bäsleşip ýeňýär we Soltaneseniň baş bagşysy bolýar.

Türkmen halky aýdym-sazyň gadyryny bilýär. Munuň şeýledigini dessanyň ençeme ýerinde görmek bolýar. Elbent bagşy Sona gelniň yzyndan gidende, ýolda bir öýe myhman bolmakçy bolýar. Öýdäki oturanlar: “Arkasynda

dutary bolsa, märeke görüp ýören ýigitdir. Atyny tut, içeri girsin, çilim ber, çay içsin” diýýärler.

Elbendiň myhmançylyga baran öýünde bagşy barada gürrüň edilýär. Haçan-da, Elbent bagşy Genje-Garabagdaky weziriň dul galan aýaly Sonanyň owadanlygyny wasp edip aýdym aýdanda, muňa öýde oturan ýaş ýigitler aňka-taňka bolşup geň galýarlar. Sebäbi şol ýigitler hem Sona gelne aşyk ekenler.

Bagşy diňe bir aýdym aýdýan, edebi däbi saklaýan adam däl-de, eýsem, ol hemme taraplaýyn aň-düşünjeli, durmuşyň dürli meselesine jogap berip bilýän adam hasaplanylýar. Halkyň bagşa bolan garaýşy derňelýän şu dessanda şeýle ýagdaýy synlamak bolýar.

Türkmen bagşylarynda ýaş nesle tälim bermek,öz sungatyny öwretmek, şägirt ýetişdirmek däp bolupdyr. Şu däp :Nejep oglan” dessanynda-da şöhlendirilýär. Bu eserde tälim alyş meselesi- esasy meseleleriň biri hökmünde gozgalýar.

Dessanda beýan edililişine görä, Aşyk Aýdyň pir köp şägirtleri ýetişdiren halypa bolupdyr. Eserde Elbendiň, Nowruzyň, Nejebiň hem bu beýik halypanyň şägirdi bolup, onuň berk synagyndan geçendigi görünýär.

Bagşylar sungatyň köp taraply hyzmatyny ýerine ýetirýär. Irki döwürde, biziň häzirki günlerimizdäki ýaly, sungatyň dürli pudagy bolmandyr. Her bir bagşy dürli hünäri (bagşy, artist, şahyr, kompozitor) ýerine ýetiripdir. Dessanyň gahrymanlaryndan Aşyk Aýdyň pir,Elbent,Nejep, Nowruz dagy diňe bir bagşy bolman, eýsem şahyr hökmünde-de tanalýarlar. Aşyk Aýdyň pir Nejebi synagdan geçirende, ilkinji nobatda onuň ýatdan döretmek ukybyny göz önünde tutýar. Nowruzam Nejebiň kämilligini synanda, şahyrçylyk ukybyna göz ýetirensoň, pata berýär.

Bagşylaryň çeperçilik ussatlygyny ýüze çykarmakda özara bäsleşik, aýdyşyk meselesi uly rol oýnaýar. Dessanda aýdyşyk bagşynyň öz ussadynyň önünde synagdan geçmegidir. Aşyk Aýdyň pir şägirdi Nejebe dürli mazmundaky tapmaçalaryň üsti bilen sowal berýär. Nejep hem sowala pert-pert jogap gaýtarýar. Tapmaçaly sowal-jogaplar beýleki bagşylaryň arasynda-da guralypdyr.

Dessanda ussat bagşylaryň öz şägirtlerine diňe aýdym-saz öwretmek bilen çäklenmän, olara ahlak terbiýesini-de berendigi aýan edilýär. Aşyk Aýdyň pir Nejebe pata bermezden ozal, oňa nesihat bilen ýüzlenýär:

**Mundan barsaň, Esen hanyň gaşyna,
Altyn jygasyňy sanjar başyňa,
Özüňden ýaşula, deňi-duşuňa,
Pendim budur: tekepbirlik eýleme.**

Aşyk Aýdyň pir nesihatyny aýdansoň, “Ýoluň ak bolsun, baran ýeriňde ýurt alasyň” diýip, Nejebe ak patasyny berýär.

“Nejep oglan”dessanynda söýgi meselesi özboluşlylygy bilen tapawutlanýar. Elbent bagşy çagaly dul aýala aşyk bolýar. Beýle ýagdaý türkmen dessanlarynda gabat gelmeýär.

Elbendiň aşyk bolmagy dessanyň ilkibaşyndan ýaýbaňlanýar we esasy temany ösdürmekde uly rol oýnaýar. Elbendiň çagaly dul aýala öýlenmegi, täze bir wakanyň ýaýbaňlanmagyna sebäp bolýan bolsa, ogullygynyň göwnüne degmegi-de Nejepde aýdym-saz bäsleşiginde ondan üstün çykyp, aryny almak maksadyny döredýär.

Mylaýym bilen Nejebiň söýgi meselesi-de dessanda ýeterlik beýan edilýär. Olaryň başdan geçirýän söýgi wakalary gahrymanlaryň häsiýetini açmaga, Soltanesen patyşanyň gedemligini aýdyň görkezmäge kömek edýär.

“Nejep oglan” dessanynda obrazlar ulgamy o diýen çylşyrymly däl. Dessanyň esasy gahrymanlarynyň biri-de Nejepdir. Onuň obrazynda sözde tapylmak, tutanýerlilik, erjellik, dogryçylyk ýaly gowy häsiýetler jemlenipdir. Nejep halypa bagşy Elbent bilen aýdym-sazda bäsleşýär. Bäsleşikde ýeňip, öz maksat-myradyna-da ýetýär.

Elbendiň obrazynda köşk bagşylaryna mahsus bolan gopbamsylyk, ynjklyk, yzgytsyzlyk, şöhratparazlyk ýaly ýaramaz häsiýetler bar.

Elbentde men-menlik, öz-özüne mahabat bermek ýaly ýaramaz häsiýetlerem az däl. Onuň ýaramaz häsiýetleri, ylaýta-da, Nejep bilen gatnaşygynda ýüze çykýar. Dogry, ol ökde sazanda-bagşy. Ýöne welin ýaramaz gylyk-häsiýetleri onuň il içindäki abraýyny gaçyrýar.

Dessanda Soltanesen patyşanyň obrazy täsirli berlipdir. Onuň saz-sungatyna bolan garaýşy oňat. Emma Soltaneseniň obrazynda adalatsyzlyk, zalymlyk, islän wagty köşk bagşylaryny aýak astyna salmak ýaly häsiýetler bar. Onuň hereketlerinde şöhratparazlyk, gopbamsylyk, aşyklaryň mukaddes duýgularyny depelemek (Nejebiň ölümüne buýrulmagy, aşyklaryň ýurtdan çykarylmagy we ş.m.) ýaly häsiýetler hem ýüze çykýar.

Dessanda aýal-gyzlaryň obrazlary-da özüne çekijidir. Mylaýymyň obrazy wakalaryň gidişinde birneme ösýär. Ilkibaşda onuň hereketinde durnuksyzlyk, ýönekeý adamlary äsgermezlik ýaly häsiýetler görünýär. Emma wakalar ösdügiçe, onuň häsiýeti hem üýtgeýär. Nejep ölümüne buýrulandan soňky hereketleri ony söýgüsine wepaly, tutanýerli gyz hökmünde janlandyrýar. Ol märekäniň içinde Nejep üçin ölümüne gitmäge-de taýýardygyny mälim edýär. Onuň mertligi Nejebiň ölümden halas bolmagynda ep-esli rol oýnaýar.

Dessanda türkmenlerde sazyň piri hasaplanýlýan Aşyk Aýdyň piriň uly halypa hökmündäki däbe öwrülen obrazy-da görkezilýär.

Aşyk Aýdyň piriň üsti bilen halk bagşysynyň obrazy berilýär. Ussat halypa ençeme şägirdi ösdürip ýetişdirýär. Onuň obrazynda halk bagşylaryna mahsus bolan häsiýetler bar. Ol Nejebe ahlak taýdan oňat terbiýe berýär.

Ahmet beg Soltanesen patyşanyň inisi. Aýdym-saza hormat goýýan ynsanperwer adam. Ol Nejebi diňlemek üçin alty aýlyk ýoldan gelýär. Nejebi

ölünden halas edip, Mylaýym ikisini öz ýurduna äkidýär we kyrk gije-gündizläp toý berip, olary maksat-myradyna ýetirýär.

“Nejep oglan” türkmen medeniýetini we edebiýatyny işjeň ýaýradyp gelen bagşylaryň durmuşyny öwrenmekde bahasyna ýetip bolmajak dessandyr. Eseriň esasy maksady türkmen halkynyň aýdym-saza bolan söýgüsini görkezmekdir.

Dessanyň teksti 1939-njy ýyldan başlap, aýry-aýry bagşylaryň dilinden ýazylyp alyndy. Häzir onuň köneürgençli bagşy Mämmedanna Sopyýewden, Nury Halykowdan, Artyk Durdyýewden, tagtaly (häzir Görogly) bagşylar Öre Seýitmadowdan, Öre Kábäýewden, Gylyç Ödäýewden ýazylyp alnan doly nusgalary bar.

Dessan 1943-nji ýylda ilkinji gezek çap edilýär. Ony N. Hojaýew hem-de P. Agalyýew çapa taýýarlady. Dessanyň neşir edilmegi edebiýat jemgyýetçiliginiň arasynda uly gyzyklanma döredýär. Gündogarşynas Ýe.E. Bertels bu dessana bagyşlap: “Nejep oglan” şahyr hakdaky türkmen romanydyr” (1946ý.), “Şahyr hakda türkmen poemasy” (1947ý.) diýen makalalaryny ýazýar.

“Nejep oglan” 1960-njy ýylda hem dessanyň öňki neşirleri esasynda B. Ahundow tarapyndan çapa taýýarlanyldy. Dessanyň bu neşiri 1943-nji hem 1960-njy ýyllardaky neşirler boýunça dürli bagşy nusgalarynyň gatyşdyrylmagy netijesinde taýýarlanylýan tekst esasynda çap edilýär.

Dessanyň üçünji neşiri bagşy Mämmedanna Sopyýewden ýazylyp alnan nusga esasynda 1977-nji ýylda çapdan çykdy. Alym S. Gutlyýewanyň 1981-nji ýylda çap edilen ylmy işi hem “Nejep oglan” dessanyna bagyşlanyldy. Bu ylmy işde dessanyň döreýiş taryhy, kompozision gurluşy, eseriň gahrymanlarynyň obrazlaryndaky häsiýetli aýratynlyklar hakynda gyzykly maglumatlar berilýär.

Halk döredijiliginiň çeper edebiýat bilen arabaglanyşygy

Ýaşlary belent ruhly, zähmetsöýer, watansöýüji adamlar edip ýetişdirmek öňde duran wezipeleriň biri. Şu meselede türkmen halk döredijiliginiň hem-de çeper edebiýatyň bitirýän hyzmaty uly.

Türkmen edebiýatynyň geçmiş taryhyna, häzirki döwre göz aýlanymyzda, halk döredijiligini öz eserlerinde ulanmadyk şahyrdyr ýazyjyny tapanmak aňsat däl. Diýmek, halk döredijiligi bilen türkmen edebiýatynyň arabaglanyşygy özüniň gözbaşyny örän uzaklardan alyp gaýdýar.

Türkmen şahyrlary geçmişde halk döredijiligini ussatlyk bilen peýdalanyň, özüniň eserlerini bezäpdirler we çuň manyly çeper hem-de sada dilde bermegi başarypdyrlar. Klassyk şahyrlarymyzdan Andalybyň, Azadynyň,

Magtymgulynyň, Magrupynyň, Şabendäniň, Mollanepesiň, Keminäniň, Seýdiniň, Zeliliniň we beýlekileriň eserleriniň ölmez-ýitmezligi, gymmatlylygy olaryň halk döredijiliginden ussatlyk bilen peýdalanmagyndadyr. Şahyrlarymyzyň eserleriniň stil, ideýa hem žanr taýyndan biri-biriniňkiden tapawutlanyşy ýaly, halk döredijiliginden peýdalanyşy hem şol şekildedir.

Mollanepes halk döredijiliginden bir ertekini alyp, ony özüçe işläp, “Zöhre-Tahyr” dessanyny döretdi. Andalyp dürli wakalardan doly rowaýatlary saýlap alyp, “Ýusup-Züleýha”, “Leýli-Mejnun”, “Babaröwşen”, “Zeýnelarap” ýaly dessanlary, “Oguznamany” ýazdy. Şabendäniň “Gül-Bilbili”, Şeýdaýynyň “Gül-Senuberi” we beýleki birnäçe eserler hem halk rowaýatlaryndan, ertekilerinden saýlanylyp alnyp, üstünde işlenilip, döredilen dessanlardyr.

Rowaýatlar, ertekiler halk döredijiliginiň kyssa toparyna degişli. Emma halk döredijiliginiň matallar, nakyllardyr atalar sözi ýaly žanrlaryny öz içine alýan şahyran topary-da bar. Şahyrlar, ýazyjylar şahyran toparynyň žanrlaryny-da öz eserlerinde ussatlyk bilen ulanýarlar.

XV111 asyr hem-de XIX asyr klassyk şahyrlary halk döredijiliginiň şahyran hem-de kyssa toparlarynyň žanrlaryndan ýerlikli peýdalanyşydyr.

Magtymguly folklor žanrlaryndan ýerlikli peýdalanan şahyr. Ol şeýle ýazýar:

**Nalajy garap durandan,
Namarda boýun burandan,
Hasratly ömür sürenden
Ýatmak ýegdir gör biläni.**

(“Ýör biläni”)

Halk arasynda şol bendiň soňky setiriniň “Ýatmak ýegdir mar biläni” diýlip aýdylýan ýerlerem bar. Şol setirleriň düýp özeninde halk döredijiliginiň elementleri ýatyr. Halk arasyndaky “Namarda zar bolandan, gara derýa gark bol” diýen nakyly, şahyr döredijilikli ösdürip, “Hasratly ömür sürenden, ýatmak ýegdir gör biläni” diýip ulanýar.

Şahyr “Hatarda iner bolsa, ýük ýerde galmaz” diýen nakyly:

**Arwananyň ýüki galmaz,
Ýola girseň ner biläni.-**

diýip, “Ýör biläni” goşgusynda getirýär.

Halk arasyndaky rowaýatlaryň birinde:

...Bir geçi bilen bir möjek dost bolup, günlerde bir gün buzlugyň üstünden barýarkalar, aýygan möjegiň: “Geçi dost, tozan turusyp, gözüme tozan gapdyrýaň” diýip yrsaraşyndan, “Buz üstünde tozan arama” diýen nakyl döredilýär. Magtymguly bu nakyly:

**Dünýä, seniň bu gezekli gerdişiň,
Gyzyl gandan gyrgyz bolupdyr dişiň...
Geçi, gurt dostlugna meňzär edişiň,**

**Gamly şat olmazmy, aglan gülmezmi?-
(‘Gelmezmi’)**

diýip ulanýar.

Aýy “dostlugy” Gündogarda giň ýaýran rowaýatlaryň biri. Želaleddin Rumynyň “Mesnewi” diwanynda-da bu rowaýat beýan edilýär: şikara çykan awçy jülgede bir aždahanyň aýyny penjesine alyp iýjek bolup durşuny görýär. Awçy aždahany öldürip, aýyny halas edýär. Şondan soň aýy awçynyň ýanyndan galmaýar. Dosty awça ýyrtýy haýwan bilen tirkeşmezligi maslahat berýär. Emma awçy dostunyň diýenini etmeýär. Bir gün şikardan ýadap gelen awçy gowakda uklap galýar. Onuň ýüzüne bir siňek gonýar. Aýy siňegi kowýar. Siňek ýene gonýar. Aýyň gahary gelip, siňegi öldürmek üçin uly daşy awçynyň ýüzündäki siňege inderýär. Awçynyň kellesi uly daşyň aşagynda galýar.

Magtymguly bu rowaýaty goşgy setirlerinde döredijilikli ulanyp, şeýle ýazýar:

**Bilgil, uzak gitmez aýy dostlugy,
Gahry gelse, depäň üzre daş döker.
(“Döker”)**

“Galpyň gazany gaýnamaz” diýen nakyly Magtymguly: “Galp adamyň bahym bilner misi” diýip peýdalanýar. Galp adamlary mis hatarynda goýýar. Aslynda gürrüň pis häsiýet bilen ýagşy häsiýet hakynda barýar.

Magtymguly:

**Ýagşy kişä bir söz besdir,
Ýamana müň söz hebesdir-
(“Köýmän ýigide”)**

diýen setirlerinde hem nakyllardan peýdalanandygy görnüp dur.

Nalk arasyndaky gürrüňlerde “Pylany gargadyr, ýagşy ýerde görünmez”, “Pylany tilkidir, sapalagy kändir”, “Pylany gurt ýaly”, “Pylany inerdir” ýa-da bolmasa, “at ýaly, ot ýaly, naw ýaly, dag ýaly” we şuna meňzeş meňzetmeler ulanylýar.

Magtymguly hem goşgularynda:

**Murtun towlap, her ýan tartar,
Haýbaty peleňden artar.
Gök dek gürläp, damak ýyrtar,
Taýýar bolan aş üstünde-
(“Baş üstüne”)**

diýmek bilen meňzetmeleri ulanyp, namartlary, bahyllary tankytlaýar.

Magtymguly özüniň döredijiliginde bir tarapdan halk nakyllaryny peýdalanan bolsa, ikinji tarapdan, onuň goşgy setirleri-de nakyllara öwrülip gidip, halk döredijiligini baýlaşdyrdy. Şahyryň “Gelen aş diýp gelmez, turşutmagyn ýüz, Nana mätäç dälendir, söze myhmandyr” ýa-da “Dostuňy

egleme-nepden galmasyn, Duşmanyň egleme-syryň bilmesin” diýen ýaly goşgy setirleri halk arasynda nakyl ornunda ulanylýar.

Magtymguly goşgularynda matallardan-da peýdalanýar.

Şahyryň:

**Bir öýde bar on iki han,
Hoş gelipsiz eziz myhman,
Bir suprada gört yssy nan,
Üstünde ýedi nar gördüm.-**

(“Tumar gördüm”)

diýen goşgy bendinde (ýylyň on iki aýdan, dört pasyldan, hepdäniň ýedi günden ybaratdygy) matallardan ussatlyk bilen peýdalanandygy mälüm bolup dur.

Klassyk şahyrymyz Magtymguly halk döredijiliginiň kyssa toparyndan bolan rowaýatlary, ertekileri, dessanlary, eposlary öwrenipdir hem-de olar barada özüniň goşgularynda maglumat beripdir.

**Şerap içip, serhoş bolup segresem,
Ganym janyn gyýym-gyýym dograsam,
Görogly dek dagdan-daga ugrasam,
Ýa rep, habar bilerinmi, ýar senden!**

(“Ýar senden”)

Magtymguly şu dört setirinde “Görogly” eposyndan Göroglynyň häsiýetlerini suratlandyrýar.

Klassyk şahyrymyz özüniň “Kepderi” poemasynyň aslyny hem halk rowaýatlaryndan alyp, şygra geçiripdir. Mundan başga-da, şahyr:

**Nejt dagyna gezen Mežnun yşkynda
Ýanar otly Leýli bolup galyp men.-**

(“Galyp men”)

diýip ýazmak bilen, Gündogar halklarynyň arasynda dilden-dile geçip gelen “Leýli-Mežnun” rowaýatyny ýatlaýar.

Magtymguly:

**Depderler içinde bir kitap gördüm,
“Kasasyl enbiýa” atly, ýaranlar;
Hezreti Ýusupny beýan eýläli,
Kyssasy şekerden datly, ýaranlar.-**

(“Ýaranlar”)

diýen goşgy bendinde “Kasasyl enbiýa” kitaby hem-de “Ýusup- Züleýha” dessany barada maglumat berýär.

Umuman, Magtymguly özüniň şygrylarynda rowaýatlardyr dessanlary esasy çeşme hökmünde peýdalanýar.

XIX asyr klassyk şahyrlary Seýdi, Kemine, Zelili, Mollanepes dagy hem halk döredijiliginden habarly bolupdyrlar. Olar özleriniň goşgularynda rowaýatlardaky, eposlardaky, dessanlardaky gahrymanlarynyň atlaryny getirýärler.

Seýdi “Begler” goşgusynda:

**Ýat kylar men Göroglyny,Zamany,
Aly Murtuzany-Şahymerdany,
Rüstem Zal, Isgender, Gajar pälwany,
Orta atdym, köpün sanmanam,begler!-**

diýip ýazsa, Kemine “Ynanmaz” goşgusynda:

**Leýli-Mežnun kimin çöllere çyksam,
Arzy-Gambar deýin derýada aksam,
Perhat-Şirin deýin daglary ýyksam,
Daşlaryň teýinde galsam, ynanmaz-**

diýip, ýazmak bilen, halky eserlerden ruhlanandygyny nygtaýarlar.

Gülüstan atly rowaýat halk arasynda giň ýaýrapdyr. Mollanepes ýaş wagtynda başyndan geçiren bu waka esasynda birnäçe goşgyny (“Bäri gel”, “Istäpki gözel ýary”, “Şirmaýy darak”, “Zary bilen”, “Oýan” we başgalar) döredipdir.

Zelili “Ýoldyr bu” goşgusynda:

**Zelili ýar üçin aglap,
Ýandyrdy ýüregin daglap,
Garybym diýp dessan baglap,
Şasenem geçen ýoldyr bu.-**

diýip, “Şasenem-Garyp” dessanyny ýatlaýar.

Zeliliniň döredijiliginde nakyllara örän köp duş gelmek bolýar. Ol nakyllaryň käbirini asyl manysynda ulanmak bilen birlikde, käbirinden döredijilikli peýdalanýar:

**Nadan dostdan dana duşman ýagşydyr.
Ýagşylardan halka ýagşy set galar.
Biakyla akyl berseň, kär etmez,
Ezip gursagyna guýmak biläni.**

Su setirleriň birinji mysalynda nakyl şol durşuna ulanylsa, beýleki mysallarda nakyllar öz aýdylyşy ýaly “Ýagşydan at galar, ýamandan set”, “Guýmagursak bolmasa, dürtmegursak neýlesin” diýlip ulanylman döredijilikli peýdalanylypdyr.

XX asyrdaky türkmen ýazyjylary hem şahyrlary halk döredijiliginden peýdalanyň, hiç wagt könelmeýän eserleri döretmegi başardylar. Esasan-da, B.Kerbabaýewiň, A.Gowşudowyň, N.Saryhanowyň döredijiligine halk dessanlarynyň täsiri örän uly. Olar ertekilerdir rowaýatlar esasynda ýa-da olaryň äheňinde çeper eserleriň birnäçesini döredtiler. Şol eserleriň hatayna N.Saryhanowyň “Kitap”, “Şükür bagşy”, A.Gowşudowyň “Dordepel”, B.Kerbabaýewiň “Japbaklar”, A. Kekilowyň “Çopan we patyşa”, B. Seýtäkowyň “Aýazhan”, K. Gurbannepesowyň “Ýalta we bagt” we başga-da köp eserleri goşmak bolar.

Ýazyjylar tarapyndan köne ertekleriň äheňinde häzirki döwrüň durmuşyny suratlandyrýan ertekiler hem döredilýär. N. Pommanyň ”Bäş balygy”, K.Taňrygulyýewiň “Bir hekiň başdan geçirenleri”, K.Jumaýewiň “Dört dogany” köne ertekiler äheňinde ýazylan eserlerdir. Häzirki döwriň durmuşy barada gürrün berýän ertekiler kyssa žanrynyň çagalar üçin gyzykly görnüşidir. Sebäbi şeýle usulda döredilen ertekilerde çagalaryň günde-günaşa görüp ýören zatlary barada gürrüň berilýär.

Ýazuwly edebiýat üçin baý çeşme bolan folklory täzeden işlemek bilen döredilen eserler gymmatyny hiç wagt ýitirmeýär. Folklorçy ýazyjy A. Gowşudowyň belleýşi ýaly, halk döredijiligi dürdänedir. Halk tarapyndan döredilen ölmez-ýitmez çeper sözler egsilmez-könelmez göwher daşly derýadyr. Ýazyjy A. Gowşudow özüniň eserlerinde folklory peýdalanmak bilen birlikde, romanlarynyň kompozision gurluşynda-da, beýan ediş stiline-de halk döredijiliginden nusga alypdyr.

Ýurt Garaşsyzlygy ýyllarynda çap edilen çeper eserlerde halk döredijiliginden peýdalanylyşy mese-mälim gowylandy. Indi din bilen baglanyşykly hekaýatlardyr rowaýatlar çeper edebiýaty bezeýär, olaryň many-mazmunyny baýlaşdyrýar.

Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Türkmeniň baş eýýamynyň ruhy” şygry diwanynda Oguz han eýýamynyň, Gorkut ata eýýamynyň, Görogly eýýamynyň, Magtymguly eýýamynyň hem-de Garaşsyzlyk eýýamynyň hersiniň milli-ruhy gymmatlygynyň şahyrana beýany berilýär. Bäş eýýamyň hersi barada aýratynlykda çeper goşgular getirilende, olar rowaýatlar bilen baglanyşdyrylýar.

Şygry diwanynda Oguz han eýýamy çeper beýan edilende, türkmen ýigidiniň ugurtapyjylygy hakyndaky rowaýat getirilip, türkmene par diýlen zamanda Syrak atly bir padymanyň elli müň duşmana taý gelşi, ugurtapyjylygy şygry bilen wasp edilýär:

**Agyr goşun çykdy parlaň kastyna,
Ýer elenýär gazabyndan patyşañ.
Goşun barýar sygman ýeriň üstüne,
Öňde-de “tötänden duşan” padyman.
-Görkez maňa mesgenini parlaň,
Ýolbelent sen,
düş goşunyň öňüne!
Çopan Syrak mönsüreýip gürleýär:
-Sahym, pardan seni Taňrym saklasyn!
Gerçekdir, batyrdyr gaýduwsyz parlar,
Guma girseň goşunyňy pürrelär.
Ýurduna tokunsaň-kimligne bakmaz!
Parlaryň galasy...gumda...daşda-da...**

(“Türkmen ýigidiniň ugurtapyjylygy”)

Garaşsyzlyk döwründe halk döredijiliginden peýdalanyp, çeper eser döreden şahyrdyr ýazyjy başga-da kän.

Halk döredijiliginiň nakyllar, matallar, rowaýatlar, eposlar, dessanlar ýaly žanrlaryndan peýdalanylmagy eseriň many-mazmunynyň çeper dilde, çuň hem hemmetaraplaýyn beýan edilmegine ýardam berýär, gyzykly okalmagyna täsirini ýetirýär.

Edebiýatlar

Gurbanguly Berdimuhamedow. Parahatçylyk, döredijilik, progres syýasatynyň dabaralanmagy.-Aşgabat, 2007.

Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr.- Aşgabat, 2007.

Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom.- Aşgabat, 2008.

Ylmy, edebi – tankydy işler

Aýal-gyzlaryň aýdym we läleleri.-Aşgabat, 1941.

Abdyllyýew Ö. Edebiýat teoriýasynyň esaslary.-Aşgabat, 1972.

Abdyllyýew Ö. Türkmen halk döredijiliginiň erteki žanry.- Aşgabat, 1977.

Allakow J. Edebiýat ylmyna giriş.-Aşgabat, 1992.

Annanurowa S. Läleler.-Aşgabat, 1940.

Baýmyradow A. Epiki obrazda ewolýusiýa. „Görogly“ eposyndaky Öweziň obrazynyň mysalynda.-Aşgabat, 1980.

Baýmyradow A. Türkmen folklor prozasynyň taryhy ewolýusiýasy.-Aşgabat, 1982

Baýmyradow A. Haýwanlar hakyndaky türkmen ertekileri.- Aşgabat, 1986.

Bekmyradow A. Andalyp hem oguznamaçylyk däbi.- Aşgabat, 1987.

Bekmyradow A. Göroglynyň yzlary.-Aşgabat, 1988.

Berkeliýew K. Halk döredijiliginde döp-dessur poeziýasy.- Aşgabat, 1985.

Bertels Ýe.E. Türkmen halkynyň edebi geçmişi.-Aşgabat, 1967.

Garryýewa A. Türkmen halk „Görogly“ eposynyň poetik sistemasy.-Aşgabat, 1990.

Garryýew B. Türkmen folkloryndan usuly gollanma.- Aşgabat, 1947.

Garryýew B. Altyn däneler. –Aşgabat, 1982.

Garryýew S. Türkmen eposy, dessanlary we Gündogar halklarynyň epiki döredijiligi.-Aşgabat, 1982.

Geldiýew G. Türkmen şahyrana halk döredijiligi.- Aşgabat, 2003.

Gorkut ata -1500.-Aşgabat, 1999.

Gutlyýewa S. Türkmen halk dessany „Nejep oğlan“ – Aşgabat, 1981.

Gurbanow G. Türkmen halk matallary.-Çärjew, 1960.

Görogly H. Oguz gahrymançylyk eposy.-Aşgabat, 1999.

Çaryýew M. Magtymguly we halk döredijiligi. – Aşgabat, 1983.

Durdyýewa A. „Görogly“ eposynda fantastika.-Aşgabat, 1981.

Durdyýewa A. Türkmen folklorynda sanawaçlar we ýaňyltmaçlar žanrlarynyň aýratynlygy.- Aşgabat, 1985.

Hanow H., Ýazymow O. Halk döredijiligini toplaýanlara gollanma.- Aşgabat, 1955.

Halmuhammedow Ş. Türkmen ertekilerinde halk satirasynyň çeper tärleri.- Aşgabat, 1984.

Halmuhammedow Ş. Türkmen halk ýumorynyň we satirasynyň žanr özboluşlylygy. –Aşgabat, 1977.

Halmuhammedow Ş. Türkmen ertekilerinde durnukly çeperçilik däpleri. – Aşgabat, 1989.

Žirmunskiý W.M. Týurskiý geroiçeskiý epos.- Leningrad, 1974.

Žirmunskiý W. M. ,Zarifow H.T. Uzbekskiý narodnyý geroiçeskiý epos.- Moskwa, 1947.

Žirmunskiý W.M. Narodnyý geroiçeskiý epos.-M.-L.-1962.

Kiçigulow P. “Görogly“ hakynda söhbet.-Aşgabat, 1978.

Kor-Ogly H. Wzaimoswýazi eposa narodow Sredney Azii, Irana, Azerbaýdžana,- Moskwa, 1983.

Kösäýew M. Edebiýat barada söhbet.- Aşgabat, 1972.

Maşadowa L. Türkmen dessanlarynda gelin-gyzlaryň milli keşbi.-Aşgabat, 2001.

Mämmetýazow B. „Görogly“ eposy we onuň häzirki zaman ýagdaýy.- Aşgabat, 1979.

Mämmetýazow B. „Görogly“ eposynyň döreýşi hakynda.-Aşgabat, 1982.

Mämmetýazow B. Türkmen gahrymançylyk eposy „Görogly“.-Aşgabat, 1992.

Meletinskiý E.M. Proishozhdeniye geroiçeskogo eposa.- Moskwa, 1963.

Meletinskiý E.M. Srednewekowoý roman- Moskwa, 1983.

Rejebow P. Gadyr türkmen edebiýaty. Aşgabat, 1991.

Sakali M. Türkmen skiý skazoçnyý epos.-Aşgabat, 1956.

Türkmen halk döredijiligi boýunça oçerk.-Aşgabat, 1967.

Şukrow N. Türkmen folklorynda halkyň dünýägaraýşynyň şohlelenişi.- Aşgabat, 1979.

Weliýew B. Stawropol türkmenleriniň dessanlary. -Aşgabat, 1980.

Weliýew B. Türkmen folklorynda durmuşy ertekileriň gelip çykyşy. -Aşgabat, 1990.

Weliýew B. Türkmen halk poeziýasy.- Aşgabat, 1983.

Türkmen halk döredijiligi eserleriniň neşirleri

- Akylly gyz. Türkmen halk ertekileri.-Aşgabat,1988.
Altyn hazyna.- Aşgabat,1978.
Asly-Kerem.- Aşgabat, 1943,1965,1998,2004.
Aýal-gyzlaryň aýdym we läleleri.-Aşgabat,1941.
Fazlalla Reşideddin.Oguznama.- Aşgabat,1990.
Garagalpagystan türkmenleriniň nakyllary.-Aşgabat,1968.
Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi.-Aşgabat,1982.
Gorkut ata- Aşgabat, 1951;ikinci neşiri: Aşgabat,1990.
Gorkut ata:halk döredijiligi.Aşgabat,1994.
Gorkut ata.- Ankara, 1999.
Gorkut ata – Aşgabat, 2001.
Görogly. Aşgabat, 1941,1958, 1980, 1990.
Görogly. 8 tom.-Ankara, 1996.
Gülälek. Folklor eserleriniň ýygındysy.- Aşgabat,1944.
Ependi.-Aşgabat, 1937, 1948, 1982.
Çemen. Folklor eserleri.-Aşgabat,1981.
Zelili. Goşgular.-Aşgabat, 1940,1960.
Huýrlukga-Hemra.-Aşgabat, 1941, 1950, 1963, 1971,1979.
Iki dessan.- Aşgabat,1980.
Kasym oglan.Göwher gyz we Şiraly beg.- Aşgabat, 1976.
Kemine. Saýlanan eserler. –Aşgabat,1954.
Kitaby dädem Gorkut. – Aşgabat,1995.
Kitaby dädem Gorkut we hekaýaty oguznamaýy Gazan beg we Gaýry.-
Aşgabat,1997.
Küştdepdiler.- Aşgabat,1971.
Läleler.- Aşgabat,1960.
Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar.- Aşgabat,1960, 1983.
Magtymguly. Goşgular.- Aşgabat, 2008.
Merjen däneleri.- Aşgabat,1963.
Monjugatdy.- Aşgabat,1948.
Mollanepes. Lirika.- Aşgabat, 1973.
Myrally we Soltansöýün.-Aşgabat,1941,1948.
Nejep oglan.-Aşgabat, 1943,1960, 1977.
Nakyllar we atalar sözi.- Aşgabat, 1949. 1961,1983.
Oguznama.- Aşgabat, 2001.
Saýatly-Hemra.- Aşgabat, 1927, 1941,1960,1978.
Seýdi. Saýlanan eserler.- Aşgabat, 1959.
Syrly hazyna.- Aşgabat, 1985.
Şasenem-Garyp.- Aşgabat, 1940,1948, 1957,1959,1979,1992.

Şamar. Türkmen halk ertekileri.- Aşgabat, 1981.
 Türkmen halk ertekileri.- Aşgabat, 1940.
 Türkmen halk ertekiler ýygındysy.- Aşgabat, 1955.
 Türkmen halk ertekileri.- Aşgabat, 1959.
 Türkmen halk ertekileri. 3 tomluk. 1-nji tom: Haýwanlar ha-
 kyndaky ertekiler.- Aşgabat, 1978, 2-nji tom: Jadyly ertekiler.- Aşgabat, 1979,
 3-nji tom: Durmuşy ertekiler.-Aşgabat, 1980.
 Türkmen nakyllary we atalar sözi. – Aşgabat, 2005.
 Türkmen matallary.- Aşgabat, 1944, 1948, 1962. 2005.
 Türkmen aýdymlyry.- Aşgabat, 1944, 1960.
 Türkmen halk şaýrana döredijiligi.- Aşgabat, 1956, 1965.
 Türkmen hüwdüleri.- Aşgabat, 1947. Krasnowodsk, 1948.
 Türkmen şorta sözleri. – Aşgabat, 2004.
 Türkmen halk döredijiligi. Hrestomatiýa. 1-nji kitap.- Aşgabat, 1992.
 Türkmen halk döredijiligi. Hrestomatiýa. 2-nji kitap.- Aşgabat, 1994.
 Türkmen halk dessanlary. 1-nji tom.- Aşgabat, 1993.
 Türkmen halk dessanlary 2-nji tom. –Aşgabat, 1993.
 Ýedigim ýedi ýyldyz. Birinji hem ikinji kitap.- Aşgabat, 1989.
 Ýomaklar we deňşmeler.- Aşgabat, 1964.

Gazet-žurnallarda çap edilen makalalardan

Poseluyewski A.P. Sobraniye turkmenskogo folklora \ Turkmewedeniye.-
 1927.- 2-3.
 Poseluyewskiý A.P. Türkmen folkloryny derňäp öwreniş.||
 Türkmenistan sura edebiýaty.- 1934.- 3.
 Poseluyewskiý A.P. Turkmenskoýe narodnoýe tworçestwo .||
 Sowet edebiýaty.-1944.-1-2.
 Garryýew B.“Asly-Kerem“ halk romany.|| Sowet edebiýaty.- 1945.-3.
 Gowşudow A. Halkyň gahrymançylykly eposy.|| Sowet Türkmenistany.- 1940.-
 dekabry aýynyň 20.
 Ylýasowa G. Alkyş-dilegler, dogatöwürler halk döredijiliginiň bir görnüşidir.||
 Türkmenistanda ylym we tehnika.- 2001.- 6.
 Ataýew K. Türkmeniň gadym dessany.|| Beýik Türkmenbaşy nesli.-2003.-
 dekabry aýynyň 6-sy.
 Öwezow A. „Hikmetler“: bir bendiň beýany.|| Türkmenistan.-2004.- ýanwar
 aýynyň 24-i.
 Baýmyradow A. Oguznama-Dananama.|| Garagum.- 2005.- 1.

Mazmuny

Giriş	2
Edebi miras hakyndaky taglymat	6
Türkmen halk döredijiliginiň öwrenilişi	9
Türkmen halk döredijiliginiň şahyrana topary	14
Aýdymlar	16
Toý aýdymlary	24
Läleler	27
Monjugatdylar	31
Hüwdüler	33
Küştdepdiler	37
Sanawaçlar	40
Ýañyltmaçlar	47
Ýomaklar	49
Alkyş-dilegler	51
Agylar (matam)	54
Yrymlar	58
Ýaremezanlar	62
Matallar	68
Nakyllar we atalar sözi	73
Halk döredijiliginiň kyssa topary	78
Ertekiler	79
Durmuşy ertekiler	83
Haýwanlar hakyndaky ertekiler	86
Hyýaly ertekiler	89
Rowaýatlar – legendalar (efsanalar)	92
Şorta sözler	95
Türkmen eposlary	99
„Oguznama“ eposy we onuň öwrenilişi	104
„Oguznama“ eposynda Oguz hanyň obrazy	107
„Gorkut ata“ eposy we onuň öwrenilişi	110
„Gorkut ata“ eposynda watançylyk, gahrymançylyk meselesi	114
„Gorkut ata“ eposynda milli döredijilik	117
„Gorkut ata“ eposynda obrazlar ulgamy	120
„Görogly“ eposy we onuň öwrenilişi	124
„Görogly“ eposynda gahrymançylyk, il-güne söýgi meselesi	133
„Görogly“ eposynda obrazlar ulgamy	136
„Görogly“ eposynda aýal-gyzlaryň obrazy	140
„Görogly“ eposynda döredijilik. Eserde	
Ulanylan çeperçilik serişdeler	143

Türkmen dessanlary	147
„Hüýrlukga-Hemra“dessany	152
„Şasenem – Garyp“ dessany	156
„Aýsenem – Garyp“	159
„Helalaý- Garyp“	159
„Aýperi- Garyp“, „Baýsenem-Garyp“	160
„Handan gyz“, „Uzuk gyz“ („Uz peri“)	161
„Şasenem-Garyp“ dessanynda obrazlar ulgamy	161
„Saýatly-Hemra“ dessany	164
„Asly-Kerem“ dessany	167
„Nejep oglan dessany	172
Halk döredijiliginiň çeper edebiýat bilen arabaglanyşygy	176
Edebi	182